

САВУР-МОГИЛА

*ЗБІРНИК
МІСТИТЬ ЗАПИСИ
НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ,
ЗДІЙСНЕНІ*

*ІЗМАЇЛОМ
СРЕЗНЕВСЬКИМ,
ОЛЕКСОЮ СТОРОЖЕНКОМ,
ОЛЕКСАНДРОМ
АФАНАСЬЄВИМ-ЧУЖБИНСЬКИМ,
ІВАНОМ МАНЖУРОЮ,
ЯКОВОМ НОВИЦЬКИМ,
ДМИТРОМ
ЯВОРНИЦЬКИМ*

САВУР-МОГИЛА

ЛЕГЕНДИ
ТА ПЕРЕКАЗИ
НИЖНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ

Художник
Г. С. Ковпащенко

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1990

У збірнику вміщено легенди і перекази, записані на території нинішніх Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і частково Донецької областей, які творять одну історичну область — Нижню Наддніпрянщину. В них відображено видатні події української історії, ушлявлено імена Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія та ін. Небуденні події, непересічні герої, переплетення реального з ірреальним, усвідомлення національної гідності, веселість і дотепність — ці риси народної творчості й донині захоплюють уяву читача.

Сборник составляют легенды и предания, записанные на территории ныне Днепропетровской, Запорожской, Херсонской и частично Донецкой областей, которые образуют одну историческую область — Нижнее Поднепровье. В них отображены выдающиеся исторические события, прославляются имена Богдана Хмельницкого, Ивана Сирко, Семена Палия и др. Необыкновенные события, необыденные герои, переплетение реального с ирреальным, чувство национальной гордости, веселость и остроумие — эти черты народного творчества и поныне привлекают читателя.

Упорядник і автор приміток
В. А. Чабаненко

Редактор
Н. В. Сойко

С 4702590100 — 047 47.90
М205(04) — 90

ISBN 5-308-00577-X

© Упорядкування, від упорядника,
примітки. В. А. Чабаненко, 1990.
© Художнє оформлення,
Г. С. Ковпаненко, 1990.

ВІД УПОРЯДНИКА

Нижня Наддніпрянщина — споконвіку слов'янська, українська земля. Кожний її клаптик политий кров'ю і потом нашого народу, народу хоробрих воїнів-оборонців і невтомних сіячів-ратаїв. Вітри героїчної історії проносилися над нею і назавжди лишилися в степових могилах, хортицьких дубах, в пам'яті про козацькі січі.

Найславетніші вчені й письменники набиралися творчої снаги, звертаючись до минушини Нижньої Наддніпрянщини. Сотні, тисячі книжок присвячено цьому краю. Але жодна із них не може порівнятися своєю глибокомудрістю і чарівністю з однією неписаною книгою — великою книгою народної пам'яті — книгою пісень, дум, переказів та легенд.

Із покоління в покоління, — як найбільшу коштовність, як зброю і плуг, як хліб і вогонь, — передавали дніпriansь перлини своєї усної творчості. А з розвитком науки, культури і красного письменства це багатство поволі стікалося в спільну духовну скарбницю всього українського народу.

Десятки збирачів-подвижників пройшли фольклорною нивою Нижньої Наддніпрянщини, серед них Ізмаїл Срезневський, Олекса Стороженко, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Іван Манжура, Яків Новицький, Дмитро Яворницький. Вони вмістили записи народної творчості в численних збірниках, альманахах, часописах і газетах, які через бібліографічну рідкість тепер майже недоступні широкому читачеві.

Якщо пісні, думи, казки, загадки, прислів'я і приказки, записані в минулому на терені Нижньої Наддніпрянщини, вже не раз передруковувались, то легенди й перекази досі лишаються розпорошеними золотинками у книжковому морі. Із задуму зібрати докупи, впорядкувати ті золотинки, доповнити сучасними записами народилася ця збірка.

Природно, що найвагомішу частку збірки складають легенди й перекази про козацьке Запорожжя, про його славних лицарів — Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Семена Палія, Петра Калнишевського, про подвиги і характерність запорожців, про їхню боротьбу за волю рідної батьківщини.

Із фольклорних творів цієї збірки читач дізнається про походження назв багатьох населених місць та урочищ Нижньої Над-

дніпрянщини; на його очах у героїко-романтичних барвах оживе минувшина Дніпрових порогів, Хортиці й Великого Лугу; йому відкриють свої таємниці степові могили і байраки; перед судом пам'яті постануть затавровані народним гнівом зрадники, душогуби і гнобителі.

Всяк знайде для себе в цих легендах і переказах духовну поживу; всяк, прочитавши їх, пройметься ще більшою любов'ю до рідного краю, до свого народу.

Часи легенд для Нижньої Наддніпрянщини не минули. Сьогодні на цій героїчній землі вони продовжують творитися. Колись і їм подивуються наші щасливі нащадки.

ІЗ ПРАДАВНІХ КРИНИЦЬ

ДНІПРО І ДЕСНА

Дніпро і Десна — це брат і сестра. Вони були колись людьми. Як вирости вони, батько й мати поблагословили їх у дорогу. Змовились брат та сестра вийти ранком і полягали спати.

Десна любила спати — і проспала ранок, а Дніпро проснувся на зорі, порозвертав гори, порозчищав гирла і зарів степами. Десна проснулась — аж брата немає. Вона тоді пустила ворона вперед і побігла слідом.

Летить ворон і, як тільки наздожене Дніпро, всякий раз і крякне. Що поверне Десна до Дніпрового гирла, то він убік — і подався далі. Багато разів Десна підвертала до Дніпра, багато разів повертав він убік: тому він такий і кручений...

На ворона напав рябець і давай битись. Чи довго бились, чи ні — Дніпро добіг до моря. Як почула Десна од ворона, що Дніпро далеко, — прихилилась до брата і злилася з його гирлами. Тепер вона тече лівою стороною, а Дніпро правою.

Де є острови і скелі серед річки, там розходиться Дніпро з Десною. Коли ясний день, то видно, де Дніпро, а де Десна: в Дніпрі синя вода, а в Десні — мов жовта; Десна тече тихо, Дніпро — прудко.

Про Дніпро і Десну є пісня:

Десна Дніпру рідна сестра,
Десна Дніпро спережала,
Гори, кряжі становила,
Дніпра-брата не спинила,
Ще й ворона посилала,
А в Києві в Дніпр упала.
Жалується Лиман морю,
Що Дніпр узав свою волку, —
Свої гирла прочищає,
Лиман — море засипає.

ПОСЛАНЦІ ДНІПРА І ДЕСНИ

Дніпро й Десна — це брат і сестра. Як ішли вони в дорогу, то послали вперед: перший — богатирського коня, а друга — сизокрилого орла, щоб показували шлях до моря.

Перед далекою дорогою кінь із орлом домовились: хто перший опиниться біля морської криниці й нап'ється води, той буде старший, той відрубає крила або переломить ноги запізнілому.

Посланий Дніпром кінь мчався, як стріла. Йому не були перепоною ані кряжі, ані гори. І він першим опинився біля моря. За ним слідом біг Дніпро, і, як злився з морем, широко розсунув береги, й заревів на порогах.

Орел же в дорозі спокусився на гніздо рябця. Він схопив рябченя. Рябець став за орлом гнатися і наздогнав його біля Києва. Між ними почалася бійка. Орел крякнув, а Десна, що бігла за ним услід, подумала, що випереджає брата Дніпра, і в цьому місці злилася з його водами.

А як долетів орел до моря, то став прохати коня, щоб помилював — не рубав крил. Кінь зжалився і сказав при цьому:

— Будь же ти меншим братом!

ДІТИ ЛИМАНА

Дніпро — брат, Десна — сестра. Обоє — діти Лимана. Зістарівся Лиман і осліп.

У Дніпра руки були в шерсті, у Десни — ні: вона наділа рукавички вовняні й пішла прохати в батька благословення на дорогу. Лиман лапнув за руки — вони в шерсті: і благословив.

Десна тоді пішла вперед і давай ставити високі гори та скелі, щоб не було братові проходу.

Прийшов до Лимана Дніпро.

— Благословіть, — каже, — тату!

— Я ж тебе, синку, вже благословив...

— Ні. Я не приходив. То вас обдурила сестра!

Благословив Лиман і каже:

— Ну, доганяй же сестру!

Дніпро порозвертав гори, скелі, догнав сестру і пішов з нею поруч: він — по правий, вона — по лівий бік...

Ото, що пороги і забори¹, — то все ставляла сестра, а Дніпро порозвертав і як зарів — ревтима, поки й світ сонця!

Дніпро по правді робить: прочищає глиб, дає дорогу суднам, а Десна — ні: вона ставить коси і засовує річку піском. У Дніпра берег бистрий, а в Десни тихий. У Десни більше риби і більше одмітів².

БАТЬКОВЕ БЛАГОСЛОВЕННЯ

Дніпро і Десна — це ж були колись люди. Давно, бог зна й коли, у богатиря Лимана росло двоє діток — син Дніпро і дочка Десна. Діти повиростали, а Лиман зістарівся й каже:

¹ Забора — ряд, гряда каміння, що перерізає русло ріки впоперек.

² Одміт — тихоплинь на місці вигину ріки.

— Ну, дітки, завтра на зорі приходьте — буду вас благословлять!

Полягали вони спать. Десна була старша, а Дніпро менший. От Дніпрові й захотілось першому взяти в батька благословення. Вранці, як тільки зійшла світова зоря, він перший пішов до батька:

— Благословіть, тату!

— А де ж Десна? — каже Лиман. — Вона ж старша!

— Та вона спить.

Батько поблагословив.

Порозвертав Дніпро гори, порозчищав гирла і зарів степами. Проспала Десна зорю, прокинулася — аж брата вже нема! Вона до батька:

— Благословіть, татусю!

Він поблагословив і каже:

— Біжи. Як обженеш Дніпра, старша будеш.

Побігла вона й ворона взяла. Високо піднявся ворон і полетів показувать дорогу. Багато разів доганяв він Дніпра, багато разів і Десна повертала до нього, а все-таки не випередила його. Як почула од ворона, що Дніпро вже далеко, вона прихилилась до брата і злилася із його гирлами. В Десні вода пробілувата, а в Дніпрі — ворона.

ПОХОДЖЕННЯ РІЧОК ТА БАЛОК

Колись на землі жив змії. Багато він пожер людей, бо дужчого від нього на світі не було. В той час жили Кузьма і Дем'ян — божі ковалі. От задумали вони того змія із світу згубити. Змії поткнувся до них, а вони — в кузню. І заперли залізні двері.

Змії і каже:

— Кузьмо, Дем'яне, божі ковалі, відчиніть, а то ковтну вас із кузнею!

Ті й відповідають:

— Коли ти силу маєш, то пролижи двері. А ми тоді сядемо на язик — і ковтай.

Змії лиже, а ковалі гріють, та й гріють залізо, та кують кліщі. Пролизав змії двері, всунув язик. Кузьма та Дем'ян — кліщами за той язик! І почали гатить молотами... Уморили змія, запрягли в плуг, що на дванадцять пар волів, і давай орати.

Орали степ уздовж й упоперек. І скільки змії не просив — не давали йому ні пити, ні їсти.

— Буде з тебе, — кажуть, — і того жиру, що відкохав на людях!

— Ну, — каже змії, — коли так, то перед страшним судом освічу я своїм жиром увесь світ!

Чи довго ще орали, чи ні — дійшли до моря. Змії — у море і давай згарячу пити. Пив-пив — випив усе море й допнув.

Кузьма та Дем'ян узали й закопали того змія під горою.

Бог його знає, коли це в світі було. А ось небагато років тому полився гас із тієї гори. Цебто і кінець світу близько... В слободах і тепер не всякий світить гасом, бо він нечистий...

Кузьма та Дем'ян, поки не заморили змія, орали глибоко — потекли річки, а як заморили, орали мілко — і стали балки. Так от звідки взялися по степах річки й балки!

ЗМІЄВІ СЛІДИ

Татарські степи колись були од Синього моря та аж туди, за запорозьку границю — майже без малу не до Лубен. Там і досі є межа, і буде вона, поки світ сонця. Я бачив ту межу своїми очима.

Іздили ми колись у Полтавську губернію. Поминувши слободи Пирого, Жуки й пана Замулу, дивимось — коли поперек дороги насип із хату заввишки, а задля проїзду прокопано ворота. Насип цей видно скрізь, скільки очима зведеш — аж до Азовського моря... Оце вам і межа татарська.

З того насипу, видно, татари колись і кріпості робили: скрізь покопано. Бог його зна, як воно по книгах, а в нас розказують, що рівчак і насип виорано змієм. Там як роздивитися, то чисто тобі рілля, тільки велика. Видно, де чересло різало і як полочка одвертала скибу.

Давно, кажуть, ще зараз після Христового народження, жили там люди такі, може, як оце й ми, хрещені. А між ними Кузьма й Дем'ян.

Поселився в тій землі змії, і став він людей пожирати. Жер, жер, собача личина, а далі вже дійшла черга й до Кузьма та Дем'янка. А вони були козаки сильні, та ще й ковалі Заперлись вони дванадцятьма дверима в кузні і давай кувати плуга на нього. Викували плуг такий, що його зворушить з місця пар сорок волів.

Приліз змії; давай добираться до них, давай лизать ті двері. Як пролизав останні двері, так і сунувся до них... Дужі були Кузьма та Дем'янка, взялися за того змія: один держить за язик, а другий гатить вершлягом¹ по голові. От як упоштували² гаразд, давай змії проситися.

— Пустіть, — каже, — братця! Половину царства дам...

— Добре, — кажуть. — Тільки давай попереду перемережуємо царство.

Взяли тоді накинули йому на шию залізний ретязь, запрягли в плуг і давай орать. Один іде за плугатаря, а другий збоку потягає вершлягом, бо ціпом його, клятого, не дошкулиш...

¹ Вершляг — молот.

² Упоштувати — тут у переносному значенні: пригостити.

Оре змії, аж очі рогом лізуть, аж вогнем із нього палить. Дійшли до моря. Змії тоді — у воду і давай пий згарячу. Пив, пив та й лопнув! Тоді як ползли з нього гадюки, ящірки, черепахи, жаби...

Ту ріллю і тепер не перейдеш: улучай у ворота. Таке-то було колись!.. Отож від того часу й гадюки, ящірки, черепахи та жаби повелись. А Кузьма з Дем'яном присвятилися. Їх і тепер почитують у церквах.

ПОХОДЖЕННЯ МОГИЛ І ДОЛИН

Давно, бог його зна й коли, жив на світі богатир, і була в нього сестра. Той богатир щодня виїздив на охоту та на війну, а сестра зоставалась дома, варила обідать.

Сестра візьми та й зазнайся із змієм. Богатир що виїде з дому, то змії і летить до сестри. Він був дужий, а проти богатиря і в світі дужчого не було.

Задумала сестра звести богатиря з світу. Раз приїхав брат додому, а сестра підсіла до нього і питає:

— Скажи, братику, є хто проти тебе дужчий?

— Нема, — каже.

— А якби зв'язать руки дротом?

— Розірву і дрот.

— Що ж є таке, чого б ти не розірвав?

— Все порву, а є одно — шовк; шовком якби зв'язав товсто,

тоді б... хто його зна...

— Ну, добре, брате. Дістану шовку: спробуєш силу?..

— Добре, сестро, дістань!

На другий день дістала вона шовку, а змія сховала під полом. Приїхав богатир.

— Нумо, брате, пробувать силу, поки голодний!

— Нум.

Сів богатир на лаві, а сестра давай його в'язать, давай обкручувать руки. Мотає та й мотає, мотає та й мотає; намотала уже так товсто, що й руками не обніме.

— Ну, братику, пробуй!

— Добре. Побачу.

Смикнув він — не рветься. Сестра тоді:

— Вилазь, змію, скоріше!

Тільки що показав змії голову, а богатир як нап'явся, так той шовк із шкірою і зліз з рук. Він тоді махнув раз, вдруге, втретє шаблею, — так ті три голови у змія і відлетіли.

— Отака ти, — каже, — у мене вірна сестра?!

Взяв тоді її за коси, прив'язав дикому коневі до хвоста і пустив... Як поніс же той кінь, як поніс!.. Оце де вдариться вона головою, там могила, де вдариться задом, там долина!.. Оббіг той кінь півсвіту, розніс сестрині кісточки до однієї і вернувся. З того часу, кажуть, стали могили і долини...

Довго ще жив той богатир з конем. І жили вони дружно. Перед смертю став він щодня їздить за сто верст та возить тим конем камінь. Навозив і загадує коневі:

— Як помру, — каже, — насиплеш могилу...

Умер він. Кінь насипав зверх нього високу-високу могилу і обіклав каменем.

У степу, де невеличкі могилки та долини, — то сестри богатиревої, а де високі — то великих богатирів. Тепер як розкопують великі могили, то находять кістки людські й кінські: то богатирів ховали разом із кіньми, бо вірно жили.

Багато могил і запорозьких, бо й між запорожцями були великі богатири...

Давно, ще цей край звався диким степом, чумаки бачили богатирського коня. Їхала, кажуть, валка степом. Коли чумаки глянули на Савур-могилу, — аж вискочив дикий жеребець й ірже... Побачив чумаків та як подався — мов та птиця!.. Добіг до лісу, став на диби і подався знову поверх лісу. Де пробіг, там слід: скрізь поламав верхи на дубах. Це він, кажуть, одвідував могилу свого богатиря.

З ЧОГО ВИЙШЛИ ГОРИ, МОГИЛИ ТА ДОЛИНИ НА ЗЕМЛІ

Якось-то лукавий заспорився з Богом, що вип'є всю воду і поїсть увесь пісок на землі. Ото й почав пити воду та жерти пісок. Коли напився він води та нажерся піску, то його страшенно роздуло, і він почав блювати: летить та блює, летить та блює. Понаблював високі гори, болота. А коли його підпира-ло кілком під груди, тоді він падав на землю, качався по землі черевом, бився руками й ногами і ото там повибивав цілі долини і глибокі провалля. Так лукавий спаскудив чудову божу землю горами та проваллями. І оті скелі та гори, які понаблював сатана, росли б Бог зна доки, та вже святі Петро та Павло, як ходили вони по землі, заклили їх. Ото з тієї пори вони й перестали рости. Ото ж після того Господь посвятив землю і почав одпочивать після своїх трудів.

ЯК ДІТИ СОНЦЕ ВИЗВОЛИЛИ

Колись на Лису гору, що ото біля Василівки¹, ні одна жива душа не потикалася. Боялись туди ходити, бо якраз посередині гори була бездонна прірва. І жила там, казали, якась нечиста сила.

¹ Василівка — райцентр Василівського р-ну Запорізької обл.

Чим тільки не манив диявол до себе людей, але все марно. І вирішив він тоді велике зло їм причинити: сховать у темну яму сонце, щоб вічна ніч на землі настала і щоб люди по-сліпли.

Одного разу нечистий так і зробив. Як тільки сонце скотилося до заходу, він ухопив його і в своє лігво потяг.

Ждуть-пождуть люди сонця, а воно не сходить. Така ніч настала, що за крок нічого не видно. Коли це блись — і загорівся на Лисій горі вогник!

— То сатана знак подає, то він манить, — казали старі діди. — Не йдіть туди ніхто, а особливо грішні, бо лихо вам буде.

А дівтора тієї поради не послухала. Не було на них ніякого гріха, нічого вони не боялися. Зібралось хлопчаків із десятку і подалися потай од батьків на гору.

— Доки, — кажуть, — без світла сидить? Украдемо в нечистого вогонь і на весь світ багаття розпалимо, щоб видно було. Набридло в темноті гратися...

Та не так-то просто було той вогник украсти. Що наблизяться діти до нього, а він шасть — і вже ген далі горить. Отак манив диявол хлопців, поки вони в його яму не попадали!

Попадали і пішли блукать темними норами. Блукали-блукали, коли це враз стало їм так видно, як удень. Дивляться: аж ув одній заглибині сонце лежить за ґратами, а на тих ґратах три здоровенні замки висять.

Ну, хлопці, недовго думаючи, розбили замки камінням і випустили сонце з неволі. Поки там сатана манив своїм ганцем на гору інших людей, нашло воно вихід, вилинуло з прірви й дітей на собі винесло.

Знову день повернувся на землю. Пораділи люди, птахи й звірі. А нечиста сила провалилася зозла в чорну яму і згинула на віки вічні.

БОГ, ХРИСТОС І ДИЯВОЛ

До Христового народження в Бога з дияволом була розписка: поки людина жива, вона божа, а як помре, — дияволова. Бог поклав ту розписку в скриню й кинув її в Ордань-річку.

Народився Христос. Прийшов час хреститись, він пішов до Ордані й прийняв хрещення. Став виходить із води — Ордань загорілась. Згоріла й скриня з розпискою. Пішов Христос у пекло за душами, а диявол і не пускає:

— У мене, — каже, — розписка є...

— Ну, покажи, — каже Христос.

Лукавий пірнув раз — не знайшов, пірнув удруге — не знайшов, пірнув утретє, а Господь і заморозив Ордань на три аршини. Товкся той лукавий, товкся і пробив лід рогами... Вискочив із води, а Ордань знову замерзла...

Надворі мороз, вітер — аж дух забива! Лукавий змерз, хотів у воду, так лід товстий. Він і зостався мерзнуть.

Христос питає:

— А що, дістав розписку?

— Нема.

Взяв Христос і повипускав душі з пекла.

Від Водохреща до шести тижнів баби не ходять прати сорочок, бо гріх: як баба ляпне сорочкою, то чорт і вскочить в ополонку. Хай краще чорт мерзне: менше людям шкоди.

ЗАМІРИ ДИЯВОЛА

Як прогнав Бог диявола з неба, став він прохати, щоб дозволити верховодити людьми. Бог не дозволив. Почав диявол огризатися:

— Я слухати не буду!

— А я буду побивати громом!

— Я під камінь сховаюся.

— Я й там найду.

— Я під чоловіка: ти пожалієш чоловіка — і мене не уб'єш.

— Чоловіка уб'ю і пушу в рай, а ти згинеш...

Від грози бувають пожежі: то диявол сховається в хату, а Бог уб'є його й спалить. Буває, що грім чоловіка уб'є. Це значить — чоловік не встиг перехреститися, а диявол і сховався під нього.

Як грім загримить, треба зараз хреститися...

ПОХОДЖЕННЯ ЧОРТІВ

На небі був чорт та й той упав на землю. Упав, роздивився — нема нікого. Він до Бога.

— Дай мені, — каже, — Господи, військо.

Бог і каже:

— Вмочи в воду руку, тріпни — і буде тобі військо.

Той послухав, і чорти так і посипались.

Тепер дітям не дозволяють тріпати мокрими руками, щоб не розпліджувати чортів, бо їх і так до бісової матері.

ВИХОР

Як схопиться вихор, треба хреститися: то летить чорт.

Раз шов чоловік степом, а перед ним схопився вихор. Чоловік і кинув у нього ніж. Вихор розійшовся. Прийшов чоловік додому, слухає — щось на печі стогне. Глянув — коли там сидить чортяка, а в ребрах ніж.

— Ну, — каже чоловік, — чортом менше стало! — Перехрестився, а чорт у димар і був такий...

Як побачиш вихор, хрестись або кидай ніж, сокиру, вила. Так годиться.

ЯК ДИЯВОЛ ДИТИНУ ПІДМІНИВ

В однієї жінки народилася дитина і залишилася на ніч нехрещеною. Баба пішла додому, а породілля загасила каганець і заснула. Нечисті й підмінили дитину: своє поклали в колиску, а те взяли.

Стала мати годувати те чортеня і ніяк не нагодує. Раз повз раз кричить, просить їсти та росте, як із води йде... Баба догадалась і навчає породіллю.

— Як вийдуть, — каже, — всі з хати, вийди й ти. А потім заглянеш у щілину, що воно буде робить.

Та так і вчинила. Глянула в щілину — коли дитина встала з коліски, звисла ноги і давай гойдатися та співати. Мати зашаруділа біля дверей, а воно знову в колиску і почало плакати. Тоді баба й каже:

— Виріж дванадцять різок-одноліток, винеси дитину на перехресну дорогу і бий, скільки ночі.

Та винесла й почала бити. Б'є, а воно кричить. Б'є, а воно кричить... Де взявся вихор, а звідти нечистий і гукає:

— Не бий, перестань, сяка-така!.. Візьми своє, верни моє!

Матері під ноги так і впала її дитина. Чорт підхопив своє і закрутився далі вихром. З того часу баба вночі не відходить од дитини, поки не уведуть у хрест.

ЗДОБИЧ ДИЯВОЛА

Ув одній ткалі був невеличкий хлопчик. Заставила вона його сукати цівки, а він і не схотів. Вона тоді давай клясти! Потім випустила човник і сказала:

— Подай!

Не схотів він і подати. Кляла вона його, кляла, а потім і сказала:

— Щоб тебе чорти взяли!

Хлопець вискочив з хати, вихор схопився і поніс... Летить той хлопець і кричить:

— Ой пропав же я, пропав: прокляла ненька!

Проклятих дітей багато на світі є: вони нещасні. Кажуть старі люди, що вони з'являються вночі. Хто догадається, накине на дитину хрестик, — диявол і відпустить. Хто не догадається, — дитина затужить і йде до лукавого.

Матерям, що проклинають дітей, прощення од Бога нема.

ПРОКЛЯТТЯ МАТЕРІ

Раз за верстаком сиділа ткаля і впустила човник. Впустила та й каже:

— Підними, синку, човник!

Хлопчику було п'ять років, не послухав він або не почув матері і поліз на піч гратися. Давай його мати клясти...

Вибіг той хлопчик із хати та й нема, й нема його додому. Шукала мати день, шукала два, шукала три — нема! Вона — до попа.

— Іди, — каже, — хоч край світа: найдеш.

Ходила вона, ходила — нема. Пішла до монахів.

— Іди, — кажуть, — хоч край світа: найдеш.

Іде вона та й іде. Дійшла на край світа. Дивиться — високий димар, а над ним висить хлопчик догори ногами. Вона й питає в людей:

— Чия то дитина?

— Була, — кажуть, — у цього хлопця мати-ткаля. Вона його прокляла, і буде дитина мучиться ні за що, поки не уздрить матір.

Ударила мати себе в груди і пішла крізь землю, а хлопчик упав у димар. Таких матерів, кажуть, і Господь не приймає...

ЗА ГРІХ БАТЬКА-НЕНЬКИ

Один чоловік замирав. Як опинився на небі, до нього підійшов старий дід і давай показувати, де, що і як. Ідуть вони з дідом, коли ось така сила дітей, така сила, що й не зглянеш! Став чоловік придивлятися, а потім і пита:

— Чого воно, діду, так, що одні дітки граються яблучками і радуються, а інші без яблук і гірко плачуть?

— Е-е, — відповідає дід, — котрі дітки радуються, ті щасливі. Їхні батьки й матері терпіли й не їли яблук до Спаса¹, поки освятять. Ті ж дітки, що плачуть, не удостоїлись яблук, бо їх родителі забули про померлих діток і їли яблука до Спаса.

У кого дітки мерли, не годиться їсти яблука до Спаса: за це великий гріх.

¹ Спас — релігійне свято 19 серпня.

ПОКАРАННЯ ЗА ГРІХ

Великдень — таке велике свято, що не тільки людина, а й скотина не повинна їсти, поки не посвящать пасок.

Один чоловік не подививсь на це і пішов досвіту давати волам сіна, а під сіном спав його брат. Став вилами набирати сіно і заколов брата.

Щоб люди калялись за такий гріх, Бог і поставив цих братів на місяці.

ПЛАТА ЗА НЕПОСЛУХ

У батька було два сини. Він не велів їм ніколи працювати в празники, бо гріх. А вони не слухали.

Раз у неділю поїхали вони в степ за снопами. От менший зліз на воза, а старший став подавати снопи. Наклали віз горою і заходилися вершити. Старший підняв сніп, а менший став брать та впав на вила й заколовся.

Бог обох братів так і поставив на місяці.

БРАТОВБИВЦЯ

Старший брат Кавель мав велику злобу на Вавеля і задумав убить. Вавель усе тікав.

Раз Вавель сховався в копицю, а Кавель і підглядив. Пішов він брать сіна і заколов вилами Вавеля. Заколов і хотів сховати, а Бог і сказав:

— Ні, тепер не сховаєш, а будеш держати на вилах до кінця віку. — І поставив його на місяці, щоб бачили люди.

БРАТИ НА МІСЯЦІ

В неділю гріх вилами давати скотині.

У батька, кажуть, було два сини. Раз у неділю раненько проснувся старший син, взяв вила і побіг скотині давати. Побіг — та на свій гріх...

Сіно було в копиці, а там спав менший брат. Розігнався він вилами й заколов брата. Заколов ото і як підняв угору, так і заляк.

Щоб усім було видко, Бог узяв і поставив тих братів на місяці.

ПРАВЕДНИК НА ГОРІ АХОН

Є, кажуть, біля Києва гора Ахон. І така вона висока, що вищої ніде в світі немає. Старі люди говорили, що на ту гору може вилізти тільки праведник. Грішник же не вилізе.

То в нашому селі жили колись два брати. Ну, й вирішили вони на ту гору Ахон вилізти. Та так, як пішли з дому, то про них довго не було ніякої чутки. А через рік там чи два пробакалали перехожі бурлаки, що бачили братів. Один нібито виліз-таки на гору, бо не мав гріхів, а другий ліз-ліз, обірвався, покотився вниз і розбився на смерть. Значить, був грішником...

І ось теперечки живе праведник на Ахоні, як у раю. На землю поглядає та журиться за братом.

ЯК ВИЙШЛИ НА НЕБІ ЗОРІ «ВІЗ»

Колись, дуже давно, а де саме — невідомо, та трапилась велика посуха; така посуха, що не тільки в річках та озерах, а навіть і в колодязях повисихала геть-чисто вся вода, і люди без води почали хорувати та мерти. В тім краю, де ото трапилась така посуха, та жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-на-всього одна дочка. Захорувала вдова без води, і дочка, щоб не вмерла її мати, взяла глечик та й пішла шукати води. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то найшла. Набрала в глечик і понесла додому. По дорозі натрапила на одного чоловіка, що вмирав без води; дала йому напитись і тим одволала його од смерті. Далі натрапила вона на другого, такого ж саме; потім на третього, четвертого і вкінці на сьомого. Всім давала пити і всіх одволала од смерті. Води залилось у неї тільки на самому денці.

Йшла вона, йшла та по дорозі сіла відпочивати, а глечик поставила коло себе на землю. Коли в той час де не взявся собака. Хотів, мабуть, теж напитись та й перекинув глечик. Коли перекинувся той глечик, то з нього вилетіло сім зірок великих і восьма маленька та й поставали вони на небі.

Ото ті зірки і єсть «Віз», або душі тих людей, що дівчина їм давала пити, а восьма маленька, так то душа собаки, що перекинула глечик. Так ото Бог на те їх поставив на небі, щоб усі люди бачили, яка щира була тая дівчина, а за її щирість Бог послав дощ на ту країну.

ДУША ЛЮДИНИ

Як розстається душа з тілом, то її намагаються вхопити лукаві. Тоді підступають три янголи і геть проганяють лукавих. Вони беруть ту душу, і скрізь водять, та показують, яке вона добро зробила. Як давала милостиню, ведуть у горницю, де накрите білою скатертиною столи, і там сидять всі убогі, а перед ними — всяка харч. Потім лукавий показує їй всі гріхи і всіх людей, перед ким вона провинилась. Душа тоді бачить усе, що робила змалку і до смерті... Потім через шість неділь підхоплять ту душу янголи на крила і несуть на схід сонця. Там їм треба пролетіти всі, стільки є, митарства...

Душа людини схожа на голуба, тільки її не видно. На голубів схожі і янголи: вони білі й невидимі. Голубів гріх їсти: це душі померлих людей...

МИТАРСТВА ДУШІ

Великий гріх за душогубство, злодійство, за блуд, а найпаче за блуд брата з сестрою, батька з дочкою або кума з кумою. Великий гріх і тому, хто зневажає неньку.

Як помре людина, то душа сорок днів лишається на землі і сорок днів поневіряється, поки пройде двадцять митарств. Тільки не всяка душа дійде до Бога на двадцяте митарство!

Грішну душу супроводжують два янголи, а третій — диявол. Той янгол, що жив на землі, веде душу з правого боку і несе книжки про добрі діла. Той, котрого Бог послав з неба за душею, веде з лівого боку. А сатана ззаду несе двадцять книжок, де списані гріхи.

На однім митарстві питають про душогубство, на другім — про блуд, на третім — за гріх проти батька-неньки, на четвертій — про злодійство, а далі — про всякі інші гріхи. На кожнім митарстві диявол вичитує, чим душа грішна, а янголи — про добрі діла.

Душі душогубів, блудників, злодіїв і за гріх проти матері рідко випускаються з кігтів лукавого. Будуть там вони сидіти до страшного суду або поки хто з родичів не одмолить гріхів.

Тепер, кажуть, у пеклі тільки один Іуда зостався, а останні душі, які були, Христос повипускав на волю тоді, як сам восидів із мертвих. Сидить, кажуть, окаянный Іуда в пеклі, на дверях, і все трусить тією калиткою з грішми, за які продав Христа.

Тяжко буде грішним на страшнім суді! Хто коней крав, стоятиме перед ним цілий табун. Буде він водити їх та вертатъ хазяїнам, а ті скажуть:

— Нащо вони тепер нам? Багатій сам.

Хто кому мішок борошна не віддав, буде носити у зубах і просить:

— Візьми!

— Нащо воно мені, — відповідь той, що позичав. — Носи, коли треба.

Душогуби, блудники, великі злодії і ті, котрих прокляла мати, підуть у пекло на вічну муку, і за ними Іуда зачинить двері.

ВИПАДОК НА МОГИЛІ

Давно колись обабіч проїжджої дороги, на могилах, стояли кам'яні баби. Трапилось одному чоловікові проїздити верхом повз ці могили і застав його дощ. З'їхав він на могилу, зняв із коня сідло, накрив половиною його бабу, а під другу половину сам сховався. Дивиться — з сусідньої могили йде баба!.. Підійшла і говорить сусідці:

— У тебе, сестро, і гість є?

Тоді обидві баби почали розпитувати чоловіка, як і що робиться на світі: чи носять на різдвяні свята вечерю? Чи ходять у гості кум до кума і кума до куми, брат до брата і сестра до сестри? Чи співають півні?

— Все це є, — відповів чоловік.

Тоді та баба, що надійшла, й каже:

— Довго, довго нам, сестро, ще доведеться стояти... — Ска-зала це і пішла на свою могилу.

СТОРОЖІ НА МОГИЛАХ

Колись у степу було більше могил, і стояли на них мамаї¹. А менше тих могил стало, бо їх розсунули плугами. Тільки глиняні пагорби залишилися...

Ще до Христового народження був потоп. У тих місцях, де вода людей застукала, вони насипали могили і рятувалися на них. Чи воно правда, чи ні — Бог його знає.

А мамаїв на могилах понастановляли татари. Вони всі стояли обличчям на схід сонця. Це були їх боги або сторожі. Стояли мамаї тільки на великих могилах. Воно, може, коли й на всіх стояли, та знято і позакопувано в землю. Я ще зазнаю, було, там, де нема мамає поверх могили, то викопують або виорюють його в землі. Їх неглибоко закопано.

З могил мамаїв порозбирали пани й мужики. У нас в слободі досі стоять два мамаї: в Макара Бабака й Микити Логвиненка. Тут по слободах їх мало, а туди, до моря, є допропасти.

¹ Мамаї — кам'яна баба.

БОЖА ПОКАРА

Кам'яні баби, кажуть, були колись такими ж людьми, як і ми, але покам'яніли. Сталося це так: Бог створив людей раніше сонця, і жили вони в темряві, харчувалися плодами рослин. Але ось явилось сонце. Люди сполошилися і, щоб спекатися сонця, почали виходжати на високі могили і плювати на нього. Бог прокляв за це людей — і вони, де стояли, там і скам'яніли. Та в цих скам'янілих людей, кажуть, є надія знову перетворитися, зробитися такими ж живими, якими їх Бог був створив.

КАМ'ЯНІ БАБИ

Кам'яні баби — то люди колись були. Їх одні звали великдо-нами, а інші веленями¹. Це, кажуть, був превеликий народ, і жив він до створення сонця.

Як послав Господь сонце, стали великдони виходити на могили, стали плювати на нього. Господь розгнівався і про-кляв їх. З того часу вони зменшилися і покам'яніли.

У нас цих бабів не дуже багато, а найбільше їх у Таврії: в Василівці, Янчекраці² й інших слободах. Там ними підпи-рають тини та ставлять на воротах.

КАМ'ЯНІ БАБИ ІЗ ЖІНОК

То були колись живі жінки, і жали вони літом у степу хліб, та якраз у той день мінилось сонце. І дуже довго мінилось; перебило жінкам роботу — показалося уже перед самим вечо-ром. Побачили його жінки, та й давай на нього плювати, та лаяти його: «А щоб тобі і таке, і сяке! Через тебе ми втерляли часу!»

От за те вони й скам'яніли й посліпли.

ГАДЮЧИЙ ВИРІЙ

Вирій гадючий — окремо від пташиного. Пташиний десь на теплих водах, за пущами і за богатирями, а гадючий — в Руській землі. От що про нього кажуть.

¹ Великдон, або велень, — велетень.
² Василівка, Янчекрак (Кам'янське) — тепер селища Васи-лівського р-ну Запорізької обл.

Пішла дівка в ліс і провалилася в цей вирій. Як провалилася, а гадюки як засичать. А сама більша як засичить на них — вони всі й помовкли.

І лежить там сірий камінь. Оце яка гадюка не підійде, то й лизне, і лизне той камінь. А та, старша, так коло тієї дівчини в'ється та кланяється, показує, щоб і вона той камінь лизнула.

— Я, — каже дівчина, — довго і кріпилась: аж дев'ять днів! А там і лизнула. Так відразу й одужала, і їсти не хочеться.

А як прийшов час гадюкам вилазити, всі порозлазились. Старша ж стала дугою, а дівчина — на неї та й собі вилзла. Недовго й пожила після того.

ВОВКИ — ЮРІЄВІ СОБАКИ

Вовки — це Юрієві собаки.

Одного разу ішло два чоловіки. Один каже:

— Ходім де-небудь заночуємо, бо я вовків боюсь.

А другий каже:

— Я сам од чотирьох одіб'юсь.

— Ні, — каже перший, — давай заночуємо. Бог його святий зна, що ще буде.

— Буде те, що я знаю.

От той, що не боявся, пішов собі шляхом, а той, котрий боявся, пішов на вогонь, що світився в степу. Приходить до вогню, аж там вовків така сила, а посередині Юрій їсти їм варить.

— Не бійся, — каже, — чоловіче, вони тебе не займуть. Звідки ти?

Він і розказав, як вони йшли вдвох.

— Я, — каже, — кажу: буде Бог зна ще що, а він каже: буде те, що я сам знаю.

От Юрій і послав чотирьох вовків. Прибігають вони назад: не взяли. Послав він ще шість — і ті не взяли; послав він дванадцять — так ті вже й розірвали.

Це тому чоловікові так Бог поробив за те, що він казав: «Сам знаю, що буде». А так не годиться казати. Треба казати: «Буде, як Бог дасть».

ЧЕРЕЗ ЩО ЗАЙЦІ СТАЛИ КУЦІ

Іхали якось чумаки мимо одного лісу та й спинились там спочити. На гарбах у їх було дві бочки горілки, і ото як тільки схочеться якому чумакові випити горілки, то він одіткне свою бочку, підставить рота під чопа та й п'є собі, скільки хоче. Тее діло та піддивився москаль, ідучи з служби додому. Бачить він,

що чумаки п'ють горілку з бочок, сів та й приховався десь за дерево. От як тільки чумаки повпивались та полягали спати, він вийшов з засідів, підліз до однієї бочки, одіткнув чопа, напився горілки до самого витріщ-ока та й пішов собі своєю дорогою, а бочку й не заткнув чопом. Як потекла ж з тієї бочки горілка! Як потекла горілка! Набігла аж ціла річка. Тоді до тієї річки як поналітало журавлів! Понапивались вони з тієї річки горілки та там же скрізь і полягали, як мертві. А москаль, ідучи, поназбирав їх кілька десятків, попідтикав кругом себе під пояс та й пішов. А коли ті журавлі одійшли од горілки, то почали махати крилами та й підняли того москаля до небес, аж під саму хмару. Коли тут у москаля пояс візьми та й розірвись, і москаль полетів зверху вниз, на землю, та попав якраз на зайця. Сів на нього верхи, ухопивсь за хвіст та й сидить. Заець з переляку як рвонеться, так у москаля в руках тільки хвіст zostався од зайця! В рівному степу хіба тільки вітер дожене його.

Хоч історія ця й проста, а з тієї пори всі зайці стали куці: тільки один цурпалок стирчить та білою цяткою блищить.

ПЕСИГОЛОВЦІ-ЛЮДОЇДИ

Старі люди розказують, що колись був такий час, коли не було смерті. Тоді, замість смерті, жили, кажуть, песиголовці з одним оком.

Було песиголовці піймають чоловіка, та закинуть у яму, і годують його цукерками та пряниками, поки стане гладкий, як свиня. Тоді полізуть у яму, полапають його за боки, чи багаторосло сала. Як до кістки долапають, то, значить, худий, а як не долапають, то тоді візьмуть чикнуть ножем пальця. Як біжить кров, то ще пригособують, а як ні, то, значить, уже годиться на заріз — і ріжуть. Звісно, песиголовці: візьмуть та й з'їдять чоловіка.

Стали люди тоді Бога просити, щоб послав на них краще смерть. Бог змиловився і послав страшну смерть з косою. Заходилася смерть біля песиголовців і давай їх перебивати, всіх позводила з світу.

Тепер, кажуть старі люди, й досі є десь та земля, де жили песиголовці, та вже песиголовців лишилось мало: поперевадилися.

ДІВКА Й ПЕСИГОЛОВЦІ

Ішла одна дівка в Київ Богу молитися. От довелось їй іти через дуже густий та темний байрак. Іде та й іде. Коли дивить-ся: ідуть два чоловіки верхи на конях. Під'їхали ближче, дівка

глянула — аж то не люди, а песиголовці, бо в них було по одному оку якраз посеред лоба, вище носа. Вона й злякалась.

Песиголовці й питають:

— Куди йдеш?

— Іду, — каже, — Богу молитися.

— Наймись, — кажуть, — краще до нас служити.

Дівка не схотіла, так вони взяли її силою і повели в ліс до землянки. Ведуть під землю та й ведуть. Коли там скрізь кров на долівці та кістки, а посеред землянки лев на ланцюгу так і клацає зубами.

Привели дівку в кімнату — коли в однім кутку пороблені клітки з кілків, а люди так і товпляться та заглядають крізь кілки. В іншому кутку піч. Біля печі сидить дід, песиголовець, та все гріє окропи. Біля кліток із людьми скрізь валяються папірці з цукерок та лушпиння з горіхів, бо песиголовці цукерками та горіхами загодовували людей на сало.

От ті два песиголовці залишили дівку дідові, а самі знову поїхали. Як виїжджали, то приказували дідові, щоб дівку залив окропом. А вона й почула.

Поставив дід дівці холодцю, і давай вона його уплітати. Виїла до дна. Коли гляне — аж на дні лежить рука з чоловіка. Вона й ложку покинула. Бачить вона, що киплять окропи та й каже дідові:

— Давайте я вийму казани з печі, бо ви старі й, може, нездужаєте...

Довго дід не давав виймати, а далі й каже:

— Виймай.

Дівка вийняла один казан та як лине на діда, а далі мерщій і другий — так він тут і скипівсь. Тоді ті люди, що сиділи мовчки в клітках, порадили й кажуть:

— Ну, випускай же нас із неволі та будемо втікати.

Повипускала дівка людей, і стали вони виходити з землянки. Лев було кинувся на них, так вони дали йому по шматку м'яса; він за м'ясо, а люди й вийшли. Давай тоді втікати!

На дорозі попався їм пеньок. Жінки та дівки взяли поскидали з себе хто спідницю, хто керсет, хто разок намиста, хто хустку й одягли його, мов дівку, а самі мерщій звідти. Вибігли з лісу і подалися в Київ на богомілля.

От песиголовці наловили людей та й їдуть. Дивляться — аж стоїть наряджена дівка. Вони до неї — коли воно пеньок. Песиголовці тоді позабирали одягу, погнали людей до землянки й кажуть:

— Треба ще раз вернутися та пошукати, чи нема кого в лісі з тих, що одягу лишили... Тут хтось був.

Приїхали, ввійшли в землянку — аж лежить дід ошпарений окропом і людей нема нікогісінько. Вони тоді в погоню! Щукали-щукали і не знайшли нікого.

ВІДЬМА

Що відьми є на світі — цьому правда. У нас у слободі пішла жінка капусту поливать і засперечалась із бабою Комонихою. А жили вони по-сусідськи. Посперечалися вони — та й нужди мало...

У тієї жінки було дві корови й обидві багато давали молока. Прийшли ті корови з череди, і давай жінка доїть їх. Одну здоїла як слід, а друга пручається, б'ється, не підпускає і близько...

Встала жінка на другий день, пішла до корів і знов одну здоїла, а друга не далась. Так недовною й випустила ту корову в череду. Пішла та жінка до баби-ворожки і почала їй хвалитися про своє горе. Та й питає:

— А скажи, молодице, нема в тебе злобителів? Не полаялась, бува, з ким?

— Ні, — каже, — на днях полаялась із бабою Комонихою.

Тоді ворожка й навчає:

— Як вернуться з череди корови, то прив'яжи ту, що не дається, і надій хоч ложку молока... Тоді розігрій сковороду як можна дужче та молоко те й вилий. Що з цього вийде — побачиш.

Жінка так і зробила. Тільки що зашкварчало те молоко на сковороді, аж ось і Комониха в хату біжить. Убігла, стогне та до печі:

— Ой лихо! Що це ви робите?! Вийміть та й вийміть скоріше це молоко, бо мене за серце пече...

Жінка вийняла сковороду, а баба посиділа, поки молоко захололо, й вийшла з хати. З того часу корова стала доїтись як слід.

Баба Комониха помирала тричі й дуже тяжко хворіла. Перший раз умерла — і баби заходились її обмивати. Вона тоді як схопиться та за ними!.. Вдруге вмерла і знову порозганяла схопиться та за ними!.. Потім лягла на лаві, вкрилась і давай кричать не своїм голосом:

— Прийміть сир!.. Винесіть молоко!.. Геть приберіть з очей сметану!..

Як умерла втретє, баби ждали, поки захолинула, а тоді вже скоріше до попа і давай ховать, щоб не ожила.

ЯК ПІЗНАТИ ВІДЬМУ

Відьми бувають рожденні й роблені. Від них велика шкода людям: то корів доять, то псують, то закрутки крутять у хлібові. Хто закрутку скосить, у того буде руки й ноги крутить або нападе різачка, живіт болітиме.

Пізнати відьму можна у Великдень: в заутрені вона цілує замки в церкві. Можна ще пізнати, як скотину виганяєш у че-

реду. Розговівшись паскою, не бери ціпка, а вигонь скотину мечиком із терниці, якою коноплі тнуть. Відьма тоді забіжить перед тебе й питає:

— Хіба в тебе ціпка нема?

Це буде відьма.

Відьми бояться собак-ярчуків¹, а малих щенят душать. Як хочеш вигодувати ярчука, викопай яму, посади собаку і накрий осиковою бороною. Годуй до року: тоді відьма не задушить.

ЛІСОВИК

Лісовик — це з тої людини, що сама собі смерть заподіє. Ходить він поверх дерев та все гукає:

— Ге-е-ей!

Одного разу косили біля озера косарі та там і заночували. Коли це щось уночі як гукне по тім боці:

— Но!

Де не взялася після того вогняна полоса та так дуби аж до землі й почала класти. Трохи-трохи в косарів і куреня не знесла. Отож лісовик їхав!

А то ще був один дід, так йому раз таке було. Чує він: щось у лісі кричить, ніби кличе. Він і пішов на крик. Коли там чоловік — та й зчепилися. Дід був той не останнім чаклуном, тому й не піддався лісовикові. Вовтузилися ото доти, поки й півні заспівали...

Лісовик такий, що й людину задавить.

ДЕ ВЗЯЛИСЯ ТЮТЮН І ГОРІЛКА

Колись-то в запорозьких пушах жив пустельник. Довго він там жив, і стало йому сумно: не їсть, не п'є, не молиться...

Прикинувся лукавий чоловіком і приходив до нього.

— Чого, пустельнику, журишся?

— Того, — каже, — що один у пушах. Сумно...

— На тобі каламарчик з порошком. Понюхаєш — буде наче вдвох.

Пішов нечистий. Пустельник смикнув носом раз, вдруге, втретє, чхнув — і стало йому весело. На другий день іде знову нечистий.

— А що, — каже, — як?

— Весело, — каже, — наче вдвох!

¹ Ярчуком називають помість собаки з вовком, або собаку з вовчим зубом, або щеня, яке сука народила одинцем.

— На ж тобі зілля і трубку. Покуриш — буде наче втрєох. Пішов.

Покурив пустельник і повеселішав ще дужче. Приходить нечистий на третій день.

— А що, — каже, — як?

— Весело, — каже, — наче втрєох.

— На тобі каламар з каплями. Як вип'єш — буде наче вдесятьох.

Пішов.

Випив пустельник, і стало йому наче вдесятьох. Як заспіва, як заграє, як підніме поли!.. Пішов гопака навприсядки.

Лукавий приносив йому тютюн і горілку, бо це його вигадка.

РОЗРИВ-ТРАВА

Розрив-трава — ідеальна рослина нашого народу. Народ вірить, що ця рослина існує, хоча її дуже важко знайти, але все ж таки можна. Варто лише підкараулити, де черепаха покладе свої яйця. Коли вона піде, то треба огородити їх кілочками, так щоб вона не змогла до них пробратися. Коли черепаха прийде насиджувати¹ яйця і побачить, що до них не можна доступитися, то піде на деякий час, а потім повернеться і принесе листок розрив-трави. Як тільки вона доторкнеться ним до кілочків, то вони миттю розлетяться по боках. Тоді треба пильно слідкувати, куди упаде листок, підхопити його і, не оглядаючись, йти додому. Кому пощастить володіти цим талісманом, той вже нікого і нічого не боїться. У його руках відчиняються найхитріші замки, як павутина, розриваються тяжкі окови, валяться запори, і, як ягниці, смиренно лежать найнеприборкуваніші тварини.

ЗВІДКИ ВЗЯЛИСЯ ПІСНІ

Пісні — це з Синього моря. Люди недоробили панциці, а Мусій і давай виводить їх з Єгипки². Першими пішли євреї та цигани, а за ними другі якісь люди. Передні вийшли, а задніх море залило. Вони, як і ми, живуть у Синьому морі, складають пісні, списують на камені і кидають нам на берег.

Наші люди пісень скласти не тямлять. А окрім морських людей, пісні про свої вжитки складали ще запорожці, та й ті вимерли. Їх пісні найкращі!

¹ Черепаха не насиджує, а залишає свої яйця напризволяще. Сонячне тепло турбується про них (приміт. записувача).

² Відгомін біблійної легенди про те, як пророк Мойсей вивів євреїв із єгипетського полону.

Один чоловік із нашої слободи служив матросом у Марнополі¹. То оце, каже, п'ють горілку бурлаки, а на камінь дивляться. П'ють і дивляться, а потім давай співать бурлацьких...

ВІД ЧОГО ГРІМ У СТЕПУ

Були колись у нашому пологівському краю скелі та печери. В одній балці стояли табором розбійники. А недалеко від них було сім високих могил, і біля тих могил жили чабани. Розбійники нападали на чабанів і відбирали овець.

Одного разу, після невдалого нападу на чабанів, старий розбійницький отаман почав докоряти молодому отаманові. І через те вони не поладили. Посварились і розійшлися світ за очі, а з ними і їхні товариші.

А люди ще довго чули ночами, як гримить щось у степу, і казали, що то розбійники б'ються з чабанами. Старі пологівські й шевченківські діди ще й тепер, як почують грім, то кажуть:

— О, вже наступають розбійники вівці одбивати!

ВЕСНЯНІ МІСЯЦІ

Весняні місяці не живуть у миру.

Колись, кажуть, березень покликав до себе в гості квітня. Той і поїхав возом. А березень напустив на нього дощ. Місив-місив квітень грязюку та й вернувся.

Тоді березень заморозив грязь і закидав її снігом. Квітень зважився їхати саньми. Пішла розталь, ушкварив дощ — і квітень знову вернувся.

Після того квітень і хвалиться травню:

— Так і так... Уже двічі збирався до березня в гості й ніяк не доїду. Возом — грязь заважає, саньми — розталь не дає ходу.

Травень і навчає його:

— Як хочеш доїхати, бери віз і клади на нього сани та човен.

Зробив квітень так, як сказав травень, і махнув до березня в гості. Березень напустив сніг, а той склав віз і човен на сани та й поїхав далі; полив дощ, розлилась вода всюди, — той склав віз і сани в човен та й знову поїхав. Приїздить до березня, а той і оці витріщив.

— Як ти, — каже, — зумів доїхати в таку лиху негоду?

¹ Марнополь — м. Маріуполь Донецької обл.

— Не доїхав би ніколи, та спасибі травню — навчив, — каже квітень.

— Ну, чекай же, маю! Я тобі крилечка увібгаю, — каже березень.

З того часу між березнем і травнем немає ладу: що в травні зацвіте або зросте ранне, то березневий мороз його й понищить.

ЗОЗУЛЯ І СОЛОВЕЙКО

До одної дівчини приїхав парубок свататись. Приїхав тройкою баских коней на золоченій кареті. А сам — багатий і дуже красивий!

Відгуляли весілля. Поїхала молода до чоловіка. Під'їжджають до провалля. Тут молодий свиснув тричі — карета й зникла; він став вужем, а його жінка — змією.

Прожили вони так два роки. А тоді молодиця й проситься в гості до матері. Довго не пускав її вуж, а потім згодився. Коли жінка йшла, то дуже просив нікому нічого не розповідати.

Пішла молодиця до матері, а вуж поліз за нею та й сховався на дворі в стіжку сіна. У розмові з матір'ю проговорилася дочка про своє життя, а її брати все почули та й запалили стіжок із двох боків. Вуж так і згорів посередині стіжка, а потім знову ожив і десь дівся.

Як дізналася про все мати, — прокляла дочку й зятя: їй бути одинокою зозулею, а йому — солов'єм!

Ось чому зозуля літає без пари. А соловейко тому в'є своє гніздо посеред дерева, що був спалений всередині стіжка.

ЛАСТІВКИ Й ЗОЗУЛЯ

Жила в одному селі вдова. І була в неї дочка, красива-красива! Одного разу пішла та дочка до ставка скупатися. Роздяглася, поклала одяг на березі і почала плавати. А як вийшла з води, дивиться — немає одягу. Аж бачить: той одяг вуж накрав і лежить на ньому. Почала дівчина прохати вужа, щоб оддав одяг, а він каже:

— Як будеш моєю дружиною, тоді віддам.

Дівчина й погодилася. Він оддав одяг, а сам поліз у воду...

Одного разу в хату вдови заходить гарний парубок та й звертається до вдовиної дочки.

— Ти не забула, що мені обіцяла?

— Ні, — відповіла дівчина.

Узяв парубок дівчину за руку та й пішли вони до ставка, де

жив цей парубок, бо він був Михайлом Проклятим, оберненим на вужа.

Цілий рік не приходила дівчина додому. Народилася в неї вже й дитина. А як минув рік, прийшла вона з чоловіком і дитиною до матері в гості.

Плаче мати та просить, щоб розказала дочка, де вона живе. А дочка не каже.

Погостювавши, пішла дочка знову од матері. А через рік приходять уже з двома дітками — дочками, — але без чоловіка. Той наказав, щоб не розказувала, де вони живуть. А дочка не втрималась і розказала все.

Мати тоді нагостила сокиру і пішла до ставка. Стала на березі та й кличе Михайла (а дочка їй сказала, як треба кликати). Коли це показала голова зятя. Вдова взяла та й одрубала йому голову. Але він устиг проказати:

— Нехай же діти мої будуть ластівками, а дружина — зозулею...

Так із того часу й кує самотньо зозуля, а ластівки — бідні сироти — по світу літають та все матір шукають.

ЗОЗУЛЯ, ЛАСТІВКА ТА СОЛОВЕЙКО

Чи ви знаєте, з чого зозуля, ластівка та соловейко? Вони із людини.

В однієї матері була одна дочка, і пішла вона якось купати. Прийшла до річки, роздяглась, поклала одягу та й давай плавати по річці. А тут із річки виліз вуж та й лежить на одязі дівчини. Ось вона покупалась, вилазить із річки. Дивиться — аж на її одязі вуж. Вона вхопила ломаку та й хотіла прогнати його. А той вуж і каже до неї:

— Підеш за мене заміж?... Як підеш, то злізу; як не підеш — лежатиму.

Вона мовчала-мовчала, а далі ніде дітись, — одязі не дає, — та й каже:

— Піду.

От одяглась, прийшла додому, розказала матері:

— Я, — каже, — заміж за вужа піду.

— Яким маніром? — питає мати.

— Таким-то й таким...

Ну, що тут казати! Давай вони запиралися, давай замикатися. Позапирались, позамикались. Коли це лізе до них гаду-гаду! Все лізе, все лізе, все лізе! Повлазили в хату, узяли ту дівку.

Ото взяли дівку і подались. Нема її рік, нема й два. На третій приходять вона до матері в гості з двома дітьми — дочечкою і сином. От погостювала в матері та й збирається додому. А мати їй і каже:

— Останься, переночуй та тоді й підеш.

Ну, вона й зосталася ночувати.

— Ну, як же ти говориш із своїм чоловіком, як приходиш додому? — пита її мати.

— А ось як: «Осипе, Осипе, вийди до мене, візьми мене». То він вийде, а я й піду.

От дочка спить, а мати встала раненько, взяла сокиру та й пішла до річки. Прийшла та й каже:

— Осипе, Осипе, вийди до мене, візьми мене! Осипе, Осипе, вийди до мене, візьми мене! Осипе, Осипе, вийди до мене, візьми мене!

Він і вийшов. Вона — черк! Та й одрубала йому голову. Одрубала та й пішла додому.

Аж ось прокинулася дочка, умилась, поснідала, попрощалася з матір'ю й пішла до річки. Прийшла та й каже:

— Осипе, Осипе, вийди до мене, візьми мене. — І вдруге, і втретє так, а він не виходить. Дивиться вона: голова на воді плаває і річка червоніє. Тоді вона й каже:

— Будь же ти тепер, синку, соловейком, а ти, дочко, будь ластівочкою, а я буду зозулею...

Та й порозлітались: мати зозулею, дочка ластівочкою, а син соловейком.

ПРО МАТІР-ЗОЗУЛЮ І МАЧУХУ-ВІДЬМУ

Жили в одному селі чоловік і жінка. І було в них двоє дітей — Гаврилко та Данилко. Одного разу пішла їхня мати на річку прати, а до неї підкралася відьма, прив'язала їй до шиї камінь важкий і штовхнула в річку, а сама прийшла до батька двох хлопчиків та й незабаром стала його дружиною.

Не злюбила мачуха Гаврилка й Данилка, їсти їм не давала, тяжко працювати заставляла, а потім вирішила їх із світу звести. Порізала хлопчиків уночі, позав'язувала їм шиї шовковими хустками, поклала на лаві і сказала чоловікові, що вони померли.

Прийшли люди на похорон. Батько плаче, руки ломить. Почула цей плач його перша дружина, — утоплена, — вийшла з води, перетворилася на зозулю, прилетіла до рідного віконця і стала кувати:

— Ку-ку, ку-ку, мій Гаврилку! Ку-ку, ку-ку, мій Данилку! Чи я ж вам не казала, що чужа мати вас не любить і з світу згубить?!

Як почула це мачуха, вибігла з хати і прогнала зозулю, а та знову прилетіла і кує. Та отак кілька раз. Тоді мачуха до чоловіка:

— Прожени ще ти оту зозулю!

А батько відповів:

— Нехай кує. Побачимо, що з того вийде.

Як винесли хлопчиків із хати, щоб на кладовище провадити, то зозуля так над ними кувала, що аж об труни билась. А потім облетіла тричі навколо трун і стала матір'ю хлопчиків. Почала вона плакати і приказувати, за що ж це їх такими маленькими погубили... А люди тоді схопили злу мачуху-відьму, прив'язали косами до кінського хвоста і пустили коня в чисте поле. І кінь розніс її так, що й кісток не позбирати!

ЛЮБОВ ДНІПРЯНКИ

Давно-давно колись ув одному із наших наддніпрянських сіл, — може, в Розумівці, Бабурці чи Вознесенці, — жила дівчина по імені Марійка. Була вона дуже вродливою: з чорними бровами, білим личком, довгою косою. Багато хлопців сохли по ній, але красуні було байдуже. Нікого вона не любила.

Та от стали помічати люди, що Марійка з якихось пір засумувала. То вже було сміється, виспівує, жартує, а це притихла, спохмурніла й не говорить ні з ким. Ніхто не знав, що трапилося з дівчиною. А трапилося ось що...

Якось пішла Марійка до Дніпра, сіла в батьків човен та й попливла на Хортицю. Перепливла, зійшла на берег і почала рвати квіти на вінок. Аж раптом відчула, що на неї хтось дивиться. Підвела вона голову — коли неподалік стоїть молодий рибалка, та такий гарний, що й переказати не можна. Зустрілися молодята очима — і навіки полюбилися.

Марійка стояла, випустивши квіти із рук, і ждала. Може, хоч слово скаже чарівний незнайомець... Але він мовчав. А по якійсь хвилі підійшов до неї, нагнувся, підняв упущені квіти і, посміхаючись, віддав їх дівчині. І ніжно-ніжно подивився на неї, але знову промовчав... Отак вони того разу й розійшлися, не сказавши одне одному ні слова.

І стала Марійка після тієї зустрічі частенько навідуватись на острів, щоб побачити дивного рибалку. Але він чомусь більше не підходив до неї близько, а якщо й підходив зрідка, то все мовчав і ніяково опускав очі додолу.

Здогадалася бідна дівчина, що її коханий німий! Що їй робити?! Як допомогти кожному?.. Як зробити так, щоб дізнатися, хто і звідки він, що хоче їй сказати? Лихо, та й годі!..

Аж одного разу Марійка, пливучи на Хортицю до свого милого, задумалася, засумувала і не помітила, що бистрина несе її човна на скелі. Отямилася тільки тоді, коли човен ударило об гострий камінь і він почав тонути. І тут де не взявся німий рибалка, підплив до дівчини, ухопив її і виніс, непритомну, на берег. А як опритомніла вона, розплющила очі, то побачила біля себе свого рятівника і посміхнулася. Він же так зрадив, що голосно-голосно скрикнув і заспівав пісню про кохання! Пропала його німота від щастя, від великої

любові! Здавалося, що й скелі хортицькі співають від радості!

Отож недаром люди кажуть, що від люблячого ока й камінь оживає, і скелі можуть заспівати...

КРИНИЦЯ НА ЛИСІЙ ГОРІ¹

Давно діло було. Їхав у Київ святий Андрій Першозваний Дніпром. Їхав він один як палець, їхав та й пристав каючком до Лисої гори. Зійшов на гору, глянув — коли кругом ліс, степ та могили і ні єдиної душі...

— Гарно, — каже, — тут, та жалко, що людей нема. — І став молитися.

Захотілось йому пити, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився з кучугур у ліс, копнув під деревом — і полилася вода. Обіклав він тут криницю камінцями й сказав:

— Буде колись із неї пити мир хрещений. — Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслом на пороги...

ЧУДОДІЙНА КРИНИЦЯ

Жив один дід із бабою — старі-старі.

От пішов раз дід у степ на полювання. Ходив-ходив і нічого не вбив. Аж дивиться: криниця! Він узяв напився води, а тоді ще й умився — і став молодий! Тоді він зараз же й додому. А баба його насилу впізнала.

Дід і послав бабу, щоб теж умилася та помолоділа. А баба зраділа! Аж побігла!

Побігла — й нема. Дід ждав-ждав, а баби все нема та й нема. Пішов він тоді до криниці її відшукувати. Прийшов до криниці — нема, тільки щось за дівчинка тут цяцьками грається...

А то ж і була його баба. Як прийшла вона до криниці та як допалась умиватися, то вмивалася, аж поки дитиною не стала.

ЯК У СТАРОВИНУ ПЕРЕТВОРЮВАЛИ СТАРИХ ЛЮДЕЙ НА МОЛОДИХ

Жив колись поміж запорожцями один коваль, та не такий коваль, які тепер повелися — п'янюги та мошенники, — а коваль справжній, чесний, тверезий чоловік, ще старих звичаїв.

¹ Лиса гора — урочище над Дніпром, біля с. Біленького Запорізького р-ну Запорізької обл.

І кував він коней ледь чи не всій Січі. Лиш благословиться на світ, а він уже й у кузні, вже й гупає молотом. Але скільки він не працював, скільки не годив собі й козакам, а все бідняком був: ні на ньому, ні під ним.

Ось одного разу приходить коваль до своєї кузні вдосвіта. А надворі було ще так темно, що хоч в очі коли, то нічого не видно. Відімкнув він двері, зайшов усередину. А там у нього завжди висіло дві картини: на одній був намальований бог Ісус Христос, а на другій — чортяка з рогами. Перша картина була прибита на стіні, що прямо проти дверей, а друга — на стіні, що над дверима. Так ось як увійде було коваль у кузню, то зараз же стане обличчям до ікони й помолиться Богу, а потім обернеться назад і плюне чортові, та плюне якраз у самісіньку пику. От так він робив щодня: Богу помолиться, а чортові плюне. Так зробив він і цього разу, а потім узяв в руки молоток та й почав кувати. Вдарив там два чи три рази, коли гульк, а перед ним стоїть парубок — здоровий, красивий, з такими чорними вусами, що вони так і вилискують у нього, а на вид трохи смаглявий.

- Здоров, дядьку!
- Здоров, парубче!
- Час добрий тобі кувати й не перекувати, брати гроші й не перебрати!
- Добре кажеш, та негарзд виходить...
- А чому ж так?
- Та скільки не працюю, а немає ні на мені, ні під мною.
- Жаль мені тебе, дядьку, але що ж робити, коли в тебе така скверна наука? От коли б ти знав ту науку, яку я знаю, то ти б тоді й лихом об землю вдарив.
- А яка ж твоя наука?
- Моя така наука, що за нею я можу старих людей перетворювати на молодих.
- Та невже можеш?!
- Можу!
- Навчи ж і мене, спасибі тобі!
- Е, не хотілося б, та жаль тебе мені дуже. Так ось же що: підемо разом по світу, побачиш, як я діло роблю, то й собі навчишся.
- Ходімо.

От і пішли вони. Ідуть-ідуть, приходять в одну слободу та й питають:

- А що, це панська слобода?
- Панська.
- А чи є тут пан?
- Є!
- А старий він чи молодий?
- Та літ з дев'яносто буде.
- Ну, то це й наш... Ходімо до нього.

Прийшли, заявили про себе. От і вилазить пан, — старий-престарий, зморщений, ледь ноги волочить.

- А що ви скажете, мужички?

- Та ми прийшли, пане, до вас про роботу спитати.
- А що ж ви вмієте робити?
- Ми можемо, пане, старих людей перетворювати на молодих.

- Та невже можете?!
- Можемо.
- Зробіть ласку, перетворіть мене!
- А що дасте?
- А що візьмете?
- Та з вас тисячу карбованців треба, бо ви вже дуже-таки старі.

— А чи не можна взяти вісімсот?
— Ні, пане. Струмент дорого коштує.
Сюди-туди — сторгувалися за тисячу. Тоді той молодий парубок узяв довбню та й ошелешив пана по лобі, порізав його на шмаття, повкидав ті шматки в діжку, налив туди води, насипав попелу, взяв мішалку та й давай усе те мішати. Мішав-мішав, мішав-мішав, а потім плюнув-дмухнув та як крикне:

- Стань переді мною, як лист перед травною!
- Тут тобі й вискочив із діжки такий молодець, що аж любо на нього глянути: молоденький-молоденький, мовби йому літ сімнадцять.

Взяв тоді той парубок гроші, частину віддав ковалеві, а решту чомусь закопав на могилі. Пішли далі. Ідуть-ідуть, приходять в іншу слободу та й питають одразу:

- А що, це панська слобода?
- Панська.
- А хто тут живе — пан чи пані?
- Пані.
- А стара вона?
- Та літ сто, а то й більше.
- Оце й наша! Ходімо.

Приходять, заявляють про себе. От і виносять їм пані на подушках. Така страшна, така страшна, що дивитися навіть страшно!

- Що ви скажете, мужички?
- Та ми шукаємо роботи...
- А що ви можете робити?
- Можемо старих людей перетворювати на молодих.
- Можете?!
- Можемо!
- Зробіть божу ласку, перетворіть мене!
- Та це можна... Тільки чи дасте ви нам дві тисячі карбованців?

— А чи можна півтори?
— Ні! Струмент дорогий.
Ну, так-сяк — домовилися за дві тисячі.
От той парубок знову взяв свою довбню, вдарив нею пані по голові, порізав тіло на шматки, вкинув їх у діжку, налив води, насипав попелу, взяв мішалку і почав мішати. Мішав-мішав, мішав-мішав, а потім плюнув-дмухнув та як крикне:

— Однеси, синку, де взяв; нехай псує: з неї колись люди будуть.

Вернувся той велетень і пустив людей на ріллю, де взяв.

БОГАТИР І КІНЬ

До одної вдови в селі Качкарівці Херсонського повіту¹, яка дуже побивалась за своїм чоловіком, почав літати богатир. Вдова скоро втішилась і стала вагітною. Родила вона сина, і коли понесла його вперше до причастя і він дихнув на попа, то той ледве встояв, трохи не впав.

Під п'яну руку у когось на хрестинах піп сказав, що у Качкарівці є богатир, але в кого — не сказав. І люди впізнали, в кого він був, ось по чому: несподівано незвісно де дівся байстриук-удовенко, а коло його двору була вирита яма в сажень завглибшки: се так рвонулась земля за копитами богатирського коня, коли він метнувся в повітря. З того часу його ніхто не бачив, навіть його мати.

БОГАТИР НА ЛИМАНИ

В селі Меловому на Херсонщині² в одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибалчив. Коли став уже парубком, то батько його взяв з собою на лимани тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве тридцять чоловік могли його потягти.

Один раз тягли зимою по льоду. Був дуже холодний вітер, а тягти доводилось проти вітру. Як найжвавішого, мелівського парубка поставили попереду. Всі поодвертались од вітру та й тягнуть собі абияк, а далі дехто почав пускати, але невід усе йшов та йшов. Тоді дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всі 29 чоловік, а той мелівський один усе тяг. Тоді всі як крикнуть з дива. Він почув, оглянувся, аж він сам за тридцятьох тягне.

Всім стало відомо, що се богатир. Він тоді як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі ляму, пльонув та й каже: «Отсе ж ви мене тепер з'їли!» Ще, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко.

Увечері всі бачили, як до тої могили летів змії, страшенно сиплючи іскрами. Ідучи на боротьбу до змія, богатир вирвав собі з землі тридцятипудовий якір, обламав йому лапи і тим

¹ Качкарівка — тепер село Бериславського р-ну Херсонської обл.

² Милове — тепер село Бериславського р-ну Херсонської обл.

бився зі змієм. Але йому не було ще 20 літ і не доля йому була побити змія.

Бились вони так, що земля трусилася, рибалки цілу ніч не спали, молились за богатиря Богу. Але коли пішли, як сонце зійшло, то побачили, що могили вороги розрили аж донизу і тут же лежали обидва мертві.

БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ

На Азовському морі рибалчили якісь захожі люди, які один одного й не знали. Між ними звертав на себе увагу один, для котрого отаман не міг настачить лям. Як тільки він зачавився, так і порвав ляму.

Раз зранку прокинулись рибалки — коли їхнього дужого десь нема. Кинулись вони до свого дуба, аж і дуба коло берега нема, тільки видно слід, що його кудись потягнуто. Найбільше було дива, що тяг його один чоловік, а дуб був такий, що на ньому їздило 60 чоловік! І коли кинулись рибалки — 59 чоловік, найшовши дуба, тягти його назад до моря, — аж се їм не по силі. І мусили вони наймати, щоб їм помогли стягти дуба в море. А про богатиря того більше нічого їм не чули.

ОЙ СІЧ-МАТИ

москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють... Понабирали повні запали куль та й пішли до цариці.

— Великий світ, матусю! На тобі оці заряди, вони, може, згодяться.

Вона здивувалась, та й каже:

— Являйтесь ка мне, я вас угащу.

Зібрались запорожці до неї, а вона й пита:

— Как вы живете, яловое Запорожское войско, без жен?

— Живемо, — кажуть, — так: сорочку поки впослідив, доти й обідрав, бо нікому прать...

Угостила вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивиться: хто чоботи квацює дьогтем, хто матню латає, хто кашу варить, хто нужу б'є, а інший вуса крутить...

— Что же у вас такое нестройное войско? — пита цариця кошового.

— Та так, — каже, — матусю... Замирення — нема проти ко-го строїться...

Стали запорожців притіснять, став Потьомка¹ населять слободи, саджать німців... Взяли вони і подались: які на Кубань, які посунулись у Туреччину.

Прийшли, а паша й каже:

— Тоді я вас прийму, як заприсяжете вірно служити у моїй землі.

— Добре, — кажуть, — згодні.

Стали збирати їх під присягу, а в них у кожного в торбині була християнська земля. Вони понасіпали в чоботи землі, підійшли під присягу й кажуть:

— На чий землі стоїмо, тому цареві будемо й служити!

Так вони й робили: було, в Туреччині живуть, а поміч дають своїм, хрещеним.

СТАРИ КОДАКИ Й ПЕРШІ ЗАПОРОЖЦІ-КОЗАРИ

Старі Кодаци — найстародавніше поселення. Воно вже й тоді стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про нього старі люди.

Старий Кодак був колись городом і належав до Польської Корони; в ньому була і побережна фортеця, обведена глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видно ті вали й канали. В тій фортеці проживав тоді лядський князюк, ніби гершт який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру аж до турецької — понад великим лиманом.

¹ Потьомка — фаворит цариці Катерини II князь Григорій Потьомкін.

Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом, і, осадившись по тім боці Дніпра, — на північний схід, — близенько присусідились до того польського князюка.

Кошовий Герман, побачивши, що для його люду тутечки мало простору, та ще маючи деякі й інші заміри, розділив своє військо на три частини: першу залишив на цім же місці по сусідству з князюком, другу поселив за Доном, а третю — п'ятнадцять тисяч, — одібравши найзавзятіших, пішов з ними в Сибір і всю ту дику пустиню з божою помічю завоював і підбив під державу Руську. Так од цих ото козар, що залишив Герман біля Дніпровських порогів, народились і всі приснославні запорожці. Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, — от запорожці й стали прохати польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі кодацького князюка.

Польський король приклонився на їхнє прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на інші землі, а запорожцям через їх малоземелля одступили свою шляхетну діличню. Але лядський старшина, що жив у Кодаці з князюком, одібравши той указ, притаївся з ним: бач, не хотілося віддавати кривної діличчини.

Запорожці сугубою докукою та й приневолити короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило, і ляхам і січовикам по приказці: «Не займай чужого — свого не страшиш». Так король і ляпнув от таке слово.

— Попужніть їх, — каже, — гарненько, коли не хочуть ласкою віддати вам свої землі!

От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову. Наробили воно того, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ.

З того часу і до зруйнування коша Кодаки залишалися у володінні запорожців; і досі слава про них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки збереглися стародавні запорозькі звичаї.

ЧОРНОГОРИ-ЗАПОРОЖЦІ

Запорожців спершу було всього шістнадцять чоловік і звались вони чорногорами. Спочатку жили вони десь вище порогів у лісі, а повз той ліс ішов битий шлях. Дізнався якийсь цар, що по тім шляху великий розбій, і послав військо.

Через стільки там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пушу... Іде воно, іде та й іде — коли чує: як затріщить,

як залущить!.. Глянуло воно, аж на дубах курені, а звіди виглядають чорногори. Генерал до них:

— Що ви за люди?

— Чорногори!

— Злазьте з дубів!

— А що ж вам від нас треба?

— Треба, щоб ви здались. От що!

— Знаєте що, люди добрі? — каже кошовий. — Ми такі хрещені, як і ви, одбиваться не будемо, а краще йдіть собі з богом, звідки прийшли!

Генерал той як крикне:

— Пали!..

Стало військо палить, та не по чорногорах, а по собі — і вилягло, як снопи.

Явився тоді сам цар і викликає трьох чоловік. Прийшли. Він — за пістоль та до них... Аж воно не те: руки і відібрало... Смикався він, смикався та тоді й просить:

— Ой братці, не пустуйте!

— Добре, — кажуть. — Дай же нам спочатку таку грамоту, щоб була нам земля обмежена і щоб, хто за межу перескочить, — той і наш!

Цар пообіцяв — і йому відпустило руки. Видав їм грамоту і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нижче порогів.

Як сіли вони кошом на порогах — народ так і сунув до них. Тоді вже земля назвалась козацькою, а люди — запорожцями.

От так розповідали старі люди... Тепер покоління запорожців, що кинуло Січ за Катерини, живе, кажуть, під турком на Чорних горах, і козаки знову зветься чорногорами.

ЗАПОРОЖЦІ — ІЗ МАЛЕНЬКИХ ДІТЕЙ

Запорожці — із маленьких дітей. Їх усього було дванадцять чоловік. Який од батька втече, який од пана, який не схоче пасти овечат, то покине своє кубло та й біжить світ за очі. Той украв у батька рушник, той одягу, той ікону (в батька вона так собі, негодяща була: відро, може, накривав абощо; а вони її підмалювали, підкропили водицею — іде!).

Ото зібрались, посідали хто на болиголов, хто на лозинку, поначіпляли на них лика, мотузочків, ремінчиків та й ну їздити. Поки їздили, доки не прокралась.

Якось поскладали ті лозинки в купки: які по рівчаках, а які по курінцях, понакривали їх ганчір'ям та й кажуть:

— Ну, хлопці, дивіться ж, щоб у нас крадіжки не було!

Трохи згодом якесь хлоп'я і прокралось. Давай вони тоді шукати злодія, що чужу лозинку вкрав. Побігли по повітках,

найшли і присудили його висікти різками. Висікли та тим і суд установили. Треба тоді старшину обрати — обрали й старшину. Постановили: кошового, писаря, осавула.

Уже намножилося їх багато, — давай вони тоді обряджати військо. Обрядили.

— Ну, як же його назвати?

— Назвать його запорозьким!

Назвали. Ото й пішло: запорожці та й запорожці.

Тепер треба й коней заводити, худобу добувати. Завели й коней, роздобули й худоби. Живуть собі й живуть. Коли це обновилась у них ікона. Дивляться — аж під нею й підпис: «Вам, запорожці, вам, славне низове військо, ця молитва написана. Як будете цю молитву знати, як будете її добре пам'ятати, то ніколи, аж до кінця світу, не буде вас ніякий вогонь брати. Заведіть, запорожці, у себе сорок тисяч чоловік, держіть суди, вибирайте старших, — тоді ви будете славні віднині й довіку».

Ото вони й послушали. Зробили собі Січ. Спершу вона була в Стеблеві, потім під Россю. Прожили вони там мало-багато, набралось їх уже чимало. Тоді подались вони під Косий Яр, у Іванівку, що коло Кременчука. А там, під Косим Яром, у нього проживав собі чоловічок, сказати би гайдамака, Корж. У нього була своя ватага, така, що він її розсилав по різних шляхах. То запорожці візьми та й кинься до того Коржа. Прийшли і просяться сісти коло Іванівки.

— Ну, що ж... Коли хочете, то й сідайте.

Сіли вони. Жили-жили, не сподобалося й тут.

— Ну, як так, — каже Корж, — то справлю вас, хлопці, туди, куди знаю — аж у Софіївку¹, до турків. Там на Дніпрі є острів, то там і живіть.

Подались вони до Софіївки. Роздивилися на той острів — сподобався. Давай там помаленьку Січ будувати. Зробили нову Січ та й живуть. Коли це набігає на них лях, а потім турок. Бились-бились вони — ніяк не переселять ляха. Давай тоді прохати на поміч до себе Коржа.

Корж скоро прибув із своєю ватагою до запорожців. Напали вони разом на ляха, вибили його і загнали далеко, аж за Случ.

— Оце знай, ляше, поки твоє, а поки наше.

Вибили звідси ляха, тоді зайняли й турка. Як нагнали його — та аж до Дніпра! Та так увесь Дніпро трупом і загатили. Самі перейшли по трупу на той бік Дніпра, тричі напоїли землю турецькою кров'ю, а султана прогнали аж до Криму. Тут і Перекіп зробили.

От із тих пір турки й стали жити у Таврії, а запорожці стали володіти Дніпром аж до Берислава й жити у двох губерніях: Катеринославській і Херсонській, аж поки цариця не скасувала їхньої Січі.

¹ Софіївка — село Херсонської губ., поблизу с. Милового (приміт. записувача).

ПЕРШІ ЗАПОРОЖЦІ БІЛЯ КАПУЛІВКИ І ПИСАР ПОПОВИЧ

Колись давно, дуже давно, ще й дідів наших у Капулівці не було, понаходили в ці краї, звідки — ніхто не знає, здоровенні люди, в косовий сажень. Лицарі, чи що... От, як понаходили, та й стали шукати собі місця, де б їм оселиться.

З ними прийшов і писар, на прізвище Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку: що кого не спіткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано.

От ці лицарі, чи козаки, зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана, запитали писаря Поповича:

— На яким місці нам селиться і чи надовго?

А писар глянув у книжку та й каже:

— Селиться кошом на Чортотлику на всі двісті літ.

Як сказав писар, так воно й сталось. Сиділи вони біля Чортотлика, поки не пішли з тим Мазепою під шведа.

Писар Попович і тоді був ще живий, бо був же характерник. Було щодесять літ хтозна-куди пропадав, а там через місяць і прийде — такий гладкий і помолодшає. Стануть його козаки розпитувати, куди ходив, де був, то він їм і каже:

— Ходив напитись живущої води.

Ото як пішли козаки під шведа, то без них і зруйнували кіш на Чортотлику.

От запорожці знов питають писаря, де їм ставити кіш.

— Ставте, — каже писар, — у Крейдяній балці біля Кам'янки, тільки не дуже коштовно будуйтеся, бо недовго там насидитеся.

Так воно й сталось: пішли запорожці до турчина і провештались у нього літ з двадцять, як написано було у писаря в книжці. Та вже як стали копати лінію на запорозьких вольностях-землях, писар Попович і заявив, що вони знов підуть уверх по Дніпру і стануть кошом біля ріки Підпільної і тамечки будуть сидіти сорок літ; а далі зруйнують кіш, і вже не буде ні війська, ні козацтва. Так сказав:

— Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світі блукати. Буде кому і без мене писарювати, бо наплодяться тих писарчуків досточортів!

Взяв та й умер.

Все сталось, як писар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні війська, ні козацтва, нема й таких уже людей, які колись були!

ПРИЙМАЛИ УСЯКОГО

Запорожці набиралися звідусюди. Вони приймали усякого: де хто з-під пана втече — приймуть, де від батька та від матері біжить — приймуть, де який жінку покине та так аби докотив до Січі, то й живе — приймають усіх.

Прийде, було, до них чоловік голий, босий, а вони його уберуть, як пана, бо в запорожців тих сукон, грошей, одежі — так яких хочеш сортів і стільки завгодно.

Інколи так і дітей хапали по городах. Приманить гостинчиком та й ухопить...

ВЕЛИКЕ ПРИВІЛЛЯ

Запорожців було тисяч сорок. Привілля велике було, треба було й людей багацько... Привілля так уже привілля! Тепер такого нема. Бджоли тієї, так батечки мої! Тоді всякі квіти цвіли, трави великі були, бо цієї погані, — ховрашків та гусениці, що тепер плодиться, — тоді й не чути було. Такі дерева, трави! Звіра — і не пройде!

Мед і по пасіках, і по землянках так і стояв у липовниках. Скільки хочеш, стільки й бери. А звіра — ще більша сила: вовків, лисиць — так ціла біда! Дикі коні табунами ходили, мишасті та товсті такі, невеличкі. Косяків три-чотири так і ходять. Оце як їде запорожець кобилою, то вже бережись, а то відіб'ють. Вискочить дикий жеребець та й зажене геть, тоді вже й не найдеш, хоч увесь день шукай.

Було й птиці доволі: качок, лебедів, дрохв, хохітви — так хо-хо-хо!.. Стрепетів сільцями ловили, а лебеді, було, як заведуться битися та як піднімуть крик, так батько вискочать із землянки та давай стріляти їх із пістоля, щоб порозгонить.

Трава така, як ліс стоїть. Як запалиш, так вона горить неділь дві або три. Та все пирії, а не то що щиріця або лобода. Тепер такої й близько нема, а тоді стільки її було; що боже мій.

Оце де тепер Чернишівка, ні однісінької хати не було, все батькове привілля. А тепер де той і народ набрався! Очам своїм не вірю...

Зате ж і коні водились тут, вівці — так на диво! Та все те по волі паслося, хіба тільки коло отар і були чабанці...

Зими тоді були теплішими, ніж тепер... То вся худоба так і ходять було собі по степу — зиму й літо. Сіна не запасають, хіба тільки для тих коней, що під верхом ходили... Батечки мої, де воно те й ділось?!

ЖИТТЯ І ЗВИЧАЇ КОЗАКІВ

Запорожці — то народ був старинний, великий зростом, дужий, не нам рівня. Вони були все захожі по волі. Ідуть, було, зо всього царства. В одного жінка клята, то він її й кине, іншого неволя та панщина заїдала, то і той сюди тіка; іншого охота тягла.

Мій покійний дід зайшов сюди ще хлопцем. Поїхав, каже, з людьми чумакувать. Стала валка спочивать, а йому й кажуть:

— Паси, сину, волів, щоб звір не одігнав або щоб не позаходили в бур'яни.

Чумаки полягали, а він і собі заснув. Повставали — нема волів. Давай вони його репіжить батогами...

— Ну, — каже, — вражі сини, коли так, найду я вам волів.

Сів на коня і подався до запорожців. Більше вже чумаки його і не бачили...

Запорожці жили не так, як ми, грішні: у них жінок не було тут і заводу. Так собі й бурлакували до смерті. Сорочки, штани самі прали, самі латали, самі вони й кухарювали. Іншого мужа, було, заїда, то він штани й сорочку — з себе, виквацює дьогтем, надіне та й пішов. Інший зостаріється — іде в монастир на покаєння, а інший вибере собі гарне урочище біля річки в гаю, виріє, як звір, скоту та й спокутує гріхи. Заведе бджіл, прийме для охитності бурлаку якого...

Були з них такі, що й гроші мали, а не робили оцих хат. Було, викопав одну землянку коневі, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кине, курінь напне й живе.

Хліб які козаки сіяли, які й ні. Більше — що ні. А що вони їли? Козаку що б не случилось, те й умеле. Козак — як мала дитина: хоч багато поїсть, хоч мало наїється. Їли вони, що бог дасть: і хліб святий, і рибу, і м'ясо... Варили галушки, юшку, куліш — як і ми. Скотини у кожного було чимало, то оце пожене в Половицю¹ або Кайдак, продасть — та й є у нього і тютюн, і харчі... Ідять, було, з коритчат таких, як і тепер поводяться в рибалок. А варили в казанках з червоної міді. Поставить казанок на кабицю або на триногах почепить та й варить.

І горілка у них поводилась. Аякже! Тоді вона була і дешева, і добра. Тепер корчмарі розводять водою, кладуть табак, а тоді була перший сорт горілка. Пили тоді й мед, і не чарками, як ми, а з дерева зробить кирець із гачечком, наповнить та й хилить за одним духом... Два-три кирця дмухнув та й готов хоч куди.

Одягалися запорожці по достатках. Одні в дорогих каптанах ходили, а інші — як у пісні співають:

Жив собі козак Голота,
Та не боявся він ні води,
Ні вогню, ні того чорта болотяного.

¹ Половиця — слобода, на місці пізнішого Катеринослава.

Була на ньому шапка-бирка,
Зверху дірка,
Соломою шита,
Вітром крита,
Куди віс, туди й провіває,
Молодого козаченька та й прохолоджає.

Ще я зазнаю дідів каптан із синього-сукна. Рукава на ньому широкі та аж чотири: два, було, надіне, а два ззаду метляються. Підкладка — червона. Шапки носили гострі смушеві, а в інших червоне дно та гостре, так набік і хилиться. Військо, кажуть, добре одягалось...

Були в них просторні землянки, в деяких — хати, а ця сіромашня, що по пушах шлялась, жила, як Бог дав...

ЧИМ ЗАЙМАЛИСЯ ЗАПОРОЖЦІ

Запорожці займалися всім. Між ними були люди всякого стану: шевці, кравці, ковалі, гончарі, були столяри і такі майстри, що робили гарбички, вози. Тоді цих німецьких бричок не було, а були невеличкі вози, аби хліб перевезти.

Були такі, що табуни стерегли, за товаром гляділи, коло отар стояли. Ці вже й звання мали: чабани. А то такі були, що й городину розводили: капуста, кавуни, дині, огірки, табак. Були й лікарі такі, що рани залічували, від гадюк відшептували. Між козаками були й такі хлопці, що начальству та старшині запорозькій прислужували. Всяких було.

Грабарі були, що копали колодязі та льохи. Деякі сиділи по пісках, деякі й хліб засівали. Земля була в них вільна, спільна, степів не ділили. Де хто обберє собі місце, де кому охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і володїй. Комай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй, тільки вже звись не лицарем, а сиднем або гніздюком, гречкосієм.

Цей уже й женився, від того він звався ще баболюбом. Худоба — то його й багатство було. А ті, що йшли на війну, ті вже там розживались. Розбивали різні городи лядські та турецькі...

Був їм і спочинок. Вони оце б'ють-б'ють ляхів або турків, а потім, як приїдуть на Січ та як загуляють, так неділі дві або три бенкетують. Горілка була дешева, так вони ту горілку, мед, пиво, як воду, тягнуть. Танцюють, музики водять, у карти грають. А як полягають коло куренів, то попихкують із льонок, балакають між собою та радяться, звідкіля знову заходити на турків.

Льолюку курити — це найперше діло було в запорожців. Про одного отамана розповідають, що як принесли йому паску на Великдень, то він, замість того щоб розговляться, й каже козакам:

— Нехай, хлопці, паска постоїть, а ми спершу льюльки потягнем.

Отож воно саме в запорожців і було; люлька в них найперша подруга.

У запорожців от ще що водилось: окрім того, що кожний козак мав собі люльку, а то ще й у кожному курені була одна люлька на все товариство — велика, повицяцькована бляхами, намистом, вибита гвіздками...

А грали козаки на всякій усячині: на ваганах, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на кобзах. На чім попало, на тім і грали. Оце як заграють скільки там є тих музикантів, так аж сама земля танцює... А самі танцювали вже так, що проти них ніхто на світі так не витанцює. Увесь день музиканти не вгамують їх.

ЛЮДИ БРАВІ Й ЧЕПУРНІ

Запорожці зодягались добре, ходили браво, чепурно. Вони, бачте, голови брили: обриє голову та ще й милом намаже, щоб добре волосся росло. Зоставляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Та чорну, та кучеряву! Замота за вухо разів два та й повісить, так вона й висить аж до самого плеча. А інший так візьме та вранці як розпустить, так вона зробиться, як хвіст у вівці. То все на вихвалку.

Бороди теж брили, одні вуса тільки були. Вуса довгі кохали. Оце як нафарбує їх, як начорнить та як розчесає гребінцем, так хоч він і старий, а такий козак вийде, що хіть-хіть! Довгенні вуса були: інший підніме їх та позакладає аж за вуха, так вони ще нижче вух звисають...

Здоровий народ був, пикатий та такий, як пообточуваний. Одежа в них усе на дроту, на шовкових шнурках та на ваті; сукна тонкі, усяких кольорів: було зелене, червоне, було голубе, хто якого побажає. Тільки сорочки своєї рукодії: паперу ще тоді не знали.

На голову надівали високу шапку, гостру, околиця смушева пальців три ширини, а вершок суконний на ваті — червоний або зелений, з золотим перехрестям, а на самому вершечку ще й китиця висить. Шапки всі за куреннями: який курінь, такий і колір на шапці. Оце як накладати шапку, то зараз відбере від чуприни пучечок волосся, чуприну замота за вухо, а пучечок напустить наперед та тоді вже й шапку наклада. Як наложити шапку, то він уже й козак.

Потім уже надіває каптан, червоний, з гудзиками на шовкових шнурках, увесь на зборах: і по боках, і спереду, а на спині з усякими смугами, повимальовуваними та позакарлючуваними. Застебне той каптан гудзиками та ще й підв'яже поясом, — або шалевим, або тільки на половину перетканим шовком. Пояс робився широкий. Він спускався нижче живота, а ставав аж під руки. Не такий, як тепер, що замотують скільки там разів на животі та ще й вузлом зав'язують, а такої буде довжи-

ни, скільки треба, щоб обхопити один раз живіт чоловіка — схожий на ті, що роблять черниці попам. Він був на гапличках, з пряжечками, з ремінчиками для пістолів та для люльки, з китицями ззаду різних кольорів: були зелені, жовті, голубі.

Ото як надіне червоний каптан, тоді вже зверх нього надіває черкеску або жупан. Це вже довге таке та просторе, з широкими рукавами, теж на шнурках. Отаке наче, як у попа підризник. Черкеска на колір уже голуба. Каптан червоний, а черкеска голуба або синя. Як надів на себе черкеску, то зараз пристібає гапличками рукава. Коло кисті рукав вузький, а далі, під пахвами, широкий та ще й із проріхом, а здаля так воно здається, що в нього чотири рукави: два на боках, а два на спині. По тих рукавах і пізнають було, де запорожець.

Отака-то вона, та одежа, була. Добра була, усе на шнурках, на гудзиках, на гапличках та на бузументах.

Штани просторі були, суконні, усяких кольорів, а найбільш синього кольору. Матні в штанях такі, що аж до землі, так наче волочиться що. Як іде запорожець, так і слід за собою замітає. Штани були на очкурах, а очкури або шовкові, або вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. А носилися штани як єсть по-турецьки: холоші не за хаяви закладались, штани як єсть зверху сап'яною або шовковою підв'язкою а прив'язувались зверху сап'яною або шовковою підв'язкою та так, що й сама підв'язка ховалась під штани. Її зовсім і не видно було, тільки й уздриш срібні або золоті китиці від неї. Як іде козак, так ті китиці так і теліпаються з-під штанів.

Чоботи у запорожців були сап'янові, червоні, жовті, зелені, з срібними або золотими підківками. Чобіт так і не вбачиш; одні носки та закаблуки й видко: так вони свої штани напу-скали на чоботи. Здалека наче баба в юпці стоїть.

Оце вам і одежа запорозька. Дорога була, та тільки не всі вони так гарно й обряджувались. Бувало й так: оббриє голову, запорожець, зав'яже її хусткою, натягне на себе опанчину, надіне патиночки та й ходить так, наче яка звірюка...

ЗАПОРОЖЦІ В УРОЧИЩІ САГАЙДАЧНОМУ

Любо було глянуть, як наїдуть запорожці в Сагайдачне!¹ Народ все широкоплечий, вусатий, бравий... Голови голили. Тоді ще мода була носить чуприну, то оце в кого довга — візьме й обмота кругом вуха.

Жупани, пояси, шапки, сап'яни на них були дорогі. По боках і позад сидла у кожного пістолі, шабля. А на конях як їздять!.. Оце, було, зіскоче, пригнеться і летить, як муха.

¹ Сагайдачне — урочище на лівому березі Дніпра, проти верхньої частини о. Хортиці.

Коней у них дуже гладких, важких не було, а так — саме в тілі. А що, було, за швидкі, що за меткі, — так кат його батька зна! Було, звіра там якого накіне оком — ото вже й його: чи кабана дикого, чи сайгака, — везе в тороках...

Дорогою ідуть — як мак цвіте: і синіє, і зеленіє, і червоніє. Попереду ватажок, а за ним джура, козаки. Коні добре знали козацький норів. Було, ідуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять! Пішла курява степом...

Часто запорожці билися з татарвою. Хитре бісове кодро... Посідають, було, на низеньких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чоловіка з конем. Ну, і запорожця, було, чорт не проведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді, було, з якого краю сполохана птиця або звір, з того й біди жди...

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА

Старшина в запорожців була от яка: кошовий, осавул, писар та курінні отамани. Ото й старшина... Вони самі собі були пани, самі царі і християни. Вибирали всіх гуртом самі із себе. Як виберуть кошового, то він і командує. Як добрий вояка, то й обирають, і почитають, як батька діти...

Усіх старшин поважають, аж поки не сподобаються їм.

Як хто кого образить, то жалітися йдуть уже до кошового. Оце прийдуть позиватися скільки там їх є чоловік, то він зараз лагодить, щоб помирились.

— Попрощайтесь, — каже, — козаки, а то гріх тяжбу заводити.

То які богобоязні та слухняні, то зараз і послухаються. Куплять горілки, вип'ють її та й помиряться. А які невгомні, то ті вже одразу й не послухають. Тоді вже судить їх сам кошовий: накаже там чи грошима заплатити чи, може, й покарати. А карали тільки одними різками. Відсічуть лозинами, та й годі! Хіба вже злодій або зрадник, то тоді вже вийме кошовий пістоль, бацне в груди — от тобі й капут...

Кошового всі слухались: і ті, що в Січі, та й ті, що по степах у землянках жили. Оце як війна, то вже він скрізь розсилає листи поміж козаками: де хто є, щоб ішли воювать. Забіжить і в бурдюг, було, розсильний від кошового.

— Отак-то й отак... Ідїть, — каже, — або там на раду, або на війну, такий-то й такий город брати!

То вже й ідуть, ніхто не може одказувати.

ВИТІВНИКИ

У Вознесенку¹ з Великого Лугу перебрався запорожець Василь Зозуля. Приїздив він часто в гості до свого товариша Матвія Шутя, що проживав в урочищі Сагайдачному. Літами був далеко старіший від Матвія, але меткий, як дзига. Оце на коня — та й у Сагайдачне! Злізе на дуба та й ну:

— Ку-ку! ку-ку! ку-ку!..

Матвій сховається в траву та й собі:

— Під-підьом! під-підьом! під-підьом! — А далі: — Ховав! ховав! ховав!

Тоді Василь злазить із дуба й до Матвія:

— Доров!

— Доров!

— А що, горілка є?

— Є, та погана.

— Аби до чорта!

Посідають біля барильця і ну кружать. Розвеселяться — піднімуть співи. Було, п'ють-п'ють, а потім давай боротися і через ногу, і під силу, і по-циганському, і по-турецькому... Потім потомляться і давай спать. Сплять, було, дві доби підряд. Та ще й сплять по-козацькому: як не ціпом, то й не збудити.

КОЗАЦЬКІ ЖАРТИ

Матвій Шуть був козацьким ватажком і жив в урочищі Сагайдачному. Його всі слухали, до нього зі всіх сторін набігали гінці з вістями, найджали запорожці, бурлачня, заходили сіроми. Бували в нього, кажуть, і характерники. Понаїжджались, було, вони до Матвія і давай вихваляться пістолями. Той каже:

— Мій далі б'є.

А той:

— Ні, мій далі б'є.

Позаряджають і давай стрілять. Оце один стріляє, а другий руку підставляє. Куля — в руку, а він тоді й кидає межі очі:

— На тобі!.. Яка гаряча, цур їй!..

Було, найдуть до Матвія характерники Харсон і Громуха та й нум кружать горілку. П'ють, було, тиждень. Потім збираються їхати.

— Ану сідай коней! — кричать на прислужника.

Той бере сідла й журиться:

— Де ж їх у світі божему шукать, коли ви їх самі батогами позаганяли в степ?..

¹ Вознесенка — козацька слобода на лівому березі Дніпра, проти о. Хортиці.

А тут ще й коні — як зміяки... Вийде прислужник на гору, подивиться — один комиш, бур'яни. Насилу сам утрапить до куреня. Сяде та й плаче.

— Чого рюмаєш? Давай коні! — кричать.

— Нема, — каже, — зайшли в степ.

То оце один із них закладе пальця в рот та як свисоне, як свисоне!..

— Піди, — каже, — дурню, он вони під дубом.

Гляне прислужник — аж справді стоять коні, як укопані...

Раз прийшов до Громухи і Харсона хлопець-сирота й просить:

— Прийміть, дядьки, до себе.

— Приставай, — кажуть.

Роздивилися — аж у нього вошви й не обереш. Ватаг і каже:

— З цього хлопця будуть люди! — І звелів зарізати валаха. Козаки зарізали, оббілували. Ватаг роздяг хлопця і обгорнув його теплою шкурою. Воші так і поналипали. Зарізали другого валаха і знов його обгорнули. Налипло й на ту шкуру до біса.

— Буде, — каже ватаг. — А то як уся вошва зразу вилізе, пропаде хлопець.

Стали його зодягати, годувати, і став він у них кухарем. Оце, було, їдуть у Польщу гайдамачить і приказують:

— Дивися: висить на дубі дзвоник. Як задзвонить уперше, учиняй діжу, як задзвонить удруге, печи й вари...

Вони ще далеко, а кухар пече, варить. Стане все готове — ось вони вже й тут.

ЗАПОРОЗЬКА ВДАЧА

Запорожці — то народ вихватний, на всякі діла здатний. Інші такі були, що й грамоти не вчилися, а читати так добре читали, що й учений так не прочитає.

Раз одного запорожця питають:

— Як ти навчився грамоти?

— А як!.. Спав я в хаті, стало мені душно. Я пішов під стіжок та й лежу. А тут летить пташка. Як кліне мене в лоб, — так кров і побігла. І став я все знати, і книжки читати.

А сила яка в них була! Хоч у старого, хоч і в малого!

Іде раз кошовий, аж дивиться — дитина семи літ заглядає на дзвіницю.

— Чого ти, мале, заглядаєш на дзвіницю?

— А я туди гармату зніс.

— Ти?!

— Я.

— А піди назад знеси!

Воно пішло та й знесло. От які тоді люди були! Тепер хоч десятеро коней запряжи, то не знесуть. А про старих запо-

рожців — то вже й казати нічого! Вони оце було як говіють, то піп і приказує їм:

— Пани-молодці, котрі з вас мають велику силу, то втягуйте повітря в себе...

Бо були такі, що як дихне, то піп із причастям і впаде. Сила страшенна була! А воювали вони так. Стануть було, а проти них двадцять ворожих полків вийдуть. То полки самі себе поріжуть, кров тектиме по череву коням, а запорожцям байдуже! Стоять та сміються. Один лише васюринський козак було й не сміється. Той зарядить пістоль губкою та й стріляє... А це все від того, що вони знаючий народ був. На своїй землі їх ніхто не міг узяти. Було, як куди їдуть, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасипають та й їдуть, говорячи:

— Хто чоботи скине, тому й смерть. А хто шапку зніме, тому голову знімуть.

Так і їдуть собі. Доїдуть у місто яке, — п'ють, гуляють, музик водять, танцюють; а як почне світати, посідають на коней та й поїдуть. І всі чують, як вони й розмовляють, як і коні у них хрупуть, а їх не бачать.

Раз були вони в Петербурзі. Зайшли в палац, їм стільці подають, а вони посідали на підлогу та й сидять. Приходить до них Катеринич¹. Дивиться, що вони сидять на підлозі, — і давай з них сміятись. Потім підняв руку над одним запорожцем та й цілиться його вдарить.

— Рубай, рубай, — каже козак, — коли підняв!

Так де тобі рубати! Як підняв руку Катеринич, то так вона й зімкнулась, так і залякла...

Запорожців не зігнали з Січі, а вони самі пішли кудись на райські острови. Там і живуть. А перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають.

БОГАТИРІ

Запорожці богатири були — земля не держала!

У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме було він їх у руки та як розправить одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і тройка коней з возом проскочила б.

Запорожці дванадцятьма мовами вміли говорити, із води могли сухими виходити. Коли треба, вміли на людей і сон насилати, й туман напускати, вміли й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що воно в світі робиться. Оце як іти куди в похід, то той, хто там у них був за старшого, — чи ватажок який, чи сам кошовий, — візьме в руки дзеркало, подивиться в нього та й каже:

¹ Катеринич — князь Потьомкін.

ПРИКИНУВСЯ ВОВКОМ

Раз запорожець Матвій Шуть уночі рибалчив. Під'їхав до берега і перебирає сітку. Коли це шелесть-шелесть та з берега — плиг у каюк! Плигнуло й сидить у носку. Дивиться Матвій — вовк, та ще й здоровий! Що йому робити?..

Що стане каюк повертатъ до берега, то вовк до нього гр-р-р! А потім і заведе стиха: аввв-у-у! Стане одпихать на річку — вовк сидить тихо. Взяв тоді дядько і повіз його з Сагайдачного на той бік. Під'їхав до берега, вовк вискочив, стряхнувся і побіг. Вибіг на гору, сів та як завив, аж луна ляга Дніпром. Матвій перехрестився і повернув каюк на Дніпр.

Прошло три роки... От раз їхали козаки через Кічкас і завернули до Шутя в Сагайдачне.

— Здоров був, Матвію!

— Здорові були!

— Чи пізнаєш? — питає один.

Шуть приглядається.

— А-а, це ти, Павле? Здоров, братику, здоров! Та й давно ж ми бачились...

— Та де ж, пак, чи не давно?

— Аякже, годів десять або й більше буде... Знаєш, як їхали з Польщі?..

— Знаю, тільки то давня річ. А пам'ятаєш ти, як ми з тобою бачились три роки назад?

— Три роки? Що це ти кажеш?

— А хіба забув, як перевозив вовка?

— Вовка?

— Вовка ж! Ото був я... Прийшлося тікати з бувальців, так, щоб кому не взамітку, я шкуру на себе і пробіг вовком. Тепер заїхав подякувати тобі, Матвію, за перевіз...

Погостювали сіроми й подалися степами.

ХАРАКТЕРНИК У БОЮ ЗА ХОРТИЦЮ

Земля, де ми живемо, відвойована в турка бог його знає за якого царя... Орда, кажуть, стояла на Хортівському острові, а руське військо проти неї, де тепер Вознесенка. От почали воювати.

Орда обкопалась і палить з гармат, а москалі товпляться та падають. Як уже полягло багато москаля, цар давай журитися. Коли де не взявся запорожець. Біжить конем та прямо до царя:

— Здоров, царю!

— Здоров, козаче!

— А що, як?

— Так і так, — каже цар. — Полягло війська багато, а турка не візьму.

— Ставай, — каже, — біля мене.

Цар став. Запорожець підняв руку і піймав ядро.

— Ось бачиш, — каже, — який гостинець! Ну, тепер, — каже, — глянь на острів. Що там?

Глянув цар — аж турок сам себе рубає, сам на себе підняв руку і пішов потоптом. Піднялась велика курява, закрукали круки, а потім — стихло...

— Дивись тепер, — каже запорожець.

Глянув цар — аж нема ні одного живого турка: порубали самі себе, а круки видовбують їм очі. Цар тоді й каже:

— Ну, запорожці, дарую вам цю землю. Живіть, поки світ сонця!

Стали вони роз'їжджатися. Москалі посідали на коней, а запорожці прослали на Дніпрі повсть та й подалися до Лиману.

ХАРАКТЕРНИК КРАВЧИНА

...Поміж запорожцями багато було характерників. Розказують про Кравчину, котрий у Польщі піймав козацького душогуба Саву. Про це й пісня є...

Оце, було, б'ються запорожці з ляхами, і, гляди, ляхи побивають наших. Як тільки наскочить Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі летять, а запорожці ловлять їх у заполи.

А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед — і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці й Орель-річку.

А то було ще й так. Як треба пливти Дніпром, то зроблять із оситнягу пліт, посідають — і гайда за водою.

КОРЖ — КОЗАЦЬКИЙ ВАТАЖОК

Корж — це чоловік запорозького покоління. Він був козацьким ватажком і водив запорожців у Польщу.

Оце, було, як біжить погоня, то він і наказує запорожцям, як треба робити... Ляхи добігають, розмахують шаблями, а козаки піднімуть угору ратища і з'їдуться докупі. Тоді ляхам привидиться ліс: вони й пробіжать мимо.

Одного разу повертався Корж із Польщі, а за ним — погоня короля. Не послушали його молоді запорожці, не зробили того, що треба, й розбіглись. То ляхи всіх і половили.

Корж не своєю смертю помер. Його посадили ляхи на палю.

ХИМОРОДНИК ХВЕСЬКО

У Великому Лузі, ще за запорожців, жив химородник¹ Хвесько. Його дуже боялись і слухали козаки.

Оце, було, лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тільки пустить редька сік білий, — чоловікові стане трудно; як стане сік чорніти, — чоловік умирає. Він тоді поробить так, що редька вбере в себе сік чорний, пустить білий — і чоловік оживе.

Хвесько мав сина, тільки йому цього характерства не передав.

— Ти, — каже, — сину, дуже сердитий. Одроблювать не схочеш — і чоловік умре.

ХАРАКТЕРНИК ОВРАМ ІЗ ОСТРОВА БІЛОГО

Білим звемо острів², скільки й зазнаю. Може, тому таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні — не чув, а кущі лози росли і в старовину, як тепер. Це невеличкий острівко. Колось, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого.

Байдужий змолоду був гайдамака, а як зостарівся — зробився сиднем і в балочці, що супроти острова, дожив віку. Байдужий розказував людям, як помирав його товариш Оврам, що жив біля нього в Овравовій балці.

Оврам був превеликий галдун, змолоду мав багато товариства, а на старість жив тільки з молодиком-бурлакою. Перед тим уже, як йому помирати, звелів він бурлаці наварити три казани яловичини. Той зварив.

— Тепер, — каже, — біжи поклич Байдужого.

Чи полінувався бурлака, чи так чого — не пішов. Умер той Оврам.

Опівночі лежить той бурлака і кадить люлькою, а біля нього здоровий чорний собака. Чує — коли той собака: гр-р-р... Оце перестане та знову: гр-р-р... А шерсть на ньому так і найжачиться. Тоді бурлака гульк на мертвяка — коли той піднімається, піднімається... Собака до нього — і зчепилися...

Той бурлака — з хати та до Байдужого.

— Так і так, — каже, — діду. Оврам умер і такий ось случай... — Розказав.

¹ Химородник — чарівник, чаклун, характерник.

² Білий — острів на Дніпрі, нижче с. Августинівки Запорізького р-ну Запорізької обл. Затоплений водами озера ім. Леніна.

Прийшли вранці. Дивляться: мертвий лежить, яловичина виїдена, собака розірваний і скрізь стопцьовано.

— Е, тут, — каже Байдужий, — добіса чортів вечеряло...

Викопали яму, поклали Оврама і забили в груди осиковий кілок.

СМЕРТЬ І ПОХОРОН ХАРАКТЕРНИКА

Ще за Катерини на балці Таволжаній¹ жив запорожець Довгий, і був він превеликий характерник... Старий, дуже старий був він та ще й одинокий. Став він помирати, — помирав він не раз, — і звелів наймитові покликати сусіда Пластуну. Довго вони балакали, а далі Довгий ліг та й умер.

Пластун і каже наймитові:

— Ну, лягай, сину, спати, а я піду подою корів.

Пішов.

Наймит прив'язав мертвого канатом за шийку і за ноги до лави, взяв скрипку та й грає собі надворі... Чи довго він грав, чи ні, коли чує: товчється щось у землянці. Заглянув він туди — коли мертвий совається по лаві.

— Товчись, — каже, — Марку, по ярмарку. Чорта з два викрутишся!

Грає він знову та витриндикує. Трохи згодом слухає — знов товчється мертвий.

От приходять дід Пластун.

— А що, — питає, — не вставав ще наш мертвий?

— Ні, — каже. — Пручався, так я його прикрутив до лави канатом.

— Добре ж, — каже, — що догадався, а то він би тебе задушив.

Зійшлося там чоловіка стільки запорожців, викопали яму і давай ховати без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже:

— Ну, братця, давайте осиковий кілок та будемо печатати.

Забили йому кілок у груди і засипали землею.

Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму.

ХТО ОБСАДИВ СІЧ ЛІСОМ

Жив у Капулівці чоловік на ймення Грицько Горбатий. Багатир був такий, що страх один! Та й недаром: йому чорти гроші возили. Люди бачили тих чортів.

Оце, кажуть, устанеш було ранком та й ідеш повз річки та плавні за кінями, а чорти вже й їдуть: два запряжені у візок,

¹ Таволжана — балка на лівому березі Дніпра, недалеко від с. Петро-Свистунового Вільнянського р-ну Запорізької обл.

а третій — гидкий-прегідкий, горбатий, увесь обідраний, з підбитим оком — сидить на передку та поганяє тих двох. А ті, бідолахи, аж у три погібелі згинаються та везуть, худі такі, що аж ребра у них повилазили. Оце порівняється з ними який-небудь чоловік та й каже:

— Здорові були!

— Здоров! — відповідають чорти.

Ім не казали «помагай, боже!», бо того чорти не люблять, а тільки — «здорові були!» — та й годі.

— А кому везете золото?

— Та тому клятому синові, Грицьку Горбатову! Ніяк не настанемо...

— Ну, везіть, везіть, якщо не настанете...

То вони й попруть прямо в двір до Горбатого. А той вийде до них, полічить золото, висипле його в скриню, а тоді вже кличе чортів у хату обідати. А люди його того й не бачать. Та оце наварять Грицькові казанище борщу, — відер десять, а то й більш, — та й дивляться, як то він те все поїсть. А й гадки нема, що коло Грицька три чорти. Тільки-но наллють борщу в казан, — а його вже й не стало: хап! хап! хап! Так усе й похапають.

— А що, нахрюкались борщу? — питає Грицько.

— Нахрюкались!

— Ну, тепер знову за роботу!..

Та так вони, бідолахи, робили йому, може, років з двадцять, коли не більше, а потім уже якось і питають:

— Доки ж ми тобі возитимем, Грицьку, те золото?

— Аж поки не обсадите всю Січ молодняком та поки не засиплете землею оту яму, що за Січчю! Чули?..

— Чули!

В ту ж ніч як заходилися чорти, як заходилися, та так усю Січ і обсадили молодняком: де осокорами, де вербою, а де шовковицею. А від ями, що була за Січчю, й сліду не лишили: всю землею завалили.

От із тих пір Січ і обросла лісом. Із тих пір і вода їй нічого не зробить, а то десь давно б уже рознесло.

БОРОТЬБА З ОРДИНЦЯМИ

Колись були великі набіги.

Оце що по степу могили, — тут було все стоять верхові козакі і виглядають орду. Як тільки побачать здалеку куряву або звір біжить звідки, — ото вже і знай, що орда недалеко. Козакі тоді й дають знати в слободи або кошовому.

Вночі, було, припаде козак до землі та й слухає. Як стугонить земля, то ото суне орда. Тоді запорожці розкладають на могилах вогнища, а самі — на коней та й скачуть до свого

стану. Поки добіжать, то кошовий уже й на коні грає, уже й литаври гудуть.

Як козаків велика сила, то орду, було, не пустять у слободу, а стрічають її в степу. Де зустрінуть, там її й виколять.

КОЗАЦЬКА СТОРОЖА В СТЕПУ

... Щоб устерегтись од набігів, запорожці посидали в степи у розвідку козаків, чоловік по п'ятнадцять і по двадцять. Опріч цього, від самої гетьманської границі, на північний схід, од ріки Орелі аж по ріку Кінську, були побудовані радуги: де гори — верст на десять один од одного, де рівно — на двадцять і тридцять. У кожному радугі був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегорожок, з сіними, а через сіни — комора, де складалася козацька бутра¹. Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, дряницею, а деякі землею, і навколо обгороджені ділованням² з стайнею для коней. У цих радугах стояло по п'ятдесят вартових козаків, де в яких запорозьких, а в інших — козаків з Гетьманщини; і щороку змінювались. Ці козаки висилали від себе в степи пікети й розвідки, і цим побитом пильнували край од татар і ногайців.

Біля кожного радуга стояли фігури, цєбто маяки, дуже хитромудро збудовані, на випадок несподіваного набігу, щоб разом оповістити увесь край.

Кожну фігуру будували з двадцятьох смоляних бочок ось як: в основу ставили по шість бочок сторч і міцно з'єднували, об'язуючи смоляним канатом, щоб всередині було порожнє місце, ніби винний казан. Далі ставили на них п'ять бочок, а там — чотири, а останні дві — одна на одну.

Сама верхня була найменша і без дна, тільки всередині вставлений залізний прут з коромислом, до котрого прив'язували довгий мотузок; один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротшого, прив'язували до дряного кола здоровенний пук лика, вивареного в селітрі.

Ці фігури стояли від радуга на два і три гони, на випадок пожежі, і при кожній пильнували вартові козаки. Удень і вночі від радуга до радуга снували козаки, чоловік по п'ять і більше, особливо там, де були сінокоси і царина, й доїжджали до самої границі. Як же було вглядять татарву, то зараз і чкурсамої границі. Як же було осавул — у гетьманців у кожному радугі був нуть до радуга, а осавул — у гетьманців у кожному радугі був осавул — і звелить запалюють фігуру, а по інших радугах побачать — і собі запалюють, і в одну годину увесь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях на роботі заганяли скотину і втікали в слободи.

¹ Бутра — пожитки, речі побутового призначення.

² Діловання — паркан.

А тим часом по паланках і в коші збиралось військо і з усіх сторін ішло на ворогів; та й зададуть було їм такого часу, що не потраплять і додому.

ВИЗВОЛИТЕЛІ БРАНЦІВ

Був я ще, звиняйте, безштаньком літ дванадцяти-п'ятнадцяти, — тоді це було запросто, — то оце покійні батько і питають свого тестя, старого запорожця діда Шевця:

— Тату, що добре вам жилось за старого уряду?

— Ні, — каже, — сину. Не тоді добре жилось, а тепер... Тоді зобиджала орда, було велике розбойство... Як жене орда челядь, то здалеку чує, як стугонить земля. Далі підніметься в степу клекіт... То оце запорожці засядуть великою силою і одіб'ють. Люди кланяються нам, плачуть, цілують одержу, руки, ноги. Кошовий, було, велить ловити й розбивати орду. Було ще й так, що де пройде орда, там комиш, бур'ян і виляже, так слідом і валяються люди. Вони, було, зараз убивають того, котрий пристане або занедужає. Гнали людей у Крим, бо Крим ще був не наш — турецький. Об цім і тепер є пісня:

По тім боці вогні горять, —
Нікому тушити.
По сім боці орда суне, —
Нікому спинити.
Зажурилась Україна,
Що нігде прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Малих дітей витоптала,
Старих порубала,
Молодую челядоньку
У полон забрала...

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ВЗЯЛИ АЗОВ

Ще як був Азов турецькою столицею¹, там стояло багато війська. От козаки й схотіли взяти його.

Отаман і каже:

— Знаєте, братчики, що? Силою, може, і не візьмемо, бо кріпость велика, а хитрощами візьмемо скоріше.

Поробили козаки вози, поклали рушниці, понаряджалися самі чумаками, а отаман купцем — і махнули. Як стали вже

¹ Насправді Азов ніколи не був турецькою столицею, а лише деякий час центром турецької провінції.

під'їжджати близько до Азова, взяли тоді поховали у вози по сім, по десять або й більше чоловік козаків, повшивали вози шкурами і гайда.

В'їхали перед заходом сонця в Азов і поставали вздовж вулиць. От найбагатший купець турський і виходить.

— Що, — каже, — братчики, продаєте в возах?

— Продаємо, — кажуть, — товар дорогий: і куниця, і лисиця, і чорнії соболі.

— Ну, — каже, — подождіть до ранку. Я увесь товар закуплю сам.

— Добре, — кажуть.

Полягали турки спать. Як повилазили тоді куниця, лисиця і чорнії соболі з возів, як метнулися по місту — так і пішло воно димом. Турки кинулися гасити — коли тут і палять, і ріжуть. Вони тоді давай тікати!

До сходу сонця орда убралась к бісовій матері в Туреччину, а козакам дісталось місто й усе добро.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ОБДУРЮВАЛИ ВЕЛЬМОЖ

Колись було вельможі хотіли Запорожжя звести і не пускали туди втікачів — сіромах. То оце чумаки наберуть їх паровиць двісті-триста, повтягують шкурами й везуть.

Як хто спитає:

— Куди їдете?

— У Перекіп по сіль.

— А що везете?

— Груші.

Так ті запорожці, хоч і жили без жінок, а ніколи не переводились.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПЕРЕХИТРИЛИ ЦАРИЦЮ КАТЕРИНУ

...З Нових Кайдаків¹ поїхала цариця Катерина в Половицю², а там жили самі запорожці.

— Дай, — каже, — посміюся над ними.

Вибрала десять чоловік найвусатіших, посадила за стіл і каже:

¹ Нові Кайдаки — село Катеринославського пов. Катеринославської губ. (тепер у межах м. Дніпропетровська).

² Половиця — слобода, на місці якої засновано м. Катеринослав (тепер м. Дніпропетровськ).

— Дайте їм сметани!

Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на другого, а потім кажуть:

— Вели нам, мамо, спершу подати польової сметани, тієї, що божа бджола наносила, а тоді поїмо й цю.

— Добре, — каже. — Подайте їм миску меду.

Виїли козаки той мед, понамазували вуса, позакручували їх за вуха і давай стьобати сметану. Настьобались — і вуса не вмочили. Глянула на них Катерина й каже:

— Молодці ви, запорожці! Вас нічим не проведеш.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПЕРЕХИТРИЛИ ПОТЬОМКІНА

Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолити байдаки та дуби, давай тікати в Туреччину. Довідався Потьомка та й каже:

— Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вас ось як.

Звелів він вище Нікополя натягти канати від берега до берега і поначіпляти дзвоників, а на Дніпро понаводить гармати. Думка, бач, була така: як тікатимуть запорожці вночі — дзвоників не минуть, тут їм і гак.

Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечорити. Запорозький ватажок і каже:

— Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушати!

Зрубали з півсотні дубів, пустили на Дніпро за водою, а самі посідали на байдаки і попливли тихенько.

Темна була ніч! Опівночі допливли дуби до канатів, а дзвоників зразу: дзелень! дзелень! дзелень!.. Москалі — до гармат та з обох боків: бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже:

— Ну, хлопці, тепер за весла та пора і веселої заспівати!

Затягли запорожці веселої і покрили Дніпр байдаками. Немало їх і пішло під турка: дванадцять тисяч.

ЗАПОРОЖЦІ В ПЕТЕРБУРЗІ

Приходить якось до цариці Потьомка та й каже:

— Що ти є за цариця, коли ти не знаєш своїх людей?

— Яких таких людей?

— А он тих людей, що ні податей не платять, ні в якому стані не перебувають.

— Де ж ті люди живуть?

— Отам-то й там!

— А як же вони прозиваються?

— Прозиваються запорожцями.

Досадно стало цариці від цього. Давай козаків до себе закликає та у військо повертати, а того й не розшушувала, що вони військо і є.

Повбирались запорожці, понадягали на себе все найдорожче, що в них було, а зверху понапинали найскверніше, яке тільки знайшли в собі, та й поїхали.

Приїхали — і прямо в палац. Дивляться на них пани, а вони такі собі чудакуваті: чудно зодягнені, чудно й балакають. Тільки й балачки в них, що «еге», «атож», «та ні». Погляд — зовсім не людський. Боже храни, які страшенні! Як із ким говорить, то й не дивиться йому в вічі, а як же гляне, то наче варом обдасть. У всіх голови бриті, вуса аж на жупан звисають.

— Давай, — каже цариця, — я з них посміюсь.

Ото зараз вийшла до них, а за нею й свита: рясна та довга — все фрейліни та генерали.

— Здрастуйте, запорожники!

— Здрастуй, наша вельможная мати!

— Звідки ви, дітки?

— Із Низу, мамо.

— А де ж той Низ?

— Та там, де кінчається верх!

— Далеченько!..

Бачить цариця, що хлопці не промах: загадала тоді, щоб зварили їм обід. Зварили їм обід, понаставляли всякої всячини, а вони дивляться на ту всячину та й кажуть:

— Ні, мамо, ми такої страви не їмо.

— А яку ж ви їсте?

— У нас усе тетеря, сита¹ та риба.

— Ну, варіть їм тетерю та рибу, ситіть ситу.

Наварили їм тетері, приготували риби, розситили ситу.

— Ну, сідайте обідати!

Помолились вони Богу, посідали за стіл; коли дивляться — за столами нема ложок.

— Що ж це воно таке? Дайте ж нам хоч одну ложку на всіх! Хіба у вас їдять жменями?

Принесли їм ложки. Коли вони до тих ложок, а воно ложки — не ложки: по півтора аршина кожна. Сказать би киї? Так ні, не киї, а здається, ложки. Одному тільки отаманові і покладена ложка як ложка, тільки й та якась чудна: не з дерева, а вся із срібла зроблена.

— Ну, що ж... Будемо їсти.

Випили по чарці горілки, взялися за ложки. Коли це отаман чи взяв, чи не взяв страви ложкою тією — як уже й кричить:

— Тьху! Цур тобі з тією ложкою! Усі губи попик! І як ті пани в біса їдять цими ложками? Ану, хлопче, подай мені мій корячок! Там десь у кишені лежить...

Угамувався отаман, їсть.

¹ Сита — розчин меду.

— Еге, панове, — забалакали тоді вже козаки, — як же цими ложками їсти? Держальця у них таки чималенькі...

— Та як?! Давай годувати один другого через стіл.

— І то правда! Давай!

Та так сидять і один другому через стіл подають: ти сидиш проти мене — мені й подаєш, я сиджу проти тебе — тобі й подаю. Ідять вони собі та й ідять, а цариця там десь у проходку ходить по кімнатах. Ходила-ходила, а далі й каже:

— Піду ж я подивлюся через двері, як то вони ідять.

Пішла. А вони ідять собі та й ідять. От один їв-їв, а далі й каже:

— Що це воно, панове, за ложки такі?

— Та це ж ті, що мати дітей годує та приказує: «агу, маленькі!»

Тут один зовсім було влопався, так інший його підправив.

Здивувалась тоді цариця і відійшла собі геть. Зостались одні тільки генерали та князі, сміються вони з тих запорожців.

— І де цей дурний народ народжується? — питає один генерал у другого чи там по-німецькому, чи там по-французькому.

— А де? У Хохландії! — дає відповідь другий.

А запорожці все те добре розуміють, бо вони хоч з виду і такі собі були, а різними мовами вміли говорити.

— О, е-ей! Скільки панів! — заговорив один.

— Та все розумні та великі! — підхопив другий.

— І де вони родяться, пане-брата? — спитав третій.

— Та де? В Петербурзі та в Москві! — відповів четвертий.

— А де вмирають? — питає п'ятий.

— На Камчатці та в Сибіру! — гукнув шостий.

Повтікали тоді й генерали. Лишилися запорожці одні. Ото попили, поїли, повставали із-за столу, помолились Богу, подякували цариці. Тоді як покидали з себе лахміття, то так усі хороми царські й засяяли від їхньої одежі. Тут якийсь як ударить у бандуру — як понеслися же танцювати запорожці, так аж фрейліни всі повискакували та дивляться! Потім посідали на коней та й гайда на Січ.

— Ну, що? — питає Нечоса¹ царицю. — Чудний народ?

— Чудний!

— Треба його скасувати!

— Та треба!

Ото зараз послав Нечоса верхового на Січ. «Вислати мені стільки-то людей, — пише кошовому. — Я знаю, яка у вас е нужда, чим усе військо утримується і скільки того війська».

— Ну, що ж, — каже кошовий. — Треба вислати...

Вислали одного чоловічка. Приїхав він у Петербург, — раз до Нечоси. Увійшов до нього, привітався та й каже:

— Ось тобі, батьку, цидулка від пана кошового!

— Яка така цидулка?

— А така, цидулка, та й годі!

¹ Нечоса — прізвисько князя Потьомкіна.

— З ким ти прийшов?

— А так, ні з ким, сам з собою.

— А до кого прийшов?

— Та до Грицька Нечоси!

— Що ти за дурень такий? Хіба там, на Січі, розумнішого не було, що мені такого дурня відрядили?

— Та були, батьку. Так розумніших відіслали до розумних, а мене до тебе...

— Геть звідси! — крикнув Потьомка й вигнав його від себе.

А тоді зібрав військо і пішов воювати проти запорожців.

Прийшов. Сам зупинився в Мамайсурці¹, а військо в Красний Кут одправив (він тоді Красним Кутом звався, а це вже тепер Покровським та Грушівкою дражниться). Приїхав і давай скрізь копати вали, становити гармати, ловити запорожців та повертати в москалів. А вони собі сидять, та й бай-дуже. Оце випалить Нечоса з гармати, а вони позбирають запас, понакладають його на вози та йому назад і везуть.

— На, — кажуть, — більше буде.

Або нахапають у жмені бомб, розмахують-розмахують та назад і пошпурляють.

— На, — кажуть, — батьку, та не збавляй запасу.

А Нечоса все палить та палить. Зостались у Січі тільки два худобу та за Дунай і подались. Зостались у Січі тільки два чоловіки — кошовий та писар. Так і тих Нечоса не взяв. Уже чого він їм тільки не робив!.. А далі давай землю коло них копати. Копав-копав — нічого не зробить. Що викопав яму, а вона за ніч і завалиться. Догадався потім Потьомка, та пізно.

— Ану, — каже, — оцю землю та в річку!

Згорнули ту землю в річку, — коли до Січі, а вона пуста! Давай тоді Нечоса збирати старих та немічних. Зібрав, покарав та й пішов назад. Уже після того схаменувся та давай писати до запорожців. Аж трьома нападами писав: усе повідомляв, щоб вернулись назад. Давав їм і степи, і луги, і чотири лимани, щоб ловили рибу та справляли жупани. Так ні! Кошовий відповів йому так:

— Ой, спасибі тобі, Грицьку, та за твою ласку, що ми їли на Великдень та гречану паску...

Бач, добре вже він залив їм за шкуру сала... Отакі-то були запорожці! Хоч і сила не дуже велика, а боялися їх дуже.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПРИЗВИЩА ДАВАЛИ

Наші запорожці були народ веселий, сказано — вільний: любили і жарти, і сміхи, ледве було підстерезуть що-небудь особливе в чоловіку або той що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвисьце прикладуть. Спалить

¹ Мамайсурка — урочище біля с. Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

курінь — от він вже й Палій; непрворний — Черепаха; мало-го на сміх прозвуть — Махина, а здоровенного — Малюта.

І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з товаришами з Нових Кодаків у кіш; проїжджаючи біля могили Чортотлик, недалечко від коша, де теперечки Покровська слобода, схотілося нам з неї глянуть на кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходять по стежці, а я змолоду був дуже швидкий — і метнувся навпростець; як посковзнув — трава, бач, присохла, так слизька — та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене товариші і прозвали Коржем.

Приїхавши, розказали козакам і хрещену батькові, так він і каже:

— Та нехай буде й Корж. Що ти будеш, сину, робить, коли тут така поведенція? Терпи, хлопче, — будеш козаком, а з козака зробишся й отаманом: з посміху люди бувають!

СУД У ЗАПОРОЖЦІВ

На всіх вольностях запорозьких по значних селищах і містечках були паланки — ніби повіти або земські суди, і в кожній паланці поставлено по вибору трое старшин: полковник, осавул і писар. Для помочі додавалось їм ще з Січі три підпанки, з козаків же. Ця старшина обиралась тільки на три роки і судила всіх козаків, що жили по селах і зимівниках.

Було, як поб'ються між собою козаки або один другому по сусідству яку кривду зроблять — спаш чи хліб витолочать, — та самі не помиряться, то обидва, купивши на базарі по буханцю, і йдуть у паланку позиваться. Прийдуть було до старшини, вклоняться, покладуть на стіл буханці та й кажуть:

— Кланяємося, панове, хлібом і сіллю!

— А яке ваше діло, пани-молодці? — спитають судді.

— От яке наше діло, — починає скривджений. — Оцей мене скривдив, от на скільки мені шкоди причинив, — розкаже, яка там шкода і чого вона варта, — і не хоче мене удовольнити, так будьте ласкаві, розсудіть нас.

— Ну, братчику, — спитають судді в обидчика, — чи справді воно так, як каже твій сусід?

— Що ж, панове, — відказує обидчик, — хоч воно й правда, так нема ж на стільки шкоди, скільки він з мене править.

Тоді старшина посилає підпанків з іншими козаками, себто понятими, оглядять ту шкоду, і як вони обстежать і зроблять доношеніє, на скільки тієї шкоди, то судді й скажуть обидчикові своє рішення:

— Ну, братчику, от скільки повинен ти заплатити сусідові: згоден чи ні?

— Заплатив би, панове, — відказує обидчик, — так коли ж зайве з мене править; у вашої волі. — не заплачу.

Тоді судді вговорюють, улещують його помиритися і не докучать вищій старшині. Коли він згодиться, то діло кінчиться в паланці, коли ж ні, то паланка посилає їх у кіш. Вони радяться, у чий курінь спершу їм іти, коли вони різних куренів. Як згодяться, от і прийдуть до отамана, вклоняться йому та й кажуть:

— Здоров був, батьку!

— Здорові були, пани-молодці! — одказує отаман. — Просимо сідати.

— Та ні, батьку, — кажуть, — ніколи сідати. Ми прийшли до тебе за порадою.

— Кажіть, — питає, — якої вам од мене поради треба?

Тоді покривджений і розкаже, яку шкоду йому зробив сусід і як розсудила їх у паланці старшина. Отаман розпитає обидчика, чийого він куреня, і посилає хлопця запросити до себе отамана того куреня. Прийде курінний, питає:

— Чого це, пане-брате, ти мене кликав?

— От чого, — та й покаже на обидчика. — Чи це вашого куреня козак?

А курінний, глянувши на нього, і питає:

— Ти, братчику, нашого куреня?

— Вашого, батьку! — одказує обидчик, вклонившись.

Далі розкаже отаман тяжбу козаків та й питає курінного:

— Що маємо, пане-товаришу, з ними чинить?

А той і каже:

— Так вас, братчики, вже й паланка судила?

— Судила, батьку! — одказують.

— Чого ж вам ще треба? — озвуться отамани. — Помиритьсья, братчики, і подовольствуйте один одного!

— Так що ж, батьки, — відкаже обидчик, — коли він зайве з мене править!

Тут уже отамани бачать, що в нього все стрижено, і запитують в останній раз:

— Так ти, братчику, не хочеш ласкою удовольствовувать за шкоду?

— Ні, батьки, — відкаже обидчик. — У волі вашої — я не згоден!

— Як не згоден, — кажуть отамани, — так ходімо ж до військового судді; побачимо, що він ще скаже.

— Добре, — кажуть козаки. — Постривайте ж, батьки! Збігаємо на базар за буханцями.

Як куплять, усі і йдуть до військового судді: отамани поперед. Ввійшовши, вклоняться і кажуть:

— Здорові були, пане-добродію! — назвуть по імені.

— Здорові, пани-отамани, — одказує суддя. — Просимо сідати.

Козаки тим часом кладуть на стіл буханці й кажуть:

— Кланяємося вам, добродію, хлібом і сіллю!

— Спасибі за хліб, за сіль, — відповідає суддя і питає отаманів:

— Що це за козаки і яке діло мають?

Курінні отамани і розкажуть про їхнє діло, і як їх розсудили в паланці. От суддя й питає в обидчика:

— Чом же ти, братчику, не вдовольниш сусіда за шкоду, коли вже вас паланка судила, отаман і я присуджую?

А той своє товче:

— Що ж, добродію, коли він зайве з мене править. У волі вашої — не згоден!

— Коли не згоден, — каже суддя, — так ведіть їх, пани-отамани, до кошового. Там уже буде їм конечний суд і рішення. Нехай вони й буханці свої забирають!

— Та ми, добродію, — кажуть козаки, — купимо собі інших.

— Забирайте, забирайте! — гримне на них суддя. — І не затримуйте отаманів — у них не одно ваше діло.

Від судді йдуть вони вже до кошового. Привітають його і кладуть на стіл буханці, а кошовий і питає:

— Що це у вас, пани-отамани, за козаки?

Отамани знову розкажуть про їхнє діло, а кошовий, вислухавши, і питає обидчика:

— Ну, як же ти думаєш, братчику? Вас розсудила паланка, рішили отамани і військовий суддя, і я признаю, що старшина порішила ваше діло по правді, а того ради й утверждаю те рішення. Так теперечки що ти мені скажеш? Чи згоден сусіда твого подовольствувати чи ні?

— Ні, вельможний пане! За волі вашої — не згоден, — відріже обидчик. — Зайве з мене править!

— Так ти й теперечки не згоден?! — гримне на нього кошовий, розсердившись. — Тривай же!

Та й гукне на сторожів:

— Давай лишень, хлопці, київ!

Як принесуть київ, от кошовий і каже:

— Ну, лягай, братчику, ось ми тебе навчимо, як правду соблюдати і старшину поважати!

— Помилуй, вельможний пане! — заголосить обидчик не своїм голосом.

— Ні, братчику, — відкаже кошовий, — не помилую, коли ти такий упертий... Ануте, хлопці, на руки і ноги йому сідайте і каптани його на плечі накидайте! Добре бийте сучого сина, щоб знав, по чім ківш лиха.

Як всиплять йому з п'ятдесят і більше київ, кошовий і крикне:

— Годі!

От хлопці, піднявши киї на плечі, і стоять, неначе солдати з рушницями; а ті, що на руках і ногах, усе-таки сидять, дожидаються наказу.

— Ну, братчику, — питає кошовий, — чи згоден удовольнить сусіда, як паланка рішила?

— Згоден, вельможний пане! — репетує обидчик. — Згоден! Усе зроблю, що накажеш!

— Зноси ж здоров, що тебе вибили! Не будеш удруге дуже мудрувать... Ну, хлопці, — гукне кошовий на козаків, — вставайте!

Коли в обидчика є гроші, то він зараз і вдовольняє, скільки там присуджено; як же нема, то кошовий прикликає отамана того куреня, до якого належить обидчик, і звелить йому удовольнити покривдженого, а з того опісля цупить.

Отак кінчались у Січі всякі діла, без того мерзького писання і хабарів. Хоч би на тисячу і на десять тисяч карбованців була тяжба, то за кілька днів рішать і, як кажуть, під червоне сукно не сховають.

КАРА ЗА ЗЛОЧИН

Було, як деякий харцизяка попаде в руки запорожців, то суд йому короткий був.

За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертовбивство карали смертю. Було чотири кари.

Перша кара — шибениця. Стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого було підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне. Вішали й догори ногами, і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються в приклад і на страх іншим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної кари.

Друга кара — гостра паля, дерев'яний стовп заввишки два сажні, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки. То осудженого на той спис настромлять так, що він сидить той труп на списі доти, поки викорениться, як та в'ялена риба, — так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять, неначе той млинок, поки не попадають на землю.

Третя кара — киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі для ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля нього в кінвах усяких потрав, трунків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька оберемків київ, та й покладуть біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покуштувати й київ. Хто не йде, — вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює:

— От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивати, бо ми всі куренем за тебе, злодія, платим!

Отак він і стоїть прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють.

Четверта кара — заслання в Сибір, як і теперечки в Московщині й у нас.

ПОКАРАННЯ ЗРАДНИКА

Колись, кажуть, жив у Січі старий козак Чалий, зроду не жонатий. Раз їхав він і найшов хлоп'я. Воно блудило по степу. Оце й буде той самий Сава. Чалий взяв його за сина.

Другий раз, саме в жнива, Чалий найшов другого хлопчика, голого, як мати народила. Звали його Гнатком. Сава, кажуть, був задерикуватий, а Гнатко смирний і покірний. Як повиростали хлопці, то стали обидва козакувати в Запорозжжі.

От Савка чи довго козакував, чи ні, а тільки взяв і передався ляхам. Там він оженився і зробив собі хату в таких пущах, що мало хто і знав. Набрив він собі шайку ляхів і давай їздити в Запорозжжя грабувати церкви. З запорожцями вони теж обходились не гаразд: оце піймають скількох там козаків і давай з живих шкіри драть.

Кошовий тоді кликнув Гнатка Голого (це його в Січі прозвали) і каже:

— Ну, Голенький, знаєш ти норови Сави. Піймай його, розсякого-такого сина, та привези в Січ.

— Чи піймать, то й піймать еретичного сина, а тільки дай мені характерників, — відповідає Голий кошовому.

Той дав. До схід сонця понасипали вони своєї землі в чоботи, повтикали за сідла терну і поїхали.

Ой, був Сава в Немирові в ляха на обіді,

Та не знав він і не відав об своїй гіркій біді.

Приїхав додому, а в нього була молода жінка Машка і баба-ворожка на прозвище Наталочка-куховарочка. Сава до ворожки і каже:

— Ану, кинь на карти: щось мені сни погані сняться.

Та кинула й каже:

— Сподівайся гайдамаків!

— А де ж вони тепер?

— Ще в своїй землі.

— Нічого, — каже, — не боюся я їх.

Кинувся Сава листи писати у Немирів, щоб збиралось військо, а Наталочка-куховарочка сіла колихати дитину і співає:

Ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, спати,
Бо наїдуть гайдамаки до нашої хати;
Ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, засни, малий блазне,
Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне.

— Що ти, бабусю, кажеш? — пита Сава.

— Та це, — каже, — приспівую, щоб спало.

Він знову:

— Кинь, бабусю, ще на карти, бо мені наче сумно.

Кинула вона вдруге.

— Біжать, — каже, — гайдамаки ще й досі в своїй землі та за лісами.

Тільки що це сказала, аж ось Гнатко з козаками в двері:

— Здоров, здоров, пане Саво, здоров тобі в хату,

Здалека ти гостей маєш. Чим будеш вітати?

— А чим же вас, милі братці, буду я вітати?

Ой, дав мені Господь сина — буду в куми брати.

— Та було б тобі, пане Саво, тоді в куми брати,

А як ходив ти до Гарду церкви руйнувати. —

Як підняли пана Саву на три списи вгору

Та вдарили об поміст, облився він кров'ю.

Прив'язали тоді пана Саву коневі на спину і повезли до кошового.

НЕРІДНИЙ СИН КОШОВОГО ЧАЛОГО

Сава був нерідний син кошового Чалого: його найшли козаки в степу, а Чалий тільки вигодував його в Січі.

Як дійшов Сава великого розуму, взяв та й передався ляхам. Став тоді жити в Польщі, став гайдамачити. Оце набере ляхів та й веде грабувати запорозькі церкви. Мало йому було цього — став він ловити запорожців у їхній землі, став кувати в кайдани та знущатися... Горе було від нього!

Оце піймає козака, розіпне руки і кілок ув'яже. Стоїть він, мов розіп'ятий на хресті. Потім зніме шкіру з голови, підніме її за чуприну вгору та й каже:

— От шапка, так шапка! Ану, надінь, козаче!..

Закотить шкіру на ногах, на руках та й знову:

— Оце тобі і червоні сап'яни, і рукавиці! Іди гуляй...

Пустить козака в степ, то він стече кров'ю і богові душу віддасть. Отака воно мода була колись у всій людській землі...

Старий Чалий був знахар великий, боялися його й запорожці, а потім таки не втерпіли.

— Доки, — кажуть, — еретичний сину, ми будемо терпіти муки від твого Савки?! — Та за груди його...

А він як крикне на запорожців:

— Хіба ж нема проміж вами вдатних молодців?

Ось Гнатко Голий і обізався.

— Я, — каже, — піймав би Савку, так ні в що гаразд одягтись. (А Гнатко під той час усю одягу промантачив у корчмі).

Дали йому найкращу одягу, коня і зброю. Гнатко-братко підмовив Кравчину та ще десятків три козаків і давай збиратись. Посідали коней, понасипали своєї землі в сап'яни, а коням понабивали її під копита, пообтикалися терном і подалися.

Чи довго вже їхали, чи ні — набігли на корчму в лісі. Глянули — аж у дворі коней осідланих видимо і невидимо, а в корчмі ляхи пиячать.

— Що ж будемо робити? — каже Кравчина. — Іх до лихої години, а нас мало...

— Що робити? — каже Гнатко. — Ріжте мерщій поводи та женіть коней в Січ!

Козаки погнали коней, а Гнатко з Кравчиною — до вікон та з пістолів: бух! бух! бух! Ляшки-панки й собі за рушницю, вискочили та клац! клац! клац! — аж вони замовлені!..

Як повтікали ляшки, запорожці тоді випили по корячку горілки і гайда далі.

Сава на той час вернувся від тестя додому. Приїхав до двору та й питає:

— Чи все гаразд дома?

Ворожка, що бабувала¹ у його жінки, й одвічає йому:

— Та все гаразд, пане Савко. Тільки за одне страшно: виглядають гайдамаки із-за гори часто.

— А далеко, бабо, звідси?

— Та цур їм! У своїй землі, за лісом.

Бабі й невдогад, що їй очі відведено: та земля була в сап'янах та під копитами, а ліс — у козаків за сідлами.

Не встиг Сава вскочити в хату — аж ось уже й Гнатко з Кравчиною на порозі! Взяли його і підняли на списи.

У пісні співають, що Сава посилав хлопця за медом-горілкою. Це він хотів, щоб йому принесли пістолі та спис, але хлопець не догадався.

Гнатко з Кравчиною заговорювали рушницю, і їх ні куля, ні шабля не брала.

ЄРЕТИК І ДУШОГУБ

Сава виріс у Січі і товаришував із запорожцями. В Великому Лузі й тепер є Савине озеро. Він тут, кажуть, жив, а потім перебрався на Савур-могилу. Став розбійничати, став грабувати чумаків, — так його запорожці хотіли піймати. Він тоді продався ляхам і давай служити їм.

Оце, було, кажуть, піймає запорожців і позаковує їх у залізо. Потім обріже ноги нижче колін, руки нижче ліктів та й закотить шкіру, тоді знову обчеркне ножом голову вище брів і потилиці й здерє шкіру з волоссям. Помучить, насміється та й пустить козака на погибель.

Тому про нього і в пісні так співають. Він був єретик і душоуб.

КРАЩЕ СМЕРТЬ

Був у запорожців звичай: інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж.

Одного разу в Новомосковську, коли в ньому була Самарська паланка, вели якогось запорожця на шибеницю. Його зустріла дівчина під білим покривалом і прилюдно сказала, що

¹ Бабувати — приймати роди.

хоче вийти за нього заміж. Козак, як і вимагав того звичай, підняв покривало, подивився, опустив і сказав:

— Як таку дзюбу вести до шлюбу, то краще на шибениці дати дуба!

Та й звелів вести себе на покару.

КОЗАЦЬКЕ ОРУЖЖЯ

Оружжя в запорожців було добре та все уbrane в срібло і в золото. Гармат мало було. Навіщо їм гармати, як у них кулаки добрі? Більше всього — пістолі та ратища. Ратища довгі та гострі, як вогонь. А пістолі коротенькі, так, мабуть, дві четверті. Зате дірки в них великі.

Пістолі вішались на поясі, по два на кожному боці. Там же, коло пояса, на ланцюжку висіла й шабля в запорожця. Пістолі заряджались кулями. Кулі були олов'яні й чавунні. Олов'яні такі, як гороб'яче яйце, а чавунні — побільше...

Шабля — так уся срібна була, а ручка до неї — золота, з золотими китицями. Шабля кривлена та гостра-гостра, як бритва. І в пістолі ручка була золота... У них скрізь коли не золото, так срібло: вудила, сідла, стремена — все воно було дороге.

Як обряде, було, козак коня, так він так і сяє!

ОДЯГ І ЗБРОЯ ЗАПОРОЖЦІВ

Одежа у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, зверху черкеска з вильотами, штани саєтові¹, чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, навколо і зверху навхрест обложена золотим позументом; а од дощу в походах носили з вовни косматі бурки. Як же виїжджали на великі празники... в парад або в гості, то вже тоді кожний одягався по достатку в дорогі жупани, червоні, амарантові², пообшивані позументами з золотими шнурами і китицями...

...У походах і на війні запорожці одягались як припало, бо не мали з собою ні возів, ні ридванів, а все, що треба, в'ючили на коней. Од того ніщо їх не запиняло, і як до чого прийдеться, то й сто верстов в сутки махнуть. Запорожці дуже ще кохались в дорогій броні і добрих конях, та ще і щоб сідло було в сріблі і золоті з вигаптуваними золотом чепраками і зброєю. Спереду сідла висіли дві кобури з пістолями, а з тилу в торо-

¹ Саєтовий — із дорогого англійського сукна яскравих кольорів.

² Амарантовий — кольору щиріці амаранта.

репки брали в Туреччині. Вони в них гроші та всяке добро ховали. Сковородою накриє або залізячкою якою-небудь та й закопає в землю.

Були у запорожців і коряки: більш вербові, добре вистругані, такі, що аж вилискуються. Були ложки: дерев'яні і такі, як тепер у панів. Були баклаги і штофи.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ГОЛОДНУ КУТЮ ПРОГАНЯЛИ

Було як повечеряють хлопці на голодну кутю та вийдуть з рушницями проганяти кутю, то піднімуть таку стрільбу, неначе й справді війна йде.

На другий день, на водосвяття, йдуть було до Дніпра і гармати за собою везуть. Як тільки попи почнуть хрест умочати в воду, то вони й палять з гармат.

...І в двадцятих роках¹ у Кам'янці² з гармат кутю проганяли, бо тоді були ще попи з запорожців.

КОЗАЦЬКИЙ ОБІД

Як було зготують у Січі обід, то кухарі і ставлять на сирно³ дерев'яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво і брагу, а кругом на кінвах вішали корячки, по-запорозьки — михайлики, бо в Січі тих чарок і склянок не знали.

Як же вже козаки прийдуть з отаманом обідати, то, помолвившись Богу, отаман сіда на покуті, а там з ним і козаки, та й починають трапезувать; а як кухарі розносять рибу на стяблі⁴, то по звичаю голови складають перед отаманом.

Пообідавши, моляться Богові, кланяються один одному і отаманові та дякують кухареві.

— Спасибі, братчику, — кажуть, — що добре козаків нагодував!

Виходячи, отаман і всі козаки клали в карнавку по копійці, деякі й більш, і розходились куди кому треба, а карнавочні гроші збирав кухар і купував на базарі на завтрашній обід з'їсне.

Варили по куренях три рази в день, не в горшках, а в мідних або чавунних казанах, і не в печах, а на кабиці⁵.

¹ Оповідач має на увазі двадцять років минулого століття.

² Мова йде про с. Лоцманську Кам'янку Катеринославського пов. (тепер у межах м. Дніпропетровська).

³ Сирно — маленький, низенький столик, за яким сидять на землі.

⁴ Стябло — піднос (як правило, дерев'яний), дерев'яна миска.

⁵ Кабиця — плита, вирита в землі.

ЯК ДІВКА ХРИСТЯ БУЛА КОШОВИМ

Запорожці, як ті ченці, мало розбирали толку в жінках. Інший, було, і зостаріється, а баби й у віці не побачить.

Раз запорожці дістали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому.

— На, — кажуть, — тобі, батьку, цього хлопця та годуй.

Назвали того «хлопця» Христином, та й ходить він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівся і каже:

— Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового. Він у вас буде розумний і добрий козак.

Умер кошовий, а запорожці й вибрали Христина за кошового. От новий кошовий взяв у прислужники молодого козака Гнатка і панує собі. Чи довго панував, чи ні — тільки не втаїлося шило в мішку.

Раз Гнатко підпив і давай докорять запорожцям:

— Які з вас, — каже, — лицарі, коли у вас баба за кошового править?..

Намотали собі козаки на вус і замовкли. Настала ніч. Всі обляглися спати, — вони й сунули до кошового. Почув Гнатко гомін, схопився й каже:

— Тепер, Христе, прощай!

Тікаючи з хати, один сап'ян узув, а другий не встиг; вискочив на коня і подався з Січі. Козаки — в хату... Ой лихо! Воно й справді баба!.. Кинули вони ту бабу та й пустились у погоню за Гнатком. Гнались день, гнались другий, гнались третій. Добігли до Гнаткового двору, а мати в вікно побачила погоню й каже:

— Тікай, синку, у світлицю, переодягнися та сідай прями!..

Одяг Гнатко запаску, замотав вуса за вуха, накинув очіпок, сів за гребінь і пряде. Козаки вскочили в хату, бачать: самісінькі баби. Кинулися шукати: і під піл, і на піч, і в комору, і на горище — нема Гнатка. Вони тоді повискакували на коней і подалися на Січ.

Запорожці вибрали собі нового кошового, а Христю відставили.

— Живи, — кажуть їй, — в городочку, не показуйся, бо піймають запорожці — підрижуть сорочку.

Давай та Христя тікати за Дністр до Гнатка, давай приспівувати козакам:

Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла...

Цебто вона глузує з козаків. Що в Інгулі зросла — це правда, бо в Інгулі була тоді Січ, а що в Січі вінчалася — то вже насмішка, в Січі нікого не вінчали, бо козаки жили, як ченці.

ЯК ЗАПОРОЖЕЦЬ ПРОВІДУВАВ ЖІНКУ

Запорожці жили не по-божому, а по-бурлацькому. Тоді так було: хто вирвався звідки, то все біжить у Запорожжя. Козаки всякого приймали, — тільки признавайся, чи є жінка, чи нема.

От приїхав раз до них жонатий чоловік, — городовик¹, — та й проситься, щоб прийняли його до Січі.

— А жонатий ти, чоловіче?

— Ні, не жонатий!..

— Ну, записуйся в курінь.

Записався він. Живе.

Прийшла велика п'ятниця.

— А візьми, хлопче, каюк та поїдь повикидай ятери з озер та з річок, бо в страсну п'ятницю рибу гріх тримати в запрудах, — сказали йому.

Поїхав той городовик рибу звільняти. Ждать-пождать — його нема. А в нього була жінка. Та жінка не проста, а чарівниця. То вона його і смикнула аж у городи.

Тоді січовики до кошового:

— Так-то й так-то, батьку. Отакого-то козака нема.

Кошовий подививсь, куди там треба, та й каже:

— Е, дуже далеко тепер він од нас! Верст, може, за триста... Потягла його до себе жінка... Ну, добре ж хоч те, що він поплив у каюці. Хоч і потягла, то невелика ще біда, а якби пішов пішки, то вона б тягла його до себе на голому заду... Ну, дарма! Він як розговіється, то назад прийде на Богородицю.

Коли це так: на Богородицю іде він у Січ. Зараз же до кошового — і повинивсь.

— Я ж вам казав, еретичні сини, признавайтесь, чи у вас є жінки, чи нема!.. Дурний, що не признався. Я зробив би так, що не ти до неї, а вона до тебе б їхала! Та ще чим?! Тим, чим сидить!

— Прости, батьку, моїй жінці! Ось вона за те прислала тобі сорочку з тонкого полотна на гостинець.

Кошовий узяв ту сорочку, розіп'яв над багаттям, дививсь-дививсь та й каже:

— Ні, чаклунства ніякого нема, — та й надів. — Ну, спасибі ж твоїй жінці за гостинець!

¹ Городовиками козаки називали вихідців із міст і містечок тодішньої України.

ПРО ЗАПОРОЖЦЯ ОНИСЬКА І ЙОГО ЖІНКУ

Тутечки¹ колись сидів зимівником Онисько-запорожець. От що про нього розказують старі люди.

Раз, проїжджаючи через Миргород, побачив він молоденьку і гарну дівчину, таку гарну, що й розказати не можна, та й закохався собі на лихо.

В Ониська багато було грошей, не взяв його кат, і розумний був, а вже такий завзятий, що всі січовики його поважали. Так з себе ж такий шкарбан, що й ні на що було й глянуть!

Недовго думавши, прийшов він до матері тієї дівчини, що йому вподобалась, і став її сватати. Мати, бідна вдова, дуже зраділа, що знайшовся такий багатий жених, не дала дочці й опам'ятатися і приневолила її одружитись з Ониськом.

Привіз Онисько молоду жінку у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і найминок. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралою яку. Всього уволою, а молодиця смуткує, журиться, ніщо її не радує і не веселить.

Не сиділось і Ониськові з молодою жінкою. Дуже завзятий був. Тільки почує, було, що збираються в коші на татар або на ногайців, то й не втерпить — кине жінку і поїде собі в кіш. Отож як поїде, то молодиця сама, одна-однісінька, ще гірш сумує. Було наварить і напече всяких потрав, одягнеться, як на Великдень, сяде на покуті та сама з собою і розмовляє:

— Їж, душа, пий, душа, — скаже, — та люби Ониська!

— Не хочу я ні їсти, ні пити, — сама собі відказує, — як мені любити Ониська.

— Чом? — пита сама себе.

— Він гидкий, він бридкий! — одкаже.

— Кого ж ти любиш?

— Я люблю Омелька-поповича. Він такий гарний, хороший, уродливий, без нього мені й світ немилий!

Та схилиться на білі рученьки і гірко заплаче.

Раз, як вона так юродствувала, повернувся з коша Онисько. Бачить: віконце в хаті відчинено — він і підійшов, щоб злякати. Аж чує: щось жінка розказує. Він і дослухав до кінця та як гукне:

— Жінко! Так ти така?!

Затріпотіла небога, нічого казати.

— Така, — каже, — чоловіче...

— Ходи ж сюди до мене, коли така!

Вийшла молодиця з хати, а Онисько вийняв з кишені кресало, викресав вогню, у віхоть, розмахав та під стріху — хата й запалала. Повибігали наймити з відрами заливати, а Онисько:

¹ На місці теперішнього села Чумаків Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

— Не руште, не гасіть! — каже. — Візьміть собі мою худобу, поділіться і не згадуйте мене лихом. А ти, жінко, — додав, кинувши на неї оком, — іди собі до свого Омелька-поповича. Не треба мені такої жінки, як ти!..

Сів на коня та й поїхав у кіш. З тієї пори чутки про нього не було!

ПІДСТУПНІСТЬ ЦАРИЦІ КАТЕРИНИ

Сподобалася цариці Катерині запорозька земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісінького Петербурга, та й стала отут саме, де стоїть у Капулівці млин, — на горі. Стала й давай закликати до себе запорожців, начебто в гості.

От вони й зібрались. А між ними був один такий, що дещо знав собі: так знаюкою він і звався в них. Він і непоказний із себе був: такий невеличкий, кульгавий та ще й підсліпуватий. Шлявся десь по степах та лазив десь по плавнях, а далі й почув, що козаки збираються до цариці. Якось дошкандибав до Січі та зараз — на майдан. Дивиться — аж там рада. Він і собі до ради.

— А куди це ви, панове-молодці, зібрались?

— До цариці в гості!

— Ось послушайте мене, панове, та не ходіте ви до тих клятих москалів.

— А чому так?

— А тому, що превелике буде вам лихо від них.

— Що за лихо?! Та нема того на всім світі лиха, щоб ми його боялись!.. Підемо, братця! Що з ним базікати...

От і пішли. Приходять прямо до цариці, віддають їй чолом, чи як там треба, а вона зараз і питає їх:

— А чи всі ви, дітки, прийшли?

— Усі, мамо!

— І нікого на Січі не лишили?

— І нікого, мамо, на Січі не лишили, окрім хіба тих, що криві, або сліпі, або вбогі.

— Ну, помоліться ж тепер Богу та попрощайтесь із своєю Січчю, бо більше вам її не бачити. Не з тим я прийшла до вас, щоб панькатись, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці слова, зараз же кинулися до запорожців москалі, позаковували їх у кайдани, повідбирали в них худобу та й порозсилали кудись світ за очі.

Аж ось про все це почули ті, що полишалися в Січі. Давай вони мерщій збирати своє збіжжя та сідати на каюки і тікати під турка. Вискочили вже геть-геть за Січ та й схаменулись...

— Ех, панове-молодці, все ми гаразд зробили, все ми добре вдіяли, та тільки одне погано вчинили, що церкву свою покинули! Ну що ж тепер казати?.. Хай криє її божа мати!..

А тим часом москалі уже перев'язали запорожців, уже й кинулись до Січі, та тільки трохи запізнилися: до неї, а там нікогісінько нема, стоїть лиш одна церковця.

— Ну що ж, — кажуть, — нам і церква здасться! — Та до неї, а вона від них; вони до неї, а вона від них; вони до неї, а вона від них... Потім отак ходила-ходила та й пішла крізь землю перед самісінькими очима москалів. Уся як є — з дзвіницею і з хрестом. Так і пірнула. Одна яма від неї тільки й лишилась...

ЗДАВАТИСЬ НЕ БУДЕМО

Спочатку запорожці звались киями, і не тут жили, а десь у лісах, під Києвом. Киями звались од того, що ходили в походи з кийками.

Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набирати їх у своє військо і сказав:

— Як допоможете мені завоювати турка, дам вам степи, балки, байраки й увесь Низ Дніпра. Будете жить вільно.

Зібрались вони всі, скільки було, і звоювали турка. Амлин тоді дав їм Дніпро і степ нижче порогів, і стали вони запорожцями. Було в них сорок куренів і сорок тисяч війська. Та Катерина зігнала і віддала землю німцям...

Амлин той, як давав землю, то казав:

— Буде вона ваша, поки світ сонця!

А Катерина уже не те сказала.

— Дайте, — каже, — бумагу, що це ваша земля.

Вони тоді сюди, туди — бумаги нема!

Як стало царське військо проти запорожців, а характерники й вийшли.

— Ну, — кажуть, — здавайтесь не будемо. Бийте!

Москалі — за рушниці, цілять у них, а рушниці клац! клац! клац! — і не палять. Глянули — аж порох мокрий...

— Ну, — кажуть, — вас, мабуть, і чортяка не звоює!

Характерники зовсім не хотіли здаватися Катерині, та інші козаки сказали:

— Ні, братця, у нас є батьки й діти: москаль їх виріже...

Взяли та й здалися.

ЛИХО ПРИЙШЛО НА ЗЕЛЕНІ СВЯТА

Саме на Зелені святки прийшов до нас великим військом генерал-поручик Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там в його не були, витріщив проти нашого коша. Однак не починав стрілять, а січовики

теж нічого не робили, а чекали, що дальш буде. Через суток двоє примчали гінці звістки, нам і Текелієву, що московське військо позахоплювало вже всі наші паланки і слободи по всіх вольностях запорозьких, а на третій день Текелій прислав до нас послання і запрошував військову старшину до себе в гості. Кошовий Калниш, одібравши таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду і спитав:

— А що теперечки, панове старшина і отамани, будемо робить? Москаль в гості нас до себе заклика; чи підемо, чи не підемо?

Як се почули отамани, деякі ватажки і характерники, так і заворушилися, і загомоніли. Декотрі покорствували б, так другі ж, здавшись на свою силу і характерство, на весь кіш гомін підняли.

— Нехай Текелій, — гримнули, — хоч ще стільки війська московського приведе, скільки теперечки його привів, то ми усіх, як мух, передавим! Чи ж то можна, щоб Січ і славне Запорозьке військо за спасибі москалеві віддять?.. Поки світсонця, сього ніколи вони не діждуться!

Се все казала сірома і бурлацтво, нежонаті голодранці, у котрих не було ні оселі, ні худоби; а друга половина — отамани і заможні козаки, що сиділи зимовиками і мали достаток, таку відповідь дали:

— Хоч ми, — кажуть, — московське військо і до ноги вилушим, так те ж військо, що захопило наші паланки і слободи, спалить всі наші оселі і замордує наших жінок і дітей, так ми на таку раду сіроми і бурлацтва не здаємся!

А тут ще й архимандрит, що жив у Січі, почувши такі заміри сіроми і бурлацтва, вийшов з церкви в облаченні, з хрестом, і почав уговорювать завзятих.

— Убойтеся, — каже, — Бога!.. Що ви замишляєте, дітки? Ви — християни і піднімаєте руку на християн і наміряєтесь пролити кров єдиноутробную? Покоряйтесь же волі Господа, така вже, бачите, нещаслива наша доля, і з покірністю мусимо прийняти од Бога достойная по наших ділах! От вам хрест і розп'ятий на нім; коли ви його не послухаєте, то всі загинете необачно!

Здається, хто б не почув панотця, як він нас уговорював, хоч би у його було кам'яне серце, то і в того б видавив сльозу з ока. Всі, скільки нас не було, сіроми і старшина, всі захлипали і тут же так одказали:

— Ну, спасибі тобі, панотченьку, нехай буде по-твому: знав, що нам казати, і ми теперечки готові не тільки тебе послухати, а й голови наші за тебе зложити!

Січовики дуже поважали свого архимандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання. Після сього панотцевого совіту військо ще трохи поміркувало, порадилося та й заявило кошовому:

— Ну, батьку, вельможний пане, теперечки як завгодно, так

і роби з сими гостями, а ми всі готові тебе слухати, чи йти, то йти?

— Треба йти, пани-товариші, — одказав кошовий, — бо се дурниця; самі бачите, що москаль нас кругом обступив і гармати горлом у вічі поставив. Се вже такі гості, що, пішовши до їх, не вгадаєш, чи й вернешся назад. Та вже коли бути тому, то нічого довго й думати. Господи, поможи! Дай, Боже, час добрий! Ходімо, старшино і пани отамани! Що буде, те й буде, а більш буде так, як Бог дасть!

Та, узявши хліб-сіль, пішли до Текелія. Текелій ласково їх прийняв і став розпитувати, хто в них кошовий і старшина і як вони прозиваються. От кошовий заявив себе, суддю Касана і писаря Глобу. «А се, — каже, показуючи на курінних отаманів, — теж військова старшина». От Текелій і попросив всіх сідати, а далі, розпитавши, що було йому треба, і пішов з ними у кіш; однак не один, а узяв з собою кілька офіцерів і охрального війська. Як побачив Текелій, що запорожці здаються йому ласкою, то зараз звелів одсторонити гармати. Прийшовши у кіш, спитав він кошового, до кого йому йти у гості. Кошовий вклонився і запросив його і всіх офіцерів у свій курінь, та й угощав, чим Бог послав, по нашому звичаю: у дерев'яних тарілках і дерев'яними ложками. Наївшись, Текелій подякував кошовому за обід і дуже дивувався, що такі смачні потрави їдять з дерев'яної посудини. Далі й спитав:

— Хто це у вас так смачно готує?

— Є у нас, — одвітив кошовий, — такі скусні кухарі.

— Є у нас, — одвітив кошовий, — такі скусні кухарі. От Текелій став прохати кошового, щоб він прислав йому одного кухаря, і обіщав кошовому подарувати два кам'яні блюда, а старшині і отаманові — по одному. «Щоб, — каже, — такі смачні потрави не їли з корит, а з блюд».

Почувши се, один з курінних отаманів, по прізвищу Строць, обізвався до Текелія:

— Хоч з корита, добродію, та досита, а хоч з блюда, так дохуда.

— По-яківському се він розмовляє? — спитав Текелій. — Нічогісінько я не розчовпу, що він розкаже.

Так Строць і розтолкував цю приказку.

— Ви добродію, — каже, — їсте з блюда та худі, а ми їмо з корита досита — подивіться, які ми гладкі.

Після обіду Текелій довго ще вештався по кошу, оглядував курені; пушкарню, козацькі пожитки, а там попрощався і стояв обозом, офіцери й москалі частенько приходили до нас у кіш, а ми ходили до них, братались і гуляли по-козацькій. Тим часом Текелій призвав до себе кошового, суддю, писаря і прочитав ім'яний височайший указ, щоб вони їхали в Петербург. Так ото поїхали тільки кошовий і писар, а суддя Касан занедужав і вмер, тут його у Січі посліднього і поховали. Випровадивши старшину в Петербург, Текелій вже став сам орудувати Січчю: привів козаків до присяги і трошки заспокоївсь, але довгенько ще стояв обозом, перейшовши на

— Ой, не перед добром, братця, собака в церкву вскочила, — обізвались козаки.

Стали виганять собачку — нічого не зроблять: куди кошовий, туди і вона. Не вистояв кошовий обідні, пішов додому.

Через стільки там днів де не взялось московське військо. Така сила, така сила, що й оком не скинеш!

У плавнях, на гряді, жив козак Васюра. От зібрав він запорожців і каже:

— Не сумуйте, братця, і не шкодуйте пороху!

Сказавши це, осідлав коня і подався до кошового. Прибіг, ускочив на поріг і співає:

Дозволь, батьку отамане,
Нам на башти стати;
Москаль стане із мечами,
А ми з палашами.
Не виб'ємо палашами —
Виб'ємо кулаками.
Нехай слава не поляже
Проміж козаками!

Калниш йому одспівує:

Не дозволю, милі браття,
Вам на башти стати,
Бо одна кров християнська, —
Гріх нам проливати.

Васюра знов на коня та й до куреня...

Настала ніч. Зібрались запорожці і давай готувати дуби та каюки, давай переганять їх з Підпільної в Павлюк і ховати в очеретах. Управилися з дубами, а потім взяли і запалили міст на Підпільній.

Це діялось проти неділі.

Стало світать. Приїхав до них піп та й каже:

— Не змагайтесь, хлопці, з москалем, бо його не звоюєте, а тільки роздратуєте! Збирайтесь краще до церкви та помолимося від напасті святій Покрові.

Хто послухав — пішов, а більше осталося у плавнях конопатить дуби.

Недовго і молились козаки. Вернулись.

— А що, — кажуть, — братця, знаєте, де кошовий?

— А де?

— У москаля в залізах!

— А писарі, судді?

— І ті там... На Січ нашу уже понаводив москаль горлаті пушки...

Запорожці тоді посідали на дуби і махнули Дніпром під турка. Недовго думав і москаль: пооббирав церкви, забрав усе, що було, і давай зганяць звідси козаків, давай межувати землю вельможам.

Після того як скасовано Січ, у капулівських плавнях оставались запорозькі діди — Усатий і характерник Занудько. Уса-

тий жив в урочищі Панидине, у нього був один тільки довгий вус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річці Темній і плодив бджолу. Довго ці й інші жили тут діди, а од них повелись і козацькі пісні, і балачка про запорозький уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у них не поводилось, а варили саламаку з борошна і їли з медом або з салом. У піст не погибали: риба і тузлук у кожного були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетригуз-річці, на Шахівці, Темних Водах¹ і скрізь на грядях. Тільки забув їм прозвища.

У Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорозькі кораблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казни і гармат у Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку в мідних казанах, — і будуть вони лежать, поки світ сонця.

ОСТАННІ ДНІ СІЧІ

Запорожці просили кошового Калниша:

— Поїдь, пане отамане, до цариці. Хай змилується. Бо чутка ходить, що згонять нас відсіль.

— Ні, — каже, — краще поїду в Київ та помолюсь Пречистій: вона скоріше змилується.

Поїхав, помолився і вернувся.

Ось незабаром і московське військо опинилось біля Січі.

Кошовий пішов у церкву, а за ним ув'язалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

— Е, братця, це не перед добром: зрада! Давайте уб'ємо кошового.

Почув джура — та до кошового:

— Так і так, пане кошовий. Тікай, бо буде біда. — Пов'язав він голову кошовому платком, веде в бокові двері й просить:

— Пропустіть, люди добрі: у чоловіка з носа кров пішла.

Пропустили.

Джура одвів його геть-геть і каже:

— Іди, пане кошовий, у ту он хату, що біля Підпільної. Там сховають.

Кошовий — в хату та на горище. І прикрили його нехворощею.

Стали виходити з церкви, стали шукать. І сюди, і туди, — нема кошового. Бачить кошовий Калниш, що біда. Діждав ночі та й махнув у московський стан. Махнув, кажуть, та уже більше і не вертався: його закували в залізо.

Обступив москаль Січ і об'явив:

— Здавайтесь, хлопці, добром, бо буде біда!

Старі запорожці такі вже, що й здаться, так молоді не те...

¹ Оповідач називає урочища у Великому Лузі.

Спалили міст на Підпільній, забрали гармати, рушниці в плавню і ждуть, поки москаль почне палить.

У Січі був протопоп Ладимир. Узнав він їхню думку і почав совітувать:

— Повиніться, — каже, — братця. Не гнівть царичі! Сила, — каже, — не рівна: вас багато, а москаля ще більше. За це милості вам не буде. Лучче, — каже, — ідіть у церкву: помолилось. Що Бог дасть, те й буде.

Послухались деякі попа, та на свою біду: не встигли ввійти в церкву — тут їх і закували в залізо.

Як почули козаки, що кошовий і отамани в залізах, — давай переганяти дуби та байдаки з Підпільної в Павлюк, давай каптани дроти та конопатить їх, давай складать гармати, рушниці. Управились, помолились, понасіпали в чоботи землі і нум сідять. Козаків сила, а дубів мало: що сядуть, вони й тонуть. Що ж його робить? Давай тоді скидати зайвих людей, давай рушать...

Тоді Павлюком як подались, як подались! Виїхали в Дніпро. Як понапинали вітрила та вже аж у Туреччині зняли.

Багато козаків подалось водою, багато й пішки. Піші сіром чвалали понад Дніпром, а де зобачать, було, каюк, то той і їхній. Тоді, кажуть, од Січі до Лиману у кого були каюки та байдаки, у кого були водяні млини, — і ті позаганяли в Туреччину.

Живуть, кажуть, і тепер козаки в Туреччині, живуть і хліб їдять не по-нашому: в приволлі.

ПРО ГАЛАГАНА, ЩО СІЧ ЗРУЙНУВАВ

Запорозьку Січ зруйнував якийсь Галаган. Він знався з чортами, і як ще був далеко від Січі, то якийсь хлопчик прохав кошового отамана, щоб цей дозволив застрелити Галагана в ліве око (інакше не можна було вбити!). А кошовий і каже:

— Не годиться проливати християнську кров. — А як побачив, що Галаган уже близько, тоді й сам став просити хлопця, щоб той убив Галагана. Тільки тоді вже було пізно.

Галаган був великий характерник і зробив так, що здавалось, ніби в нього не одна голова, а багато. Тоді й хлопчик уже не міг розрізнити, де в нього справжня голова.

— Тепер бий сам, — каже він кошовому. — А я не можу знати, куди стріляти, бо в нього бач скільки голів...

Так той Галаган і зруйнував Січ.

ВІД КОГО СІЧ ПРОПАЛА

Як не було в Запорозжжі ціле літо дощу, все в полі погоріло, вигоріло до билиночки. Знаючи люди здогадалися, що дощ крадуть відьми, то й знайшли двох чи трьох таких старих відьом. То як пришпарили їх січовики, так вони самі й повинились. А як стали їх топити в річці, то одна, втопаючи, і закричала:

— От же ви, запорожці, губите нас, бабів, — і вас самих баба згубить!

Так воно й вийшло по закляттю вражої відьми: царичя Катерина розорила запорозьке гніздо — Січ.

СЛЬОЗИ ЗАПОРОЖЦІВ

У придніпровському селі Вознесенці Олександрівського повіту жив дід Стефан Власенко, який пам'ятав запорожців: Шевців, Скотівця, Кучугуру і Громуху — друзів його батька. Ось що дід про них розказував:

— Давно було діло, ще я був хлопцем, як село наше тільки почало населятись. Хати були де-не-де. Покійний мій батько жив тут-таки, де і я тепер живу, — біля скелі. Пам'ятаю добре, що до батька часто їздили каюками з того боку запорожці — старі та здорові діди. Їх багато їздило, та не всі взамітку, а знаю добре лише п'ятьох: двох братів Шевців, що жили там, де тепер німота населила Бабурку; старого Скотівця, що жив тут, у Сагайдачнім, та Кучугуру і Громуху, котрих кишло¹ й досі осталося на острові Хортиці, — одне проти великих могил, біля старого Дніпра в балці, де жив Кучугура та де зосталося багато цегли; а друге — трохи вище німецького перевозу, в балці Громушина Яма, — то жив Громуха. Приперевозу, в балці Громушина Яма, — то жив Громуха. Приїдуть було до батька та й загуляють так, що ну! Було п'ють-п'ють у нас, а далі батька візьмуть з собою та й там кружають. Оце як підіп'ють було, то почнуть розказувати про війну та де хто скільки світу сходив. І татарюг, і турків, і ляхів було позгадують, а далі — про життя в Січі. Говорять, говорять, а потім як утнуть пісень, так аж хата ходором ходить. Кого було тільки не згадають у пісні: і Нечая, і Лебеденка, і Калниша, і Перебийноса. Старий Кучугура було розказує, як Січ обступив військом якийсь чи то генерал, чи полковник (Кучугура тоді сам був у тім місці, де пани запорозьких старшин схопили й забрали). Багато розказував про те, як Січ брали, та діло було давно: я забув. Знаю тільки, що про те, як Січ розоряли, заводять було оцю пісню:

¹ Кишло — подворище, садиба.

Ой, наш Харко, Харко-батько
 Все п'є та гуляє,
 А вже ж москаль Запорожжя
 Кругом облягає.

Ой поїхав Харко-батько
 Попросить цариці,
 Щоб віддала степи й луки
 По прежні границі.

— Не на те я, Харку-батьку,
 Москаля збирала,
 Щоб я тобі степи й луки
 Назад віддавала.

Та тече річка невеличка,
 Заросла лозами.
 Та заплакав Харко-батько
 Дрібними сльозами.

Дід Громуха був дуже старий, то оце було не виведе голо-
 сом за іншими і давай плакати, кінець столу сидя, а за ним і
 Скотівець. Боже! Як подумаєш, чого то варта запорозька
 сльоза, сльоза того, котрий, може, зроду не плакав! Тож, вид-
 но, бідолахам так гірко прийшлося, що як згадають товари-
 ство, то аж не втерплять. Таких старих та здорових людей, як
 здумаєш, і нема тепер. Що ж то було з них, як вони були мо-
 лоді?! Розказують, було, як то вже дуже сіромахам не хотілося
 покидати Січ...

ВЕЛИКИЙ ЛУГ-БАТЬКО

ЗАПОРОЖЦІ У ВЕЛИКОМУ ЛУЗІ

Здавна у Великому Лузі жило багато запорожців, а після того як зігнали їх звідси, — лишилися тільки старі діди. Чимало лишилось дідів! Та все багаті й хазяйновиті. Всього було в них уволю: і скотини, і коней, і овець, і бджіл. Вони жили більше понад озерами, на грядках і по кучугурах. Від того тепер озера та урочища й прозвища мають запорозькі.

Як почали ділити землю панам та під слободи, то спершу порізали степ по правий бік Дніпра, а потім і по лівий. На тім, правому, боці, під Лисою горою, жили запорожці: Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жити. А як почули, що степ став панський, — взяли й перебрались у Великий Луг. Тут вони й віку дожили.

Деякі запорожці жили більше ста років на світі, й були між ними великі характерники.

Джерелівський сам кував рушниці й умів заговорювати їх. Завзятий мисливець він був і не боявся ні тучі, ні грому. Йому дикий жеребець вухо відкусив, і якби не зліз козак на дерево, то й носа не було б. Капканами ловив усякого звіра. А то раз як налізло десятка півтора вовків у капкани — взяли й затягли їх у Дніпро...

Жили ще запорожці Канцибери. Їх було три брати. Силачі були великі! Один із них жив з сімейством, мав велику хату, а біля його кишла було й запорозьке кладовище. Тепер того кишла й кладовища не лишилося й сліду — змив Дніпро.

Грошовиті люди були Канцибери! Було ідуть у шинок, а за ними народ так і хилить. Викотять бочку горілки і давай гунять. Нагуляються, наспівають уволю, заплатять шинкареві і гайда додому.

Жонатий Канцибера був великий галдовник, загалдував свої гроші — і їх ніхто не візьме.

Ще жив тут запорожець Дем'ян Гужва. В ньому було два-надцять пудів ваги, і був він превеликий силач. Зостарівся дід і перед смертю все, було, плаче.

— Чого ви, діду, плачете? — питають люди.

І почне дід розказувати:

— Того я плачу, що душа погібша!.. Я на своєму віку убив і замучив чоловік з півсотні ногайців. Адже ж і вони люди!.. Було, запорозький табун вийде з Лугу в степ, то ногайва і займе. Мене тоді й посилають з товариством шукати. Оце

А їх чоловік десять або й більше зберуться та й лежать собі за загонами на сінові. Вернеться хлопець, дід і питає:

— А що?

— Воші б'ють!

— Ну ще, — каже, — будуть жити.

Через день, другий знову посилає:

— А що тепер роблять?

— Латаються!

— Ну, тепер скоро підуть.

Так на його мову й виходить: облатаються, подякують і йдуть з богом...

ДЕ ХОВАЛИСЯ ВІД ПАНСЬКОЇ НЕВОЛИ

За запорожців плавню звали Великим Лугом, а як пішла земля в поділ, про Великий Луг і забули... Згадують тільки старі люди.

У плавнях пана Попова є городище, котре зветься Велике, а на п'ять верст далі, в плавнях пана Бродського, — Мале. На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі знаходять багато людських черепів і кісток.

До великої води, в 1845 році, Велике городище було довге й широке, а тепер його й четвертої частини немає: знесло водою. Щороку, як прибуває вода весною, воно стоїть, мов острів. Тут люди знаходили черепки з посуду, маленькі горшечки, а років двадцять тому назад один чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. Находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі...

В тридцятих роках¹ коло Великого городища і в плавнях пана Матлаша жило багато панських утікачів. Тоді люди тікали від лютих панів, а найбільше від лютих прикажчиків, котрі знущалися з них. Тікали по одному, тікали й сімействами.

Тут були лози, очерета, терни несходимі, а в таких пущах були їх курені й землянки. Втікачі й усяка бурлачня жили тут літо й зиму. Як випаде було холодна зима, то баби з дітьми і просяться до людей в слободу, а мужики так і пропадали надворі. Розведуть було вогонь біля куреня та й гріються день і ніч.

Тут утікачі жили, тут діти родилися і одружувались. В слободу не показувались: боялись. Був у них і свій піп, із утікачів. Було, як женить хто сина або віддає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих кругом дуба тричі, проспівав «Отче наш» — от і все вінчання.

¹ Оповідач має на увазі тридцять років минулого століття.

Поміж утікачами багато було шевців, пряль. Із слобід носили шити кожухи, свитки, чоботи. Шили добре й дешево. Добрі були й косарі та молотники з них. Інші втікачі тут і вік свій зжили. Вони були звичайними людьми, жили тихенько і шкоди або розбою не робили. Жили вбого, хліб брали в людей на відробіток або міняли за рибу.

Ото так жили люди до волі.

КУЧУГУРИ

У Великому Лузі, проти слободи Василівки, є кучугури, а проміж ними — глибокі ями. Ці кучугури такі високі та круті, що не всякий на них і зійде. А ями — глибокі, заросли дерезою, кущами та хмелем, що не видно й дна. Страшно там: звір живе всякий і виховуються злодії та душогуби.

Як жили запорожці в Великому Лузі, то тут було їх кишло. В цьому місці ніяка б сила не звоювала війська!

Кучугури є й ближче — біля слободи Підстепної¹, де кінчаються плавні пана Попова й починаються Канкринські. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на канкринівській землі, був якийсь турецький город, бо багато знайдено цегли і каменю з фундаменту. Цегла міцна, як камінь.

Щоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і ставили на них цеглові палаци. Срібні гроші, мов риб'яча луска, і невеличкі мідні люди знаходять тут і тепер.

Ще недавно в цих могилах люди викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби. Казани й тепер є у підстепнянських людей, — вони широкі й мілкі, так що з кожного можна нагодувати чоловік десять-п'ятнадцять.

ФОРТЕЦЯ НА КУЧУГУРАХ

На оцих Кучугурах, що посеред Каховського моря, напроти Скельок², колись, розказували діди, стояла турецька кріпость. Воно, мабуть, і правда, бо як був ще я хлопцем та нишпорив по тих пісках, то знаходив тамечки і наконечники стріл, і кулі якісь чудернацькі, і черепки з дорогого посуду, і копійки ненаші, і всяку іншу всячину. А що вже тієї цегли і того каміння кругом стільки валялося, що й визбирати не можна...

Так от, побудували турки кріпость на чужій землі у нашому Великому Лузі, обгородилися високим муром, захистилися

¹ Підстепне — тепер с. Приморське Василівського р-ну Запорізької обл.

² Скельки — село Василівського р-ну Запорізької обл.

протоками й бакаями та й живуть собі. Із татарвою якшаються, на християн нападають, грабують, невинних людей убивають. Одним словом, жирують, як ті розбійники. І хто зна, поки б ця наруга була, якби не з'явилися в плавнях запорожці. Прийшли вони сюди, значить, а християни й давай їм жалітися.

— Потерпаємо, — кажуть, — дуже. Нема спасу від турків. Он бачите, що вони, прокляті, на гряді вимурували?

— Бачимо, — кажуть запорожці. — Це нам раз пклонуть оте бусурманське кишло розколошматити!

Отакі-то похвалки гнали козаки, та не так-то просто було викурити турків. Що не натиснуть запорожці, а вони й одіб'ються. Пробували вже наші по-всякому — ні, нічого не виходить! Тоді вирішили брати кріпость уночі, коли вороги недобачають. Але прорахувалися, бо для турків темноти не було. Повісили вони на височенну вежу золотого місяця, і горів він так, що на десять верст усе довкола освітлював!

— Що його робить? — почав бідкатися кошовий.

— А що робить, — обіззався один козарлюга. — Треба кликати на допомогу Тараса! Він уже щось придумав...

Ну, а Тарас — це був великий богатир. Він нікому не підкорявся і жив на правому березі Дніпра в байраці, нижче теперішнього села Біленького¹. Те місце ще й тепер зветься Тарасовим Гульбищем. А чому воно так зветься? Та тому, що богатир любив часто бенкетувати з козаками та бурлаками. Оце було як розгуляються хлопці, так аж риба в плавневих озерах понишкне від їхнього співу і реготу!..

— Гаразд, — каже отаман. — Кличте Тараса...

Покликали. Прийшов богатир, подивився на кріпость, послухав запорожців, а тоді й мовить:

— Діло нележке, але не таке вже й пропаще. Зробіть тільки те, що я скажу, і зачекайте трошки... — Почухав потилицю й далі веде: — Я вийду з Лугу, сяду отам на кручі проти чортового кишла, а ви мені хутенько приготуйте три барила пива, три стябла саламахи і три барани смажені, бо без цього, братчики, ніяк не можна.

Приготували козацькі кухарі все, що забажав Тарас, поставили перед ним, одійшли вбік і дивляться, що воно буде. А богатир почав спроквола пити і їсти. Та пив і їв отак аж три доби. На четверту, попивши й поївши, підкликав кошового та й каже:

— Готуй своє військо. Вночі підете на приступ. Та не забудьте драбини...

— Як так? — дивується отаман.

— А так, — одказує Тарас. — Тоді побачиш, як...

Наступив вечір. Богатир сидить на кручі, де оце теперечки наша слобода, і нічирк. А тільки прийшла ніч і розгорівся турецький місяць на вежі, він надувся та як дмухне з усієї сили на те поганське світило через річки й бакаї — так воно

¹ Біленьке — село Запорізького р-ну Запорізької обл.

й погасло! Ех, запорожці тоді як кинуться на кріпость! Обступили її з усіх боків, видерлись по драбинах на стіни і давай ошелешених бусурман у темноті кришити. До ранку геть чисто всіх вибили. Вернулись до Тараса, щоб подякувати, а його й сліду нема! Не любив він дяки за свої добрі справи, за поміч слабшим...

Так ото з тих пір і не стало кріпості на Кучугурах, а турки сюди більше ніколи не потикалися.

БАШТОВІ ДУБИ

Баштові дуби у Великому Лузі були біля озера Лебедового, а потім далі верст на шість — і на Великій гряді, що від межі володінь пана Попова, біля Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на них викидали вогонь, щоб скликати козаків ніч тої доби. Біля дубів, кажуть, жила ціла бурса¹ козаків.

Оце як прийде звістка яка від кошового або повертаються козаки з роз'їзду, то й скликають товариство, щоб розказати, що бачили й чули.

Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через увесь Великий Луг. Там, де слобода Янчекрак, через Кінську був татарський міст, одбитий козаками.

Запорожці жили й по степах. Оце як блисне вогонь в Лузі на дубах, то зараз і світять на могилах: Безщасній, Градисці, Юрківській, Караватчиній і інших, бо й могили були баштові. Так, було, й залопотять запорожці кіньми туди, звідки вперше заглядають вогонь.

ПОЛОЗ

Полоз — це великий був гад! Було дожене чоловіка, обкрутиться і задавить. Полози жили по степах, по лугах, а найбільше — по скелях.

Одного разу пливли запорожці Дніпром і пристали до берега в Великому Лузі. От старі козаки понабивали люльки та й курять, а один молодик пішов на полювання. Далі котрийсь із козаків обдивився кругом і каже:

— Стій, братця! Ми молодикові не сказали, що тут полози живуть. Вони його задушть!..

Пішли — коли так: стоїть молодик під дубом, а кругом нього обкрутився полоз... Став полоз душити козака, а він йому й засадив ножа в голову. Полоз так і заляк на ньому.

Побачив козак своїх і гукнув:

— Ой братчики, рятуйте!

¹ Бурса — гурт, ватага.

Розмотали ті, глянули — аж він подавлений і рушниця погнута...

У тому місці, кажуть, жило чотири полози: два старих і два молодих.

ПРОЩАЙ, БАТЬКУ ВЕЛИКИЙ ЛУЖЕ!

Від слободи Кушугумівки аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора.

Розказували старі люди, що, як задумав Потьомка зігнати запорожців, вислав генерала з військом на Шпиль-гору і давай подихати з холостих гармат у Кучугури. Там, кажуть, був їхній стан.

Запорожці посідали коней, і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожна тисяча стала осібно, а попереду ватаги так і заграли кіньми.

Генерал обвів військо очима й каже:

— Ну, братчики, збирайте своє добро та виходьте на Дністрові лимани, бо тут будуть селиться слободи.

Повісили запорожці голови та й подалися до куренів.

— Бодай, — кажуть, — Потьомко, твої діти стільки заслужили, як ми у тебе!

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались:

— Прощай, батьку Великий Луже! Не звели ми тебе, не зведе ніхто, поки світ сонця!

Так думали запорожці, та не по-їхньому вийшло...

СЛАВНІ ЛИЦАРІ

ЗНАЙДА

Колись давно-давно у нашому краю жив, кажуть, якийсь бідний чоловік. І була в нього дочка-одиначка, та така вродлива, що й словами не передати. Закохався в ту красуню козацький сотник. Любилися молодята таємно, аж поки у них дитя не народилося — синок, значить. Ну що їм було робити?.. Взяли та й підкинули маля одному багатієві в хміль на городі.

Знайшли хлопчика багатієві слуги, прибігли до хазяїна та й кажуть:

— У твоєму хмелю дитина чужа лежить!

— То несіть мерщій її сюди! — гукнув багатій.

Дуже зраділа цій знахідці хазяїнова дружина, бо в неї своїх дітей не було. Взяла вона на руки хлопчика і сказала чоловікові:

— От бачиш, і нам Бог дитинку дав! Нехай же хлопчик зветься Богданом...

А чоловік додав:

— Ну, а тому, що знайшли його в хмелю, нехай він буде Хмельницьким!..

Так ото із того хлопчика-знайди й виріс великий гетьман України.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Поблизу нашого села¹ (як їхати на Зелене) є могила, що здавна прозивається Роблена. Переказують старі люди — колись на тій могилі стояла батарея Хмельницького Богдана. Там же таки, біля могили, й хутір його був.

Одного разу на Богданів хутір налетів пан Чаплинський. А Богдан саме у якомусь воєнному поході перебував. Ну і наробив клятий лях Богданові збитків — хутір його спалив, сина забив, а жінку його, Марину, викрав і повіз до Києва, щоб звінчатися з нею. Но тільки архірей не насмілився. «Бо щоб звінчатися з нею. Розбий, — каже, — його до ноги, тоді повінчаю».

¹ С. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

Пішов Богдан війною на пана Чаплинського, та, видать, сили в нього було малувато. Розбив його Чаплинський у бою, взяв у полон і посадив у темницю. Но був у Богдана, у Хмельницького, один вірний товариш з руських... Якийсь повар...

Підкопався цей руський чоловік під темницю, визволив Богдана з неволі, дав йому коня: «Тікай!» — каже.

От і вдався тоді Богдан за допомогою до руських.

А потім Марина зрадила його і перекинулася до поляків. Бачать ляхи, що силою не візьмуть Богдана, то захотіли взяти хитрощами. Підіслали Марину, щоб почастивала його вином. А воно було отруєне. Тільки ж Богдан теж був не з простих. Умочив він у те вино кусень хліба і кинув собаці, собака і лопнув.

Пам'ятник Хмельницькому в Києві поставили. В'їхав він конем посеред Києва та як замахнувся булавою й збив хреста на костюлі... Ну, от на тому місці, де він стояв, і пам'ятник йому воздвигли.

ТАЄМНИЦЯ СТЕПОВОЇ БАЛКИ

Як підняв Хмельницький козаків і всіх злидарів на боротьбу з польськими панами, то повів їх спочатку не на Жовті Води, а до запорозького прадавнього дуба, що й тепер іще росте посеред Верхньої Хортиці. Тут гетьман і все його військо дали урочисту клятву битися за рідну землю до загибелі.

А через якийсь там час зупинилися Богданові полки у глибокій степовій балці, де тепер село Жовте розкинулось. Намет гетьмана, кажуть, стояв нібито якраз біля тієї криниці, яку й понині місцеві жителі називають Богдановою.

Незабаром до балки підійшло і польське військо. Перед битвою Хмельницький напився з криниці доброї води — і став у сто крат сильнішим.

Билися наші з панами день і ніч. Тільки під ранок скінчилася битва. Вирубав Богдан шляхту до ноги, а потім наказав козакам зібрати по всьому полі трофеї і знести їх у балку до криниці. Як скидали ті трофеї до купи, то виросла ціла гора коштовностей: золота, срібла, зброї.

— Чи бачите, хлопці, оцю гору? — запитав гетьман у військо.

— Бачимо, батьку! Віддай її нам, будемо паювати!

— Е, ні! — відповів Богдан. — Це народний скарб. Це ж те, що прокляті пани в наших містах і селах награвували. Негоже нам його ділити. Сховаймо його до ліпшого часу.

— Згода! Згода! Згода! — загуло військо.

Отже, вирішивши, знайшли в кручах глибоку печеру, занесли туди скарби, а потім взяли та завалили вхід камінням і землею. А характерники запорожці ще й заклали те місце, щоб не дісталася добро ворогові або якомусь зрадникові.

Сховали повстанці трофеї і пішли далі Україну визволяти. А тут почалися страшні зливи, і замулився, і зрівнявся з землею завал — і ніхто вже не міг точно вказати, де та печера із скарбами знаходиться. Шукали-шукали її згодом люди Хмельницького, та так і не знайшли.

Із тих пір минуло більше трьохсот років. Обміліла, дуже змінилася степова балка. Надійно береже вона свою велику таємницю.

СКАРБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Біля села Жовтого є криниця. Її називають Білою, або Бездонною. Ніхто ще в ній дна не діставав. Знаходиться вона в балці, яка колись була дуже глибока, із трясавинним долом. Не можна було там ні пройти, ні проїхати.

Коли козаки на чолі з Б. Хмельницьким розбили тут польське військо й добули багато коштовностей, то гетьман наказав усі скарби сховати в тій балці. Викопали на схилі, біля самої води, печеру глибоку і вкотили туди віз із золотом. А потім замурували печеру. За п'ятнадцять кроків від цієї печери викопали другу і замурували в ній, повісивши на гаках, дорогий одяг. А щоб він не псувався, то під ним поставили два казани з оливою.

Тепер балка замулилась, затяглась землею — і сліду від печер не стало. Є, кажуть, у Дніпродзержинську один старий-старий дід, який буцімто знає, де знаходяться печери і як їх відмурувати. Але де живе той дід і як його прізвище, не відомо.

КОШОВИЙ СІРКО

Як гетьманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, з цього (правого) боку Дніпра, була і його плавня. Ця плавня, — проти Капулівки, — й досі зветься Хмельницькою. Біля Карай-Дубини був перевіз, були і броди козацькі, де з турецького берега переганяли коней цілими табунами.

У Хмельницькій плавні, кажуть, паслась така сила коней, що ніхто їм і ліку не знав. Сюди їх гнали пасти з Турщини, з Польщі і зо всього Запорожжя. Як під добру ласку, то козаки не брали за це грошей із татар і ногайців, бо й самі пасли коней на їх суміжній землі.

В Таврії, біля урочища Мамайсурки, жив татарський хан Мамай. Дуже лютий був, собака; таке ж кляте було і його

військо. Було, спуску не дає ні запорожцям, ні чумакам: де піймає, там їм і аминь...

Після Хмельницького на Україні правив Довгорука¹, а в Січі кошовим був Сірко. Давай той Мамай загравати з Сірком. Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся з шкірою і пустив.

— Іди, — каже, — до свого Сірка та скажи, що я йому хвоста увірву.

Кошовий Сірко, як узнав це, так і скипів. Сів на коня та як свисонув, як свисонув! Збіглись запорожці.

— Ануте, — каже, — хлопці, сідлайте коней та махнем до Мамай в гості...

Посідали козаки на коней і подались.

Мамай зібрав військо і вискочив назустріч. Сірко до нього.

— Ну, — каже, — попробуємо, хто кому хвоста увірве, — і давай колошматить... Побили Мамай, побили його військо, забрали добро і були такі...

Біля Карай-Дубини часто паслись татарські табуни, і як тільки, було, козацький кінь перепливе туди, то вже назад не вернеться... То оце, було, Сірко поїде з козаками, наведе сон на табунщиків, а коней займе — і гайда через Дніпро в Хмельницьку плавню.

— Оце їм, — каже, — скурвим синам, щоб не робили запорожцям шкоди!

Сірко — як умирає, то казав:

— Як одкопаєте мою руку, то будете сім років воювати так, як і зі мною.

Так воно й вийшло: як прийшлося козакам до крута, одк а-ли вони ту руку і цілих сім років ніхто їх не зміг подужати.

Як ховали Сірка, то під голови йому поклали його гроші, а срібну його чарку віддали в церкву. Та чарка, кажуть, і тепер є в Нікопольській Покрові. Гроші, кажуть, пробували взятъ капупівці, та не дались...

У Сірка жив молодий козак Чалий. Він правив у нього за джуру. Після Сірка вибрали Чалого кошовим, а в нього був годованик Савка. Про цього Саву є й пісня, як він продався ляхам, грабував церкви, і за те запорожці його згубили.

СІРКО І КНЯЗЬ ДОВГОРУКИЙ

Як був Перекоп турецьким городом, то наші чумаки ходили туди по сіль. У турка скрізь стояла сторожа, пропуск був тісний, а здирство було велике... Тоді, кажуть, тільки раз на тиждень солили борщ.

Прочув це Довгорука, звелів Сіркові зібрати запорожців і сам пішов на турка... Багато, кажуть, полягло ворогів, поки

¹ Довгорука — мабуть, князь Юрій Долгорукий — сучасник І. Сірка.

пробили дорогу до Перекопа; багато забрано їх і в полон. Тоді, кажуть, запорожці відбили в турка казну, всі заряди і незчислимо стільки скотини і коней. Ті турки, — що в полон були забрані, — ті ж і скотину пригнали в Січ.

Стало легше чумакам, та ненадовго. Як вернулись запорожці додому, турок застукав чумаків у Перекопі і вирізав до єдиної голови. Чумацькі воли, вози, гроші і все добро досталось бусурманам. Про це й пісня є:

Казав, казав Довгорука,
Що не здійме орда рук...
Орда руки ізняла,
Всіх чумаків забрала.

Сірко і Довгорука — це давні люди! Це ще було тоді, як границя турецька була по річку Кінську, що вийшла зі степу й упала в Великий Луг.

ПРЕВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК

Кошовий Сірко був превеликий характерник! Було, хто б не задумав воювати з ним — він уже й знає: зараз і військо збирає, і списи точить, і ратища готує. Недаром його турки прозвали шайтаном.

Запорожці, поки орудував ними Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла перемогти.

До Сірка, кажуть, наші люди платили ляхам податъ: третя гуска, третій віл, третій кінь, хліб. Всього третя частина. Як став Сірко кошовим, зараз же і зладнався з королем польським.

— Ну, — каже, — ваше величество, хоч биться, хоч мириться, а третьої частини панам давати не будемо!

— Як знаєш, — каже король. — То діється не по моему приказу.

Зібрав Сірко запорожців і п'ятнадцять тисяч турків та й погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

— Оце, ляше, по Случ твоє, а це наше.

Ті ляхи піймали тоді свого короля і заслали на морський острів.

— Оце тобі, — кажуть, — за те, що якшався з Сірком.

ЯК СІРКО ПЕРЕМІГ ТАТАР

Давно-давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка. Прошло років чимало, як жив Сірко і як його не стало, а слава про нього і не пройшла, і не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а, напроти, для християн був дуже добрий і милостивий.

СІРЕНТІЙ ПРАВОРУЧНИК

Він по-справжньому не Сірко, а Сірентій Праворучник звався. Як умирав Сірентій, то дав такий заповіт, щоб у нього одрізали праву руку та аж сім год возили її за собою:

— Коли я вмру, то одніміть у мене праву руку і возить її з собою сім год. І куди ви будете повертати, там буду й я воювати. Якщо будете возити мою руку, то ще права рука моя буде вами руководувати. А як сім год пройде, то ви одкопайте мене та приложіть мою руку мені в мою труну.

Отож Сірентія рука й ходила аж сім год по військах. А на восьмому році розкопали Сірентія та й приложили до нього праву руку, як вона була. Так ото він через те не Сірко, а Сірентій Праворучник.

— А як обсадите могилу округ деревами, то буде вам од мене велика заплата; а як порушите мою могилу, то буде вам од мене велика пригода.

І справді, ця могила Сірентія робити коло неї не дасть, ніяк не дасть. Орав тут якось один чоловік на трьох парах волів та до неї наблизивсь. Так усі пари його волів як уплутались до купи та так збились, що ніяк не можна було їх розтягти. Збіглись усі люди з села — аж ніяк не можна. А він тільки й того, що до неї наблизивсь.

ЯК СІРКО УМИРАВ

Сірко — це кошовий такий. Він такий був, що дещо знав. Оце бувало вийде із куреня та й гука на свого хлопця: «Ану, хлопче, возьми пістоль, стань там та стріляй мені в руку!» Той хлопець возьме пістоль та тільки бух! йому в руку. А він візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті... Сірко три рази умирав у сімдесятих годах, а всього йому 210 годів. Він як умира було, то й каже: «Оце вам три пузирки з водою. Першим пузирком сприснете — оживу; другим пузирком сприснете — стану дивиться; а третім сприснете — устану і піду у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були; ото і вода зроблена була із таких трав. Так як умре, то його клали у гній і на треті сутки одгрібали та сприскували водою. Як із першого пузирка сприснули — ожив; з другого сприснули — став дивиться, а з третього сприснули — устав і пішов. Ото так до трьох раз він робив. А в останній раз він як умер, то велів себе спалити і попід геть пустити, а руку велів одрубати і носити три годи, а потім того положити у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці.

ВЕЛИКИЙ ВОЇН

Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подума. Ото там, по тім боці Дніпра (себто по лівому березі Дніпра), були татари, Магомет жив; та як задумують вони було воювати, то Сірко і каже козакам: «Собирайтесь до купи, бо на нас уже орда піднімається». Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожі не розруба, — тільки сине буде. Не то що кулею, а шаблею. Уже татари які міри протів нього робили, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали. Він як умирав, так сказав так: «Як будете ротом до сходу сонця воду носить із річки, що коло Січі, і як обмочите тією водою усю мою могилу, так будете знати те, що й я...» Так ніхто не зміг, — дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як француз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли в Москву, а потім привезли і уп'ять положили на місце. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн був! Та тільки протів Сірка не було. Цей як брань, так він сам там постійно, там уже і кладе, — без нього не було ніякої стички. Він такі молитви знав. Він побожому, не то що чари які... Жінки і дітей у нього не було, — один як єсть.

ЛИЦАР СЕМЕН ПАЛІЙ

Семен Палій був лицар великий. Про нього, було, багато дечого розказують запорожці нашим дідам і батькам.

Десь, кажуть, жили козаки, а між ними був і молодий козак Семен. Раз кошовий зібрав військо і махнув воювати орду, а Семен лишився доглядати добро.

Тоді ще хат було не дуже густо, більше жили куренями.

От дохазяйнувався той Семен, поки спалив курінь кошового. «Що його робить? — думає він. — Прийдуть — достанеться мені!» Взяв рушницю і подався.

Довго ішов він байраками і зайшов у такі пущі, в такі пущі, що тільки небо й видно. Сів він спочить.

Ось насунула хмара, став накрапати дощ, потім грім, блискавка... Дивиться Семен на скелі, коли вискакує лукавий. Як скавка... Дивиться Семен на скелі, коли затихне, він — на скелю... загримить грім, він — під скелю, як затихне, він — на скелю і гнівить господа! Семен і дума: «Що робить?.. Або йому і смерть, або мені...» Тільки вискочив той на скелю, Семен прицілився і убив.

— Ой, бий ще раз! бий! — просить лукавий.

— Буде з тебе і разу... — Семен знав, що, як випалить удруге, — нечистий побіжить... Зарядив він рушницю і посунув очеретами в пущу. Іде він та й іде, іде та й іде, а очерет густий, густий та високий — і світу не видно. Чує він — тріщить очерет: щось суне прямо на нього.

— Що Бог дасть, — каже та туди!..

Коли ось показався сивий дід.

— Здоров, сину!

— Здоров, діду.

— Куди Бог несе?

— Доли шукаю: або звірюка з'їсть, або дійду до Великого Лугу в Запорозжя...

І почав йому Семен розказувати.

— Так і так, — каже. — Спалив курінь і боюся гніву козацького: або киями заб'ють, або на шибеницю...

Дід і каже:

— Тепер за тобою погоня — сорок чоловік. Тільки ти не бійся. Піди до кошового — він простить.

Далі дід показує свою рушницю і каже:

— Тут хоч якому звіру спуску не дає!

— Добра, — каже Семен, — рушниця, а моя ще краща: сьогодні не такого звіра убив...

— Ну, — каже дід, — за те, що вбив сатану, дарую тобі свою рушницю, тільки шануй... Будеш ти великий лицар і побивати меш неприятеля; будеш мінятися, як місяць; зостаріється місяць — зостарієшся і ти, народиться молодик — будеш молодим і ти... Вертайся ж, сину, до кошового.

Сказав оце дід і Бог його зна, де й дівся, бо не простий чоловік він був, а святий апостол.

Помолився Семен і пішов до кошового. Прийшов — та прямо в курінь. А кошовий тільки що умився, втирається і молитву творить. Семен — навколішки.

— А що, — каже кошовий, — еретичний сину, прийшов?!

— Не клади, тату, великого гніву: то я спалив курінь...

— Щастя ж твоє, що не піймала погоня: заколола б. — Далі кошовий і каже: — За те, що спалив курінь, будь же ти, еретичний сину, Палієм!

Став Семен козакувати, став такий силач, що ніхто його не подужа. Було, як воюють козаки, то де Палій, там і удача. Вибрали його кошовим.

От приїхав шведський король до проклятого Мазепи, і давай вони пить. Пили, пили, а потім і кликнули до себе Семена Палія. Король і каже:

— Погуляймо, братця, та візьмемось рубати впень москаля!

— Ні, не діждеш! — каже Семен Палій.

Як схопиться король, як схопиться проклятий Мазепа — та до Семена Палія.

— Беріть, в'яжіть, слуги, сякого-такого!

Взяли Семена Палія, закували руки і ноги в залізо і замурували в темницю. Небагато ж він там сидів, не пивши і не ївши, — двадцять років!

Через двадцять років пішов швед війною на царя Петра, пішов з ним і проклятий Мазепа. Стали під Полтавою. У царя — сила війська, а у шведа і проклятого Мазепи ще більше. Став швед побивати москаля. Петро й каже:

— Дай мені, шведе, хоч трохи спочити!

Той дав. Петро пішов у свій стан і питає:

— Чи нема, братця, між вами богатиря або характерника?

Визвався хлопець шістнадцяти літ і каже:

— Я б поміг, та ще літа не вийшли, а є замурований у темниці Семен Палій. Той поб'є шведа.

Послав цар за Палієм. Одмурували його, глянули: аж у нього борода і коси по коліна, вуса по пояс... Сорочка, штани на ньому опали — страшно і глянуть. Наділи одягу, підвели коня. Що стане Семен Палій сидати, кінь так і вгрузне по коліна. Скільки не підводили, ні один кінь не здержав. Тоді привели царського коня. Палій сів і поїхав.

Приїжджає Семен до царя. Цар посадив його за дубовий стіл, угощає і правди питає.

— Що, — каже, — Семене Палію, чи звоюємо шведа?

— Звоюємо, — каже той, — тільки дай три дні хліба мені святого поїсти та спочити.

У шведа була баба химородниця. От глянула вона на Петрове військо і каже:

— Ой, щось за напасть велика буде на нас!.. Вели, — каже, — королю, кувать коней назад гаками та нумо тікати.

Поки швед покував коней, ось уже і Семен Палій спочив. Надів він дорогу одягу, сів на коня і пішов з військом на шведа. Чи довго він там бився, чи ні — вибіг на могилу і питає царя:

— Бачиш шведа?

— Бачу, — каже. — Подався через гору.

Вибіг тоді Палій на кряж і питає знову:

— А тепер бачиш?

— Бачу, — каже. — Один другого черкає шаблями.

— А короля бачиш?

— Побіг, — каже, — король степом, а за ним слідком і проклятий Мазепа, аж курява знялась!

Як звоював Палій шведа, Петро й каже:

— Ну, Семене Палію, тепер я дам тобі грошей, скільки схочеш, дам я тобі й панські області.

— Ні, — каже Палій. — Не треба мені ні грошей, ні панських областей. Дай мені милу Україну, за котру я двадцять літ страждав. Більше я у тебе не прошу нічого.

Дав Петро Палієві Україну, і став він виживати ворогів. Як вивів усіх, тоді й сам Бог зна де дівся. Він, кажуть, і тепер десь живий, і, як йому Господь звелів, міняється, як місяць: старіє і молодіє.

ПАЛІЙ І МАЗЕПА

Семен Палій був запорозький лицар, великий вояка та великий знаюка. На війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі, було, всю одягу йому проб'ють, а він хоч би тобі що стоїть, мовбито й не на нього! Витягне з одягу кулю та й кине

її геть від себе. Тільки саме п'ятенце зостанеться на одязі. Бив він і ляхів, і турок, і Крим повоював. А жив так: поживе-поживе, пристариться, а потім зразу глядь! — став знову молодий. Як той місяць: місяць старий і Палій старий, місяць молодий і Палій молодий. І то вже йому так од Бога: Бог небесний дав йому так, а не те, щоб там од яких чар.

Тоді саме, коли жив Семен Палій, за гетьмана правив Іван Мазепа. Так Палій тягнув руку за народ, а Мазепа — за панів. І повстала між ними через те велика ворожнеча. І почав Мазепа гребти на Палія, щоб звести його з світу та з блиску зжити. Так ніде й ніяк його не спобіжить. Ну, тільки Мазепа був дуже лукавий чоловік і наніс на Палія царю Петрові такого, начебто він — зрадник царському величеству; і тоді цар наказав схопити Палія та й скарати його на смерть. От як схопили Палія, то він і каже:

— Ви не губіте мене, а краще замуруйте в стовп на сім год, а через сім год, коли вам спадеться лихо, я стану вам у пригоді.

То його й послушали, й замурували в стовп.

От через шість год на сьомий у руського царя та повстала війна з шведським. До шведа пристався й Мазепа. Він був хрещеник царя, та зрадив йому. Довоювався цар, що ось швидко буде йому й край. Що тут у світі робити? Тут цареві й нагадав про великого запорозького вояка, Семена Палія, який казав, що через сім год він у пригоді стане своїм людям.

— Де ж він, той Семен Палій?

Почав цар питати про нього: так по одному, та по другому та по третьому чоловікові цар і допитавсь, що він єсть замуруваний у стовпі. Побігли шукали той стовп. Довго питали і таки нашли. Витягли з того стовпа Палія, а на ньому лепу на цілий аршин, а брови так йому одросли, що треба було трійчатки-вила, щоб підняти їх вверх.

Ну, ото витягли його з того стовпа, обчупарили як слід, а він після того й каже:

— Дайте ж мені тепер три дні відпочити.

Дали йому три дні відпочити, а потім наділи на нього одязу, таку, що цар дав, нагодували, підсилили горілкою, дали доброго коня, то він як сів на того коня, то так одразу й загув на війну.

А швед та Мазепа так уже напосілись на царя, що йому вже й дихать ніяк. І випрохавсь він у шведа тільки на три дні.

— Ну що ж, — каже Мазепа шведові, — хортуна війни в наших руках. Три дні не пошкодить нам. Нас ніхто в світі не може здолати. Міг би подолати тільки один Семен Палій, так його вже давно й на світі нема.

Ото сидить Мазепа в своєму шатрі та так і потішає шведа. Тут якраз кухар приніс Мазепі обід у мисках. Коли це де не взялась куля та прямо в миску: «дззз! дззз!». Кухар так увесь і затрусивсь і посуд увесь із рук випустив.

— Що це таке? Що воно? Це вже схоже на Палія, — каже Мазепа.

І справді, то вже Палій! Він уже устиг добігти до шведа та й дав про себе звістку. Тут же він поробив шведові увесь порох його пилом, на все військо вороже напустив великий туман, а потім того вивів вгору три високі огненні стовпи і нагнав на шведа та на Мазепу такий страх, що вони покинули все своє добро та давай швидше тікати. За ними вслід цар. Побив у прах всіх шведів, а Мазепу після того велів закласти, щоб ніхто ймення його не згадував. Семена Палія цар хотів обдарувати великими дарами, та він не схотів того, а пішов кудись у пустиню та там і вмер пустельником.

ПАЛІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ

Мазепа як народився, то його хрестив Петро Перший.

От як гуляли хрестини, — а там і Семен Палій був, — то Семен Палій і каже:

— Гляди, царю, бо цей Мазепа тебе з царства зсадить!

— Що ти кажеш?! Візьміть його та завезіть за Піскове море!

А те Піскове море — Бог його святий знає, де воно вже, а переїхати його, кажуть, можна тільки меделянами¹!

От як став шведський король підмовлять Мазепу, щоб той ішов проти Петра Першого воювати, Мазепа й каже:

— Як же я піднимусь на нього? Він же мені хрещений батько!

Знає, бач, що то гріх.

— А ти, — каже шведський король, — піди в церкву та на царських вратах потопчи Євангеліє. Будеш ти тоді проклятий: тоді тобі не страшно буде гріха.

Мазепа послухався та й потоптав Євангеліє. За те ж тепер його й звать проклятим.

От як почали підійматись — той з цього боку, а той із того посідають Полтаву. А Петро Перший і жаліється:

— Що якби хто відстояв Полтаву, то не пожалів би бог знає чого.

— Е-е, — кажуть йому, — Семен Палій — він може відстояти.

— Подати його сюди!

— Так він, — кажуть йому, — за Пісковим морем. Треба меделянами їхати: не встигне.

— Устигніть, а я тут поки сам одбиватимусь! Зараз метнулись — привозять його. А він уже старий та сивий, аж тремтить.

— А що, — каже, — царю, не правда моя? От сіли, пообідали. Семен Палій і каже:

¹ Меделяни — порода собак.

— Піду я на вороже військо подивлюся. — Та перекинувся собакою і побіг у табір шведів.

А Мазепа та взяв до себе джуру Семенового. То той джура побачив собаку та й каже:

— Ген щось за собака бігає, то неспроста.

А Мазепа каже:

— Адже нам їсти хочеться, так і йому. Хай біжить.

От як Семен Палій усе вже роздивився, що йому треба було, то й побіг до своїх та й хвалиться:

— Трохи було мене джура мій не пізнав, та добре, що я, коли вчив його, одного ще слова не сказав. — Та як узяв стрілу, як пустив, а вона — прямо в борщ Мазепі.

— Е, тікаймо, — каже Мазепа, — бо вже старий собака тут!

Військо тоді полягло, а вони, Мазепа й король шведський, десь, кажуть, аж у Туреччину подались та там один одного й порізали.

ПОДВИГИ Й ХАРАКТЕРСТВО СЕМЕНА ПАЛІЯ

Семен Палій — це той, що звільнив Гетьманщину від ляхів. Він був спершу не Палій, а Семен Попільник. Ледащо було! Так у дурнях собі й жив. Усе в попелі валявся, від того й прозвання одержав: Попільник.

Отак він лежить між запорожцями та й лежить, нічого не робить, а вони все то турка розганяють, то поїдуть Польщу розоряти. Наберуть по дванадцять коней — та й ходу. Дістануть собі грошей, сукон, усякої всячини, приїдуть додому та й почнуть дуванити¹ між товариством. Дійде черга й до Семена.

— За що йому давати? Він тільки валяється в попелі, а робити нічого не робить. Так нащо ж йому давати?

— Е, ні, — каже кошовий, — не обходьте, панове, і його. Будуть і з нього люди.

Ну, от дадуть і йому що-небудь. А він знову розгорне попіль під куренем, — а курені в них великі, чоловік на шістдесят, — та там і лежить...

От раз кошовий з козаками і відлучились кудись. А Семен лежав-лежав — надоїло. Далі взяв рушницю та й потяг до річки качок бити. Дійшов до річки, аж дивиться — у березі скеля, велика скеля. Сів він на тій скелі та й сумує, що немає чого їсти. Коли це так хмарка за хмаркою виступає, став дощик бризкати. Де не взяли і качки. Одна по одній, одна по одній та як налетіли — хмара хмарою! Прицілився Семен, вистрілив, а тут його щось штовх під руку. Він і промахнувся!

¹ Дуванити — ділити здобич.

— Ех, матері твоїй ковінька!

Сидить, знову журиться.

— Що ж воно мене штовхнуло?..

Подивився кругом — нема нікого. Тоді взяв прикрив рушницю штаньми, щоб дощ не замочив, ліг боком на скелі та й дримає. Дримає собі та й дримає. Коли це розплющив очі, гульк — аж по тім боці річки лежить щось голе догори червовом та й гріється проти сонця. Що воно таке? Очі блищать, кігті — як у собаки, тіло червоне, мотузкою пузо підперезане, хвостиком вертить та ще й повітря псує.

— Ах, ти, еретична душа! Як же ти смієш перед запорожцем хвостом вертати та ще й повітря псувати?! Постій же, я тебе поверчу!

Коли ось вискочило воно із води, стало задом проти Семена та хвостом верть! А Семен його буц із рушниці! Та й убив. Убив і всіх качок розігнав... Що ж тепер робити? Потяг до куреня. Іде до куреня, аж Господь послав йому назустріч Ангела.

— Здоров, Семене!

— Здоров, божий чоловіче! Що ти є таке?

— Я Ангел із неба!

— Ангел?

— Ангел.

Семен зняв шапку.

— Що ж тобі треба, Божий Ангеле?

— Не мені треба, а що тобі треба від Бога за те, що ти переміг лукавого?

— Хіба то лукавий?

— Лукавий. Ти його переміг, то Господь і послав мене до тебе, щоб я дав тобі, чого ти забажаєш у Господа.

— Тьху! Мені не те, що воно лукавий, а те, що як воно сміє передо мною хвостом вертати та ще й повітря псувати!.. Одначе постій же. Що б його попрохати?.. Як би його гарно видуче постій же. Що б його попрохати?.. Як би його гарно видуче об'їхав, стільки й переміг та щоб стільки я жив, скільки живе місяць; місяць старий — і я старий, місяць молодий — і я молодий!

Полетів Ангел до Бога.

— От так і так. Того-то й того хоче Семен.

— Ну, що ж, — каже Бог. — Хай буде йому так, як він хоче.

А Семени вже й гадки нема: шкобиртає собі до куреня. Одне тільки горе: їсти хочеться. Ходив-ходив круг куреня, найшов гнилу рибину, давай вогонь розводити. Розводив-розводив та й запалив курінь. Коли це приїжджають із добичі запорожці.

— Хто це курінь спалив?

— Семен Попільник.

Давай вони його лаяти. Лають та приказують:

— Палій ти, сякий та такий сину!

Ото й став із Попільника Палій, Семен Палій.

Прошло скільки там часу, збираються знову в Польщу

запорожці. Обрали собі ватажка, ловлять коней. А Палій лежав-лежав та й каже:

- Дайте ж і мені коня. Може, і я поїду...
- Куди тобі, сякий та такий сину, їхати?
- Та нехай їде, — каже кошовий. — Може, й він здасться.
- Ну, коли хочеш, — кажуть козаки, — то піймай собі там де-небудь на степу коня та й їдь.

Пішов Семен, піймав найкращого лошака та й веде до куреня.

А запорожці аж ахнули:

- Дивись, якого лошака піймав!
- Дайте ж мені й зброю, сідло та вуздечку.
- Бери, бери, хлопче, яку облюбеш.

Ото й зібрались.

— Ну, панове, вас дванадцять, а я буду тринадцятий, — каже Семен.

Посідали верхи, в кожного по два коня. Сів і Палій на свого лошака. Сів — не струснувся, не здвигнувся. Аж усі диву дались!

— Ми скільки, — кажуть, — муштруємо своїх коней, та й то так не поїдемо, а він одразу сів та й поїхав.

Поїхали, подрали Польщу, набрали добра — чого там бажали: грошей, сукон, зайців, лисиць та й їдуть. Коли це за ними погоня: схопилось чоловік сорок ляхів. Ось-ось доженуть!

— А що, панове, погано нам прийдеться... Доженуть іродові ляхи, голови познімають... Що ж тут казати? Порадь, батьку-отамане!

— Ех, панове-молодці! І порадив би, так сам не знає що робити.

— А я знаю що, — обізвався тоді Палій. — Уставайте ви з коней та беріть їх під борода і стійте, не ворухіться. А я буду сидіти верхи. Я відведу очі ляхам.

Повставали вони з коней, держать їх під борода, а Палій сидить верхи. Коли це добігають ляхи. Дивляться — аж поперед них наче якийсь куш.

— Що це воно стоїть? — питають.

— Та це куш терену, а на ньому сорока чи гава... Наче гава...

Подивились та й поїхали назад. Тоді ватажок у ноги Палію: — Братику, — каже, — рідний, якби не ти, то ми б усі пропали.

Приїхали до Січі, розказали кошовому про свою оказію, а кошовий вислухав та й каже:

— Молодець, Семен! Не дав ти запакувати душі козацькі ляхам. Будь же ти з цього часу полковником!

І став Семен Палій полковником...

От і живе собі Палій на Запорожжі. Аж ось їде цар Петро шляхом Запорозьким. Коли назустріч — куми.

- Що ви несете? — питає цар.
- Хлопчика!
- А який сьогодні день?

— Сьогодні день Мазепи.

— Ну, везіть до попа. Хай він дасть хлопцеві ймення Мазепа.

Повезли до попа, піп і прозвав хлопця Мазепою. І став той Мазепа великим чоловіком у Гетьманщині, більшим, ніж Палій на Запорожжі. Тільки Семен Палій був сильніший за Мазепу та й розумніший трохи.

Почув Мазепа, що Семен Палій розумний чоловік, та й давай його закликати до себе у гості:

— Приїдь-таки та приїдь. Погуляємо з тобою!

А він і приїхав. От і давай Мазепа брататися з Палієм.

— Давай, — каже, — поміняємося каблучками. Ти мою візьми собі, а я твою візьму собі.

— Ну що ж... І поміняймося!

І помінялись вони. Тоді давай Мазепа напувати Палія. Напував-напував і впоїв його добре, а тоді взяв та й замурував у стовп у Полтаві.

— Ну, тепер він у моїх руках. Боявся я його дуже, а тепер аж ні капельки не боюся, — каже Мазепа. Та й давай прохати царя Петра (а Мазепа був у царя у великій славі!):

— Стреби мені оцього чоловіка, бо я його ненавиджу: він шкідливий для царства.

— Стреблю, — каже цар, — якщо він шкідливий для мого царства.

— Стреби, неодмінно стреби та пришли мені каблучку, що в нього на руці. Тоді я повірю, що він загинув.

— Добре, стреблю.

От вивели Палія із стовпа, щоб скарати.

— Ой царю, не стреляй ти мене, бо я тобі колись здамся!

Я буду тобі у великій пригоді!

— Як же мені зробити? Я ж уже пообіцяв Мазепі...

— А ось як. Зведи мене з цих місць, а замість мене, скарай мого двійника, каблучку ж мою відішли Мазепі.

— Ну, хай буде так. Подивимось, що з того вийде.

Ото знайшли двійника, скарали, Палія сховали, а його каблучку відіслали Мазепі. Подивився Мазепа на каблучку та й каже:

— Моя! Дійсно моя. Тепер я бачу, що Палія вже на світі немає. От тепер я й за царя візьмусь.

Зараз домовився він із шведом та з ляхом і почав проти царя війну. Замислився цар. Коли хтось і натякни йому:

— От якби тепер Семен Палій був, то той міг би проти Мазепи озброїтись.

Цар знову згадав про Палія, послав за ним по всій державі, щоб його знайти. Діб за шість чи за сім знайшли його. Привели, кинулись до нього, а він увесь заріс, вошей на ньому — страх дивитись!

— Дайте мені спочити! — каже Палій.

Дали йому спочити, потім привели до царя. А цар і давай йому жалітися, що Мазепа устає проти нього війною. Палій вислухав те й каже:

— Цій біді, царю, ще можна допомогти. Проси, царю, Мазепу на дві доби зачекати з війною. Тоді й починай.

Послухався цар. А Палій сів на коня та й давай об'їжджати вночі війська Мазепи. Як об'їхав кругом, так і засмутив Мазепину рать. А Мазепа й негадки: жде двох діб. Ждав-ждав, давай по чарці пити, щоб то, бач, уже виїжджати та починати війну. А Семен Палій, не діждавшись сигнального пострілу з гармати, і вистрілив із своєї рушниці. Та якраз у чарку Мазепі так і влучив. Куля тільки джи!.. А чарка так і випала з рук.

— Ох, мені лихо! — каже Мазепа. — Хто б то воно такий? Так може стріляти тільки Семен Палій... Але ж його на світі немає... Хлопче, а піди подивися, чи стоїть на могилі щонебудь.

— Стоїть.

— А яке воно є?

— Стоїть, як спис.

— А яка на ньому амуніція? Чи біла?

— Біла!

— А на амуніції що? Не хрест?

— Хрест!

— То Палій! Він як перехрестить, то й амінь; а як об'їде кругом військо, то його й змішає.

І правда: як замішались війська! Давай самі себе нищити. Тоді Мазепу піймали, ноги відрубали, руки відрізали, а самого прив'язали до коня та й вигнали в степ. Після того і закляття положили, щоб ніхто один одного не називав Мазепою.

А Семен Палій живе собі, як місяць: місяць старий — він старий, місяць молодий — і він молодий.

ДОЛЯ ВАТАГА САГАЙДАКА

Років двадцять тому назад¹ ми їздили в Крим чумакувати. Поверталися вже додому і зупинилися пасти волів поблизу слободи Кінської². Розвели вогонь і стали варить куліш. Коли це підходить дід, ледве ноги переставляє. Білий, як місяць, червонощокий.

— Здорові були, чумаки!

— Здоров, діду!

— Звідки Бог несе?

— Із Криму.

— А живете де?

— У селі Вознесенці.

— Знаю... Охота ж вам чумакувати!.. Таким молодим та здоровим людям можна й без того б багатіть!..

¹ Переказ записано 1875 р. Отже, оповідач має на увазі п'ятдесяті роки минулого століття.

² Кінська слобода — тепер с. Григорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.

— Як це так?

— Та так... Ви ж, бач, живете поблизу урочища Сагайдачного. Там стільки грошей, що не тільки для вас, — вистачило б на дві губернії!..

— Які ж це гроші?

— Сагайдакові... Ви чули про нього?

— Про Сагайдака багато розказують, а про гроші не знаємо.

— Так, у вас говорять, та ніхто так не знає Сагайдака, як я: не один рік жив я з ним у тому урочищі, що по імені його назване Сагайдачним. Ось уже сто двадцятий рік мені наступав, — вимерли всі січовики, та й мені вже близький кінець. Ви, молоді, про руйнування Січі нічого не знаєте, а це ж було на моїх очах...

Відібрала у нас Катерина землю, добро, гроші, військові клейноди. Дещо прийшлося сховати у землю, та мало... Розбрелись козаки, хто куди трапив. Сумно стало: ніде не було вже тієї волі. Через те, було, не один козак і давав тягу по-старому в Запорожжя.

Так і ми з Сагайдаком. Залишили Січ і поселилися на Україні. Та ненадовго. Раз Сагайдак пригадав минуле і каже мені:

— Не звично козакові жити разом з бабами. Давай махнем до Дніпра.

— Добре! Махнем, — відповів я.

Сказали про це іншим, а тим і на руку ковінька. Зібралось нас душ сорок, посідали коней і подалися степом.

Добре було тоді: їдеш, їдеш і рідко наткнешся на яке село, а ще рідше — на слободу. Один степ та й степ у травах високих...

Приїхали до Дніпра, пустили коней уплав і опинилися в лісі проти Хортиці. Нашвидкуруч зробили землянки і стали жити. Жили щось довгенько. Сагайдак був наш ватаг, давав-усьому порядок, а ми ловили рибу, роз'їжджали кругом.

Раз подалися ми в Польщу. Тільки минули Київську губернію, як тут військо цариці й уловило нас вісім чоловік. Уловили й примушують приєднатися до війська. Думали-думали: що робить? Четверо не схотіли, дійшло діло до шабель. То їх узяли й повішали. Нас же чотирьох заплішили в козаки.

Так пройшов рік. Руське військо, дві тисячі чоловік, — подався на Крим і нас узяли, щоб дорогу показували. Підійшли до Дніпра в тому місці, де тепер Кічкаський перевіз, і військо почало ладнати міст. Жалко мені стало Сагайдака: я знав, що його коша не поминуть. Од'їхав я трохи вбік од війська і пустив коня через Дніпро. Як уже був на середині річки, козаки по мені кілька разів стрельнули. Далеко було вже — не влучили...

Переплив я річку, вискочив на берег і подався чагарником до землянки Сагайдака. Під'їжджаю, коли дід дома, а з ним і запорожців чоловік десять возяться: хто біля сіток, хто коло рушниць. Я їм і кажу:

— Ей батьку, і ви, хлопці, скоріше втікайте: на тім боці москаль мости наводить — зайде й до вас.

Посхоплювалися всі, а Сагайдак і каже:

— Біжіть, хлопці, та приженіть скоріше дуба, а я тим часом тут управляюся.

Козаки швидко зникли. Старий Сагайдак ускочив у землянку, вийняв із скрині срібні й золоті таляри, висипав на дві шкури і поніс на Середню скелю. Труснув шкури — і пішли гроші між камінням. Він тоді виніс іще діжечку та відро з грощима і закопав біля скелі. Зібрався дід іти, кинувся до козаків, а тих уже й сліду нема... Убіг Сагайдак у землянку й заперся.

Тоді я сів на коня і поскакав до того місця, де військо вийде на берег, як переправиться. Сів біля криниці, вмочаю сухарі і їм. Стало військо виходить, а майор як підбіжить до мене, як крикне:

— Ах ти, сякий-такий зраднику! Ти вже й Сагайдака провідав!.. — Та так шашку над головою і заніс.

Я оправдуюсь.

— Конем, — кажу, — подався через Дніпро за звичкою... Це мені не перший раз.

Тоді майор скомандував їхати покарати Сагайдака.

Приїхали москалі, обступили Сагайдакову землянку. Кинулися до дверей — не одчиняє. Кричать, щоб вийшов, — не виходить. Стали брать силою, стали бить вікна. Розгнівався дід і почав стрілять із вікон. Москалі принесли соломи, напхали штиками у вікна й підпалили. Задушився Сагайдак од диму, а до москалів не вийшов.

Військо влаштувало тут постій, вирубало багато лісу, вирізало чимало скотини, а потім забрало коні та харчі і пішло на Крим.

Довго ще я служив у козаках, а тоді подався в заброди¹. Багато літ рибалчив там. Прийшла старість. Прочув я, що в Кінській доживають віку товариші, та й собі махнув до них. Тепер із товаришів уже нікого нема, та і я доживаю останні дні...

Стали від'їжджати, а дід на прощання й питає:

— А що, хлопці, після москаля виріс ліс у Сагайдачним чи ні?

— Виріс, — одказали ми.

— Е, тепер уже, як порубаєте, — не виросте ніколи...

Поїхали ми, а дід подибав у слободу, і більше ми його не бачили.

¹ Заброди — рибні промисли на морі.

КОШОВИЙ ГРИЦЬКО САГАЙДАК

Про Грицька Сагайдака все було розказує Березолуцький, що жив у Покровському, а його батько був із запорожців, — служив колись хлопцем при кошовому.

Раз якось пішли запорожці по здобич та й заблудились, лишився один кошовий Сагайдак на всю Січ. Нема козаків, та й годі! Уже й ніч настала, уже й сонечко сходить.

Ото кошовий устав уранці та й каже:

— Е, хлопче, сьогодні якась буде потуга!

— Яка ж, батьку, потуга?

— А побачиш тоді! Заряджай-но рушниці та не забудь і пістолі!..

А в курені сотні дві, може, пістолів, та й курінь великий такий!

Позаряджав хлопець рушниці, наготував і пістолі. От кошовий начепив на себе вісім пістолів та й вийшов із куреня.

— Ну дивися ж, хлопче... Як буде яка халепа, подавай мені рушниці. Коли б ти встигав лишень, а я вже відіб'юся.

Не встиг кошовий вийти з куреня, коли глядь — а їх іде тьма-тьмуца, хмара хмарою! І все турки! Несуться, як скажені, а в тороках усе сириця. Не добігли скільки там сажень, — може, тридцять, а може, й двадцять, — а кошовий як вискочить та як крикне:

— Стій! Хто такі?.. Не підходь — переб'ю!

Вони й з'їхалися до купи. Вискочили два начальники в позу-ментах і підходять до кошового.

— Здрастуй, твая!

— Здрастуй, мій! А що скажете?

— Пропусти нас, спасибі тобі, на Самар!

— Просим спершу в гості, а потім уже будемо балакати об ділові.

Прийшли вони, а ті, що за ними, стоять і ні з місця.

— А розстилай, хлопче, бурку! — каже кошовий.

Хлопець розіслав. Вийняв кошовий вина, понаставляв усякої всячини.

— Сідайте!

Посідали вони, випили, закусили, побалакали.

— Ну, тепер їдьте! — каже кошовий.

Як посідали ті начальники на коней та як майнули! А за ними всі турки так і заклекотіли!

— Ну, слухай, — каже хлопцеві кошовий. — Буде плач, стогін великий, — ото наших вестимуть турки в полон.

Так. Днів через два женуть... І плач такий, що господи милостивий! Нав'язали сотень по п'ять, а може, й по тисячі кожний та й женуть. Дівчат і жінок так собі, на свободі, а чоловіків та парубків пов'язали сирицею та й женуть повз могилу Маріупольським шляхом. Догнали вже до кошового.

— І що, батьку, якби цих людей та визволити? — каже хлопець.

— Я, — каже Сагайдак, — на те й важив! Хоч і багато турків, та все ж будемо битись!..

І вибив усіх як є! Вибив, а його не взяли: він знаючий був. Його ні куля не брала, ні шабля не рубала. Він такий був, що із води виходив сухим, а з вогню — мокрим. Він знав усі броди і всі чаклунські засоби. Одним словом, він був знаючим чоловіком.

Одного разу цар запитав у нього:

— Де твоє військо?

— А де воно? — каже. — Народиться та й умре, а як умре, — знову народжується...

Оце Сагайдак та Семен Палій були в запорожців найзначніші кошові. Як вони помирали, то й Запорожжя вмерло.

АНТОН ГОЛОВАТИЙ

Антон Андрійович Головатий народився в містечку Біликах на Полтавщині Кобеляцького повіту, коло правого берега річки Орелі. Він був сином простого козака, в Біликах навчився письменству, в Біликах зріс і зробився парубком. У парубоцтві покохав молоду, дуже гарну й дуже жваву панну — дочку місцевого протопопа — і заслав сватів, але йому дано було гарбуза. Вельми тим ображений, він написав гостру сатиру на протопопа і в ній вивів, як якийсь протопоп та його парафіяни знайшли кобилу й почали її ділити проміж собою; при дільбі передня частина дісталася парафіянам, а задня протопопові.

Вичитавши таку сатиру, протопоп поклявся помститися Головатому, і тоді Головатий наважився тікати із Біликів на Запорожжя. Добре, що й тікати було недалеко: перескочити тільки з правого боку річки Орелі на лівий, як там уже й вольності запорозького козацтва, де кожний біженець уже був недоторкана людина.

Так, перебравшись через Орель у Запорожжя, Головатий пішов по широкому Чумацькому шляху й побачив, що назустріч йому сунеться велика чумацька валка в п'ятдесят пар волів. У передній мажі запряжені були сірі, великі й жирні, неначе із води, з величезними позолоченими рогами, воли. На волах гарне мережане ярмо, розписане різними фарбами і до того ще уквітчане різноколірними стрічками. Коло ярма повагом виступав сам господар-хазяїн.

Головатий, порівнявшись із господарем-хазяїном, зняв шапку і сказав надобрідень:

- А як вас, дядьку, звать?
- Непийбрага!.. А тебе, парубче, як величать?
- Антін Головатий із Біликів.
- Знаю, знаю. А куди це ти прямуєш, хлопче?
- Та хотів чкурнути на Січ, але бракує грошей. От якщо

ваша ласка, пане-господарю, то позичте мені карбованців п'ятдесят грошей. Тоді б я добрався до Січі, а там уже не дістав би мене і лютий ворог мій. — Тут Головатий розповів Непийбразі про свою біду, а після оповіді знов давай прохати позичити йому грошей і завіряти його клятьбою, що він поверне йому гроші, коли вони заведуться в нього.

Чумак подумав-подумав і нарешті дав Головатому п'ятдесят карбованців грошей. Головатий подякував Непийбразі та й подався геть до Січі...

Прошло після того багато років. Уже не стало й Січі Запорозької, уже й земля козацьку пороздавали панам. Невелика частина її дісталася й колишній старшині запорозькій. Дано було й Головатому 10 000 десятин на річці Кільчині. Тоді Головатий жив у своєму маєткові і був великим паном, аж наче генералом. Одягався завжди у військовий мундир. Чи йде в гості, чи виряджається на полювання, — завжди одягне військовий мундир з отакелезними еполетами!

Ось одного разу біжить Головатий з доїжджачими та з хортами по степу, коли тут сунеться по шляху велика чумацька валка, а попереду виступає нешвидко, нога в ногу, пара величезних волів з величезними позолоченими рогами. Коло валки, — також нешвидко, але твердо й бадьоро, — йде старий, загорілий і почорнілий, немов намазана дьогтем халява, чумак з довгими, білими, як молоко, вусами.

Головатий порівнявся з валкою і закричав:

— Стій!

Валка спинилась. Хазяїн валки, бачачи перед собою великого пана в військовому мундирі, зняв перед ним шапку, як того вимагав звичай, і низько уклонився.

— Як тебе звать, хазяїне?

— Непийбрага, пане.

— Непийбрага, говориш?

— Так, пане. Непийбрага, кажу...

Головатий замислився.

— Так, так... А чи не пам'ятаєш ти, Непийбраго, сіроми Антона Головатого?

— Ні, пане. Не пам'ятаю.

— А чи не згадаєш ти, як от стільки-то років тому назад по цьому самому шляху та йшов бідний парубок у Запорозьку Січ та зустрів тебе і прохав позичити йому на дорогу п'ятдесят карбованців?..

Чумак теж задумався.

— Так, так... Тепер пригадую. Це було, тільки дуже давно... — Немало дивувався чумак такій переміні Головатого.

Після того Головатий почав закликати чумака до себе в гості, у свій хутір, де і йому самому, і його волам, і його челядникам буде всього доволі:

— Там у мене такі трави, що по шиї твоїм волам.

Чумак спершу відмовлявся, бо де ж таки: він сам такий простий чоловік, а то ж який великий пан! Нарешті згодився і звернув до пана в гості.

Гуляли вони цілих два тижні. На кінець того Головатий і говорить Непийбразі:

— Отож я не можу забути про те, що винен тобі п'ятдесят карбованців. Достаток тепер у мене великий, то, якщо хочеш, бери свої п'ятдесят карбованців, а не хочеш грошей, — бери за них землю. А землі в мене аж десять тисяч десятин. Тільки платити за кожну десятину треба по чверть копійки. То, може, ти за п'ятдесят карбованців візьмеш п'ять тисяч десятин землі?

Довго думав Непийбрага про те, чи брати йому ту землю, чи ні. Дуже не хотілося йому брати землі через великі на неї податки, а далі таки згодився, замість п'ятдесяти карбованців, узяти п'ять тисяч десятин землі.

Потім обидва приятелі поїхали до міста і зробили там купчу, після якої Непийбрага і зробився землевласником, а чумакувати вже покинув.

ЗАКЛЯТИЙ СКАРБ

СКАРБ НА ОСТРОВІ СТРІЛЬЧОМУ

Про Стрільчий острів¹ між людьми здавна йде така балачка, що на ньому закопані великі гроші. А закопали їх, кажуть, запорожці. Козаки вирили там глибоку яму, наклали туди золота, срібла, рушниць та й засипали все те піском. А потім розіклали на тому піску якогось хлопця та й давай його сікти. Сікли-сікли, а тоді й питають:

— А знаєш ти, за віщо ми тебе січем?

— Ні, не знаю, — каже хлопець, а сам плаче.

Давай вони його вдруге сікти. Сікли-сікли, перестали й знов питають:

— А що, знаєш?

— Ой татусеньки рідненькі! Не знаю...

Давай втретє. Кричало те хлоп'я, кричало, аж поки охрипло.

— Годі! — кажуть. І давай питати:

— Скажи, скурвий сину, за що ми тебе січем?

— За те, щоб пам'ятав, де поклали скарб.

— Ну, — кажуть, — догадався. Обдивися ж та йди собі з Богом.

Вирвався хлопець, одбіг геть далеко від острова та й давай питати шляху на Україну. Питав-питав — допитався. Дійшов аж до свого батька. Це було, кажуть, зараз, як Січ зруйнували.

Через скільки там десятків років з Київської губернії гнав один дід по Дніпру пліт. Догнав до слободи Волоської та й пішов шукати грошей на острів Стрільчий. Але те місце вже було загорнуте камінням. Довго він його шукав, та так і не знайшов. Давай тоді той дід розказувати. А то був той самий дід, якого сікли запорожці, коли він був ще хлопцем.

Дід розказав і прикмети, де закопували скарб.

— На тім боці, — каже, — супроти острівка стояв дуб, а на дубі була товста гілка, яка показувала на острівок, де саме сховано скарб.

Деякі старі люди ще й досі пам'ятають того дуба.

¹ Стрільчий — острів на Дніпрі, при впадінні р. Мокрої Сури.

СКАРБИ НА ОСТРОВІ КУХАРСЬКОМУ

На Кухарському острові¹ жили запорожці, і там багато сховано скарбів.

...Розповідав колись один старий чоловік.

— Іду, — каже, — з рибальства через острів (а діло було, значить, уночі проти Нового року), коли в однім місці свічечка блись, блись! І в другім — блись, блись! Потім як залуцять ті свічечки скрізь!.. Я злякався та хрещуся...

Ото якби на його щастя, то й узяв би гроші.

На острові є урочище Качкарине. Там колись жив запорожець Качкаря. Поки був молодим, бігав частенько драти ляхів, мав грошви допропасти і тримав бурлачню. Як зостарівся — лишився один як палець. Його гроші є не в однім місці.

СКАРБИ НА ОСТРОВАХ ПУРИСОВИХ

Старі рибалки все, було, говорять про гроші на Пурисовому² острові.

Там, кажуть, на кряжі, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями. Примітки нема, а треба, кажуть, одступити від скелі дванадцять ступнів і копати... Гармати — червоної міді, запорозькі.

Другий скарб — на Малому Пурисівському островку. Там сховано сорок тисяч карбованців. Тому цей острівок називають ще й Сорокатисячним.

СКАРБ НА ОСТРОВІ ТАВОЛЖАНОМУ

Острів Таволжаний — проти слободи Смольщі³. Колись на ньому жили запорожці, а тепер лишились одні ями, де були землянки. За панського уряду на острові був великий ліс і добрі сінокоси. Було, під інший рік накошують тут добрих

¹ Кухарський — острів, був проти с. Андріївки Вільнянського р-ну Запорізької обл. Затоплений водами озера ім. Леніна.

² Один із чотирьох невеликих островів проти селища Павло-Кічкаса (в межах м. Запоріжжя). Затоплені водами озера ім. Леніна.

³ Смольща — стара назва с. Августинівки Запорізького р-ну Запорізької обл.

чотири, а то й п'ять скірт сіна. Було на ньому, в балці Довгій, і два озера рибних. Ліс вирубали німці, а як стало вже голо на острові, то одне озеро зовсім висохло, а друге осталося, тільки обміліло й риба вивелась.

У давнину в цьому краї, по балках, жило багато людей запорозького звання. Жили такі діди, що йому сто років і більше, а він ще чує, бачить і рибу ловить, а як під чаркою — то й потанцює.

Як зберуться було два або три діди докупи, то тільки в них і балачки, що про старі вжитки. Багато розказували і про скарби.

Один дід казав, звертаючись якось до язиківського чоловіка:

— Найди, сину, на Таволжаному острові ліщину. Вона там тільки одна й лишилась. А під нею копай і найдеш восьми-відерне барило з золотом... Копати буде твердо, бо те місце затопане кінми.

— Ви, — одказує чоловік, — самі взяли б, якби справді там гроші були.

— Ні, — каже, — сину! Мені не можна: вони заляті на мою голову. Було тут дванадцять козаків, а я тринадцятий жив у них за кухаря. Як виходили вони в Польщу, гроші закопали й заклали на голови. Довго я ждав, а як почув, що їм голови знято, пристав до іншого товариства і грав конем, аж поки Катерина не відняла рушниці й ратища...

ЧОМУ ОСЛІП ЛОЦМАН

Острів Таволжаний звуть ще Язиковим, бо він колись був пана Язикова.

На острові од Дніпра, проти другого острова — Перуна, що під лівим боком ріки, є піски. Ці піски називають тирлом, бо там стоїть череда влітку.

На пісках росте шелюг, а біля нього десь запорожці поклали скарб у чотирьох козинних шкурах і заклали. Один лоцман став копати та й осліп: час скарбові не вийшов.

СКАРБ У НЕХВОРОЩІ

Скарби здебільшого клали запорожці. Як зганяли їх звідси, то вони думали, що назад вернуться — та поклали і позаклинали. Вони не так уже й заклинали, а тільки давали товариству присягу, що один ніхто не може взяти, — а через кілька там років, — на скільки той скарб клався, — можна кому-небудь сторонньому про нього сказати.

От, кажуть, ішов запорожець та казав, що там, де тепер Нехвороща¹ побудувалася, він і його товариші повен колодязь золота самого насипали.

ЛЬОХ ІЗ КОЗАЦЬКИМ СКАРБОМ

У Левенцевому урочищі, коло Педининоного озера², є льох засипаний землею. В тому льоху дванадцять чоловік запорожців зарили великий скарб тоді, як їх згонили з їхньої землі. Там багато срібла та золота; воно покладене аж у двадцятьох перерізах³ вкупі з шаблями, пістолями та рушницями. Дірка в той льох завалена камінням і засипана землею.

Коли запорожці ховали той скарб, то давали один одному клятву, що ніхто з них не доторкнеться до того добра й нічого не візьме, якщо вони не зберуться до нього всі дванадцять чоловік. Навіть і тоді, коли б зійшлись до купи одинадцять чоловік, — а недоставало б тільки одного, — то й ті одинадцять не можуть одчинити льох.

А через те, що запорожцям, після того як вони зарили скарб, не можна було всім повернутись на свої місця, то скарб і досі лежить там, де його закопано. Тепер уже його може узяти кожний чоловік, бо він дуже вже давно лежить у землі, та й те закляття, яке клали на ньому запорожці, уже тепер утратило свою силу.

ЯК НЕВІСТКА ЗАБРАЛА СВЕКРІВ СКАРБ

Жив біля Дніпра, де тепер слобода Язикова⁴, один заможний запорозький козак, і був у нього син, а в того сина була й жінка. Тільки син не дуже слухався батька і часто крав у нього гроші.

От коли батько зістарівся, то зібрав усі свої гроші, поклав їх у макітру та й пішов з нею в сад, а за ним потихеньку, назирцем і синова жінка. Виколав батько в саду ямку та й зарив у ній макітру з грішми, а, зариваючи, ще й вирік таке закляття: «Яка рука загірбала, щоб та й одгірбала» (тричі).

От чи довго жив після того батько, чи недовго, а тільки вмер. Діждалася невістка ночі, взяла під бік мерця та з ним —

¹ Нехвороща — село на р. Орелі в Полтавській обл.

² Пединине — озеро в Магдалинівському р-ні на Дніпропетровщині.

³ Переріз — діжка, перерізана впоперек.

⁴ Язикова слобода — тепер с. Федорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.

у сад. У саду поклала його коло ями, де були закопані гроші, та його ж рукою й почала відгірбати яму. Відгірбає, а сама й каже (тричі):

— Якою рукою загірбав, такою й одгірбаю.
Забрала всі гроші, мерця внесла в хату, а тоді покликала людей та й давай тужити за покійником.

ЧИМ ДІСТАЮТЬ СКАРБ ІЗ ЗЕМЛІ

Колись, у дуже давню давнину, був собі на Запорожжі безрідний, бідний козак — сірома, голяк. Тільки й багатства в нього, що кінь, кресало та люлька. І такий він був сміливий чоловік, що завжди, було, блукає то по степу, то по балках, то в лісі: день чи ніч, літо чи зима — йому все одно.

От одного разу, взимку, виїхав він уночі з Запорожжя в Гетьманщину на городи. Коли виїжджав, погода була гарна, а потім піднялася така хуртеча, що Боже мій! І світу божого не видно! Одно курить, одно курить та чим далі, то все дужче, то все дужче. А козак усе їде. Їхав-їхав та й збився з дороги. Сюди-туди, сюди-туди — нема дороги! Прийшлося так, що хоч Богові душу віддавай...

— Ну, що ж тепер робити? Пущу коня, нехай він сам їде, куди знає.

Пустив коня і знову їде. Їхав-їхав, аж раптом кінь тиць — і став. Що таке? Дивиться козак: огорожа, а за огорожею церква.

— А, слава богу! Мабуть, тут же десь і слобода.

Прив'язав козак коня до огорожі, а сам пішов шукати слободу. Шукав-шукав — нема слободи, та й годі! Хотів було повернутися до коня, але й тут біда: слід згубив.

— Ось коли вже моя смерть! Що ж його тепер робити?.. А дай покличу коня.

Покликав коня — кінь заіржав десь далеко. Козак і пішов на іржання та якийсь уже й добрався до коня.

— Ні, тепер я ось що зроблю: коня заведу під дзвіницю, сам сяду під церковними дверима, запалю люльку та й буду сидіти до ранку. Хоч гріх, хоч два палити під церквою, а все ж нехай Бог простить: не буду палити — засну, а засну — замерзну...

От завів він коня під дзвіницю, сам сів спиною до церковних дверей та й палить люлечку. Сидить собі і сидить, із люльки попихкує. Аж раптом чує: в церкві ніби щось упало із стіни і вдарилося об підлогу. Так по всій церкві й загуло...

Козак здригнувся і став прислухатися. Не чути нічого: все тихо.

— Це я, мабуть, задрімав, то в дрімоті й почувся якийсь стук...

Поправив козак на голові шапку, помацав чуприну, підклав тютюну в люльку, придавив його пальцем, накрив кришечкою та й знову сидить і попикує. Але раптом здається йому, що ніби хтось по церкві ходить... Так тихо іде, не поспішає: шам-шам...

— Що ж це таке? Ні, це вже не уві сні...

Козак схопився з місця і став оглядати церковні двері. Бачить: у дверях стирчить ключ.

— Еге, тут щось не гаразд!

Зараз же дістав із чобота солом'яну устілку, викресав вогню, приклав трут до устілки, помахав нею, щоб запалити, кілька разів у руці, потім одчинив двері, ввійшов у церкву, намацав там свічку, засвітив її і став оглядати церкву. Бачить: посеред церкви стоїть домовина, а біля неї на підлозі лежить кришка. Козак підійшов до труни, заглянув у неї. В труні лежить мрець, лежить так, як і треба йому лежати.

— Так то, бац, не він стукав... Хто це воно такий?..

Пішов козак по церкві, заглянув у кутки — нема нікого. На одному криласі — нікого немає, на другому — теж немає. Пішов у вівтар, заглянув під жертovníк — нікого немає. Підняв одяння на престолі, дивиться під престол — а там сидить якась жінка!

— Чого ти сюди залізла? А вилазь та скажи, хто ти така і чого ти зайшла вночі до церкви?

Вилізла та жінка з-під престолу і бух у ноги козакові:

— Голубчику, не губи мене! Я тобі все розкажу... Я прийшла сюди, щоб вирвати у мерця кутній зуб, бо таким зубом можна одмикать замки, діставать із землі скарби, привертати дівчат. То я вкрала в попа ключі, пробралася в церкву, де стояв покійник, і вже все було приготувала, щоб вирвати в нього зуб, як тут раптом почула, ніби хтось іде в церкву. Я побігла у вівтар і сховалася там під престолом. Тепер, якщо хочеш, я дістану для тебе зуб — і будеш ти багатирем на цілий світ: чого схочеш, того й попросиш...

— Бог з тобою і з твоїм зубом! Був я сіромахою та й умру таким, а ти виходь із церкви. Я тобі покажу, як займатись таким ремеслом!..

Тут козак витяг із церкви жінку, порубав її на дрібні шматки, кинув шматки в сніг, замкнув церкву, сам сів на коня і поїхав. Уже світало — він скоро й слободу знайшов. Розказав про свою пригоду людям, а ті люди своєму поколінню, а те покоління — нам...

От чим добувають скарби з землі! Не схотів козак покористатися, а був би й багатим, і щасливим. А чому не покористався? Боявся, мабуть, закляття. Як закопували люди скарби, то клали на них вогонь, а на вогонь — баранчика, зв'язаного дротом. Жарили того баранчика і приказували:

— Отак, як цьому баранцю, зв'язаному дротом, тяжко та нудно лежати на вогні, — так нехай буде тяжко й нудно тому, хто насмілиться взяти з-під нього закопані гроші.

КОМУ ДАВАВСЯ СКАРБ

Був ще на одній могилі такий випадок. Зійшов на неї чоловік, присів і хотів було понюхати табаку. Тільки що труснув із ріжка, а воно його й штовхнуло з могили. Він удруге — те ж саме. Третій раз зійшов і почав сквернословити, то воно його так штовхнуло, що він і ріжок із табакою згубив. Оце воно і був скарб. Він дався б чоловікові, але, зіходячи на могилу, треба було викинути геть ріжок, помолитися і не лаятися.

СКАРБ НА МОГИЛІ ГОСТРИЙ

Запорозький скарб є на могилі Гострій¹. Уночі, коли здаля глянеш на могилу, — блищить вогонь, а вдень на ній показуються залізні двері. Як підійдеш — нічого нема. Давно, дуже давно ішла одного разу через могилу дівчинка, провалилась і опинилась у глибокому підземеллі. Оглядається вона навкруги і бачить: стоять діжечки з грошима, а біля них сидить старий, увесь білий, як сніг, дід. Він і говорить дівчинці:

— Дивися, скільки тут грошей! Візьми їх усі собі, піді тільки скажи батькові. Хай запросить священника, людей. Хай заберуть усе церковне начиння та йдуть сюди служити обідню.

Випустив старий дівчинку із підземного льоху, і та пішла. Батько дівчинки, священник і люди зібралися, взяли корогви, хрести, ікони, свічки, кадильницю і пішли в степ. Дід відчинив залізні двері, вийшов назустріч і запросив у льох. Коли всі вже зайшли, він запитав:

— Чи все забрали з церкви?

— Все, — відповіли.

— А щипці гасити свічки взяли?

— Ні, забули.

Дідові тільки того й треба було: він швидко зачинив двері й вийшов на світ божий! Люди, священник, гроші до цих пір вишаються там.

Скарб був заклятий запорожцями на сто літ, і дідові довго довелося б ще чекати свого кінця, якби не виручили люди.

¹ Гостра могила знаходиться недалеко від с. Новогупалівки Вільнянського р-ну Запорізької обл.

СТОРОЖ

Між селом Жебуневою¹ і Новогупалівкою була висока могила, а тепер стала нижчою — зорана. Про неї ось що розповідають. Коли ще в Гупалівці не було церкви, люди приписані були приходом до слободи Жебуневої. Ішов одного разу чоловік і ніс свячену паску. Діло було на світанку. Зійшов на могилу та й провалився. Бачить він діжку з грішми, а коло них вусатий, із закрученою за вухо чуприною запорожець.

— Ну, чого ради празника бажаєш? — обізався козак. — Горілки чи грошей?

— Давай чарку горілки.

Запорожець підніс.

— Ну, щастя твое, — каже, — що здогадався, а то був би ти на моєму місці.

Говорять, що дід зістарівся в могилі. Його запорозьке товариство залишило разом із грішми і заклало на сто літ. Строк уже вийшов, але от ніхто тільки не забере цих грошей. Двері в цей льох відчиняються через кожні сорок років.

ЯК ЧОЛОВІК П'ЯТИ ПОЗБУВСЯ

Був колись у Новогупалівці чоловік на прізвище Безп'ятий. Ось який стався з ним випадок. Разом із двома своїми товаришами пішов він на могилу скарб копати. Діло було вночі. Копали, копали і наткнулися на залізні двері!

Відчинили двері, увійшли й викресали вогню. Дивляться — ворочається дід. То вони звідти навтікача, не оглядаючись. Двоє встигли вибігти, а третій — ні, й дід відсік йому дверима п'яту. З тих пір і почав він жити безп'ятим.

МОГИЛИ БЛИЗНЯТА

Ще не було села Лоцманської Кам'янки, а в Старих Кайдаках² шинкував мужик. Приходить раз до нього чоловік і каже:

— Дай горілки!

Шинкар дав. Випив чоловік горілку й каже:

— Ходімо зі мною, я тобі заплачу. — Привів його з Кайдаків аж до могил Близнят. А там — льох одчинений. У льоху сидить старий чоловік, закутий у залізо. Той, що пив горілку, взяв у закованого діда грошей і віддав шинкареві.

¹ Жебунева — тепер смт. Славгород Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.

² Старі Кайдаки тепер увійшли в міську смугу м. Дніпропетровська.

Пішов шинкар додому, а чоловік, випровадивши його, вернувся назад у льох, і після того шинкар уже більше його не бачив.

Розказував шинкар, що льох на полудень від шляху, під могилою, збоку. Дехто із старих людей говорить, що льох і тепер з грішми.

МОГИЛА СЕВІРЮГА

Між Юлівкою і Григорівкою¹, над річкою Кінською, є могила, — висока-висока. А кругом неї — рівчак. Дехто називає її Савур-могилою, а більше — Севірюгою.

Ще наші діди розказували, що на тій могилі заховано запорозькими козаками скарб — багато золота й усякого добра. Кажуть: щоб знайти той скарб, треба рівно опівночі при місяці вийти на самий верх могили і глянуть на свою тінь. Ото як відмірять ту тінь, то там і буде скарб, там можна й копати.

Один чоловік, кажуть, так і зробив. Пішов на Севірюгу опівночі (а саме місяць ясно світив!), одміряв скільки треба і став копати. Коли земля під лопатою враз і провалилася. Чоловік так і отетерів, бо йому показалася бездонна яма. Він побоявся туди лізти, а спочатку кинув камінець. Чує: камінець плюхнув у воду. А тоді почувся якийсь звук страшний і протяжний. Так дядько як схопився — та тікати!

Розказав він своїм товаришам, що йому було, а вони сміються: не вірять.

— Ну, — каже, — коли не вірите, то пішли сю ніч разом на могилу.

Так і зробили. Як прийшла ніч, вони й подалися на Севірюгу, — чоловік п'ять чи шість. Стали, відміряли, дивляться: ніякої ями нема. Посміялися з того, що розказував, і стали копати.

Копали-копали й докопалися до якихось дощок. Тільки почали ті дошки підважувати — коли як полетить із-під них каміння та як стрельне щось, як закричить!.. То ті всі дядьки покидали лопати й ломи — і хто куди! Порозбігалися...

Більше, кажуть, ніхто не ходив туди скарбу шукати. А тепер Севірюгу бульдозерами риють. Беруть там пісок для черепиці. І оце недавно, років п'ять тому, знайшли там бульдозеристи величезний якір. А куди його повезли, хто його зна... Десь, кажуть, у музей.

¹ Юлівка і Григорівка — села Запорізького р-ну Запорізької обл.

СКАРБИ НА МОГИЛАХ ВИСОКИХ

Біля Кушугумівки є Високі могили. Їх три. Видно ці могили, як їхати з Олександрівська в слободу Кінську (Григорівку).

Давно, ще люди були панські, викопав там срібні таляри кушугумівський чоловік Рингач. Скарб був запорозький, бо на всіх талярах портрет був, кажуть, Катеринин.

На цім же степу є могили Великі Близнята і Малі Близнята. Між Великими Близнятами є насип горбом, мов вал. Тут, кажуть старі люди, є льох, а в ньому сховано козацьке добро. Є скарб і біля Малих Близнят.

МОГИЛА ПИЛИПЧИНА

Пилипчина могила¹ названа так від запорожця Йосипа Пилипенка. Він був колись хлопцем у козаків, варив їм їсти, а жив незабаром перед тим, як запорожців вигонили звідси. А вони як бігли звідси, то закопували в могилах скарби. Закопують та ще й заклання положать: «Хто візьме цей скарб, тому хай зараз очі повилазять».

Ото й закопали вони гроші в могилі за річкою Заплавкою, на Шагарівському хуторі. Закопали і подались собі геть, а Пилипенко zostався тут. Бачив він, де запорожці сховали гроші, та й сів там хутором. Сів і живе. Прижив сина, діждався й внука. А як внук зробився вже чималим парубком, то дід йому й розказав про те, що заховали запорожці в могилі. А той і давай прохати діда, щоб він викопав гроші.

— Я,— каже дід,— і викопав би, так очі повилазять.

— Та нічого, дідусю, я вас догодую до смерті.

Дід і викопав. Як викопав, так і осліп та й жив сліпим. Внук таки догодував його до смерті.

ЯК НИЧИПІР ВІЛЬХІВСЬКИЙ СКАРБ ШУКАВ

У 1847 році, як ще були просторі степи, а цих слобідок, що тепер понаселені у Маріупольському повіті, зовсім не було,— стало заселятися село Домінтерова². Було туго на гроші — і всяк ходив на заробітки.

¹ Пилипчина могила знаходиться біля с. Котівки Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

² Домінтерова (Долинтареве) — село Маріупольського пов. Катеринославської губ. (тепер околиця м. Моспине Донецької обл.)

От одного разу домінтерівський чоловік, Ничипір Вільхівський, ішов із заробітків повз слобідку Мазуренкову¹ і зайшов у шинок.

За столом сидить старий дід та й обзивається до нього:

— Де це ти, Ничипоре, взявся?

Ничипір глянув — аж дід знайомий (бо де тільки того діда не було, скрізь ходив поміж людьми).

— Та,— каже,— ходив на заробітки.

— А живеш тепер де?

— Та поселився в слобідці Домінтеровій.

— Де ж та сама слобідка?

Ничипір і давай йому розказувати приміту, де слобода: то по урочищах, то по могилах. Дід тоді почував чуб і каже:

— Еге, в добрім ти місці поселився... Це ж тобі на обіхід треба грошей, щоб завести господарство? Знаєш що?

— А що?

— Купи півкварти, то я вкажу тобі місце недалеко від слободи, де гроші візьмеш. Буде з тебе на худобу. (А дід той був ще з старих людей, що колись звалися запорожцями).

Ничипір думає собі: «Треба купити, бо й сам зайшов випить». До того ж і горілка тоді була вільна й дешева. Взняв і купив півкварти. Дід його й питає:

— Знаєш шлях на Стилу²?

— Знаю.

— взамітку тобі могилки, на котрих стоять кам'яні баби?

— Знаю.

— Ну, як минеш ті могилки, то зайдеш у лощину. Там будуть скрізь малі могилки, а між ними одна величенька. Зійди на неї якраз тоді, коли сонце буде заходити, стань посередині та дивись на свою тінь. Як заметиш свою тінь, то йди якраз до того місця, де вона кінчилась, а з місця пройдеши іще ступнів зо два, бо ти не такий заввишки чоловік, як були ті, що гроші зоклади. Там шукай каменя: укопана баба, а під нею чоловік і клали. Там шукай каменя: укопана баба, а під нею чоловік і глечик золота. Візьмеш та й поживеш собі з богом. Я взяв би й сам ті гроші, так мені гріх, бо як закопували їх, то заклинали й присягалися, щоб не брати кожному порізно, а як до чого прийдеться, то всім. Звісно, тепер товариство вимерло або далеко бурлакує отак, як оце я, коли хто лишився. То покажи другу, де гроші, не гріх.

От прийшов Ничипір додому, взяв паличку і пішов перед вечором на урочище, про котре казав дід. Увійшов у лощину, глянув — так, стоїть між малими могилками більша. Він зійшов посеред неї якраз тоді, коли саме сонце було при землі, й заметив тінь. Тоді пішов по тині, де заметив, стоячи на могилі, відміряв ще ступнів зо два — коли якраз закопана кам'яна баба. Він обкопав її паличкою кругом, щоб знати місце, й пішов додому.

¹ Мазуренкова слобода, або Лідине, Олександрівського пов. Катеринославської губ. (тепер Волиновського р-ну Донецької обл.)

² Стила — грецьке село в колишньому Маріупольському пов.

У Ничипора була хвороба — куряча сліпота: вдень бачить, а вночі ні. От прийшов він додому та й хвалиться жінці:

— Ну, — каже, — так і так. Чоловік указав гроші, а я й місце за примітою найшов... З ким би ж його піти викопать? Бо сам не подужаю баби витягти та й таки вночі нічого не бачу.

Жінка й каже:

— Поклич кума, та й підете вдвох.

Взяв Ничипір кума та й пішов. Прийшли.

От копають та й копають і вже докопалися до кісток. Кум виліз та й сидить, а Ничипір з ями й каже:

— Ну, куме, коли до маслаків докопалися, то візьмемо й гроші.

Кум тоді знову вскочив і давай ритися й собі. Вліз і там чирився, чи не рився — налапав він збоку глечик, вийняв його та й геть сам із ями.

— Ну, — каже, — Ничипоре, тут, мабуть, нема нічого, бо то маслаки, гляди, чи не з дохлої товаряки.

Ничипір саме зрадів та заходився глибше копати, а тут, як на те, кум збирається додому. Ничипір як не просив його підождати, а він:

— Не хочу, — каже. — Щось мені страшно, наче чуб дибом стає.

Взяв острах і Ничипора, виліз він із ями й каже:

— Ну, коли так, то доведи ж мене додому, бо я нічого не бачу.

Взяв кум лопату, а Ничипір ухопився за держак і пішли.

Вранці, на другий день, пішов Ничипір на те місце, де копали з кумом, — аж там тільки знак, звідки взято глек. Почухався Ничипір, петяг мерщій додому. Зайшов до кума і давай його просити, щоб дав йому хоч малу частину грошей.

— Що це ти? Які гроші?! — каже кум. — Я з тобою нікуди не ходив. Приснилось тобі, чи що? — А сам — мов трясця його трясе.

Пішов Ничипір до жінки і давай їй розказувать.

— Піди, — каже жінка, — до кума та ще раз попроси, а не віддасть, то пожалійся в зборню¹.

Пішов Ничипір і давай упрошувати кума. Відказав кум:

— Знать не знаю і відать не відаю.

Ничипір — в зборню. Призвали того кума. Стали його питати, а він давай божитися та присягатися.

— Ну, — кажуть, — брешеш! Признавайся!

Почав він клястися:

— Хай мою душу чорти розшматують, коли я й бачив що, коли я й брав їх.

Діло це було восени, а весною кум, на прізвище Мартиненко, купив десь, буцімто набір, воли, купив у заброді риби і почав торгувати. Потім поїхав зимувати на Полтавщину, бо сам був полтавець.

Минула зима, і ось він знову йде в Домінтерову і везе три

¹ Зборня — сільська управа.

паровиці всякої там усячини: і свічок, і дьогтю, і мотузок, і там деякого іншого краму. Давай з тієї пори торгувати лавкою. Як розжився та й розжився! Та не пішло те багатство в руку. Як став умирати, як стала його трусити та нівечити нечиста сила — так куди вже він не їздив: і в святі гори, і в Київ, і в різні монастирі — ніяк не доїде! Уже кликав він і бабок, і розбабок, і знахарів-роззнахарів — нічого не допомогло, бо він свою душу віддав чортам.

ГРОШІ З ВОГНЮ

Колись біля Поліг¹, у степу, стояв млин, а в тому млині мірошникував один чоловік. Якось уночі прийшов до того чоловіка старий-старий дід та й каже:

— Отам он, дивись, вогонь горить. То скарб. Піди забери.

Мірошник злякався, а дід тоді знову:

— Ну, якщо ти сам боїшся йти, то пішли туди разом.

Мірошник і пішов з дідом на той вогонь. Підійшли, мірошник торкнув — так з вогню гроші й посипались! Він їх зібрав у мішок і переніс у млин. А дід сказав, щоб ті гроші він не тратив протягом трьох років, — і кудись дівся.

Пройшов рік, а на другий мірошник уже не слухав дідової поради, став гроші на вулицю брати і хвастати ними, а тоді взяв та ще й корову купив. І раптом його страх напав за ті гроші. Він узяв їх та й переніс із млина до себе в сарай і закріпив у полові. Перегода пішов подивитися на них, а на тому місці лежить велика гадюка.

З того часу став мірошник хворіти. І часто до нього в хату приходив якийсь дід. Посидить-посидить за столом, подивиться-подивиться кругом, мов чого шукає, нікому нічого не скаже, а тоді встане та й піде геть. А мірошник хирів-хирів, аж поки не помер.

ЧАРІВНА СКРИНЯ

Був собі убогий чоловік та жінка, і було в них двоє дітей: синок маленький і дочка Палазя.

Пішов чоловік на заробітки, а жінку з дітьми дома кинув. І до того вони дожились, що вже і їсти нічого. Спекла жінка з останнього борошна два коржі — то і всього.

От сидять вони раз увечері, а щось як загуде, як зашумить повз хату; а тому хлопчикові і випало на толочок вийти подивиться. Вийшов, дивиться — стоїть скриня повна грошей, і свічечка горить. Набрив він грошей в запіл, уніс в хату, а там і вдруге пішов.

¹ Пологи — районний центр Запорізької обл.

— Що ти там робиш? — питає мати.

— Та там, мамо, надворі скриня з грішми. Так я оце набрав та ще піду.

Вийшла жінка з хати. Як побачила ту скриню — зрозуміла все та тільки нахилилася брати, а скриня її зачепила та так крізь землю й загула.

Плаче той хлопчик, сидячи в хаті. Матері нема, а Палазі нічого їсти. От прокинулася Палазя:

— Чого ти, братику, плачеш?

— Та матері нема дома...

— А дай мені їсти!

Одломив він шматок коржа, дав їй. Сидить і знову плаче. Аж іде в хату дід, такий старець!

— Дай мені, — каже, — хлопчику, хліба!

— Чого ж я вам дам? У мене тільки і є що два коржі, а матері дома нема.

— Дай хліба, я тобі матір найду.

Хлопчик узяв і дав.

Тільки-но прийшов вечір — як загуде, як зашумить. Хлопчик вийшов із хати — аж стоїть скриня, а біля скрині мати.

— Ідіть, мамо, в хату.

Вона пішла в хату, а він давай ті гроші носити, аж поки всі переносив.

— Я, — каже, — мамо, й оту свічку внесу.

Вніс і свічку.

— Я, — каже, — мамо, й оту скриню втягну.

— Та не треба, синку!

— Ну, то я, мамо, в свою скриню гроші поскладаю, а в ту, що надворі, — сорочки.

Переказав усе та й живуть собі. Ото його щастя, бо, крім нього, ніхто, навіть мати, не міг скарб узяти.

ЯК МИХАЙЛО НЕЛИПА ПОЗИЧАВ У ЧОРТА ГРОШІ

Якось старий капувівський чоловік Михайло Нелипа їхав п'яний волами по степу, і завели його, п'яного, чорти в кручу, відібрали в нього волів, а тоді приступили до нього та й давай вимагати, щоб він віддав їм свого сина. Давали йому за сина грошей, але він не дав сина, а про гроші сказав так: щоб вони позичили йому, а він їм оддасть.

Вони й позичили йому грошей, та тільки призначили й строк, коли повернути їх назад. Але він не поніс у той строк, а поніс іншим разом.

Приніс, а чорт і виходить до нього із кручі та в одну лапу бере гроші, а другою як цапне його за око — так геть і вирвав його. Так ото покійний Михайло й ходив без одного ока до самої смерті.

ВОВКИ ОХОРОНЯЮТЬ СКАРБ

Змолоду я був великий стрілець¹. Тоді звіра, птиці видимо-невидимо було... Проти нового року пішло нас шість душ у Лишню². Взяли з собою рушниці і лом. Думка була така: ломом гроші копати, а рушниці держать на всякий випадок.

Злюча була зима, мороз страшений!.. Дійшли до ямки за панським током і поприсідали. На нас були іршані³ штани, добрі чоботи, добрі з жіночих запасок онучі — не поміч: мерзнуть ноги.

— Ну, — кажу, — хлопці, ходімо в берестки, постоїмо там.

Пішли... Стоїмо, тупцюємось... Дивимось, коли в кущах блись, блись, блись!.. Далі знову — блись, блись огонь. Більше десятка разів! Потім засвітилось, мов каганці. «Що за причина, — думаємо. — Горить ще й до нас наближається...» Як гроші горять, так лущать і на однім місці, а це не те... Сказать би, люди з свічками, так чого ж би вони в таку пору забрались у балку? Хіба мертвяки?..

Стоїмо, дивуємось і страх бере... Коли це зразу — плиг, плиг, плиг! Через рівчак — та до нас!.. Глядь — аж дванадцять вовків! Ми й обмерли... Почула бісова личина порох та зразу верть убік — так і майнули тернами. От вам і скарб на волосок од смерті!.. Якби один, можна б стрілять, а то, бач, он стільки... І маслчків не осталося би...

ЗОЛОТИЙ ГЛЕК

Це було дуже давно. Якось у наше глухе степове село забрів молодий хлопець. Чи то на заробітки, чи так чогось... Був він гарний з себе, чорнобривий, а тільки надто мовчазний. Звідки він і де блукав раніше, того ніхто не знав.

Прийняла парубка до себе бідна вдова. А в тієї вдови та була дочка, — красива, роботяща. Звали її Галею. Покохала вона бурлаку всім серцем, і він її — теж. От незабаром справа била бурлаку всім серцем, і він її — теж. От незабаром справа вили сяке-таке весілля, і зажили молодята душа в душу.

Так прожили вони кілька років. Иван (так звали хлопця) працював у пана поденщиком і якось уже там стягся з Галею на невеличку хатину. Обсадили ту хатину садком та й живуть собі. Молодиця, було, не нахвалиться людям своїм щастям:

— Не думала й не гадала, що так гарно житиму з Иваном. — Говорила так і не знала, яка біда підстерігає її коханого.

Якось уночі приснився Галиному чоловікові сон, що він нібито лежить на березі тутешнього ставка під вербами. А на-

¹ Стрілець — мисливець.

² Лишня — балка біля с. Андріївки Вільнянського р-ну Запорізької обл.

³ Іршаний — з овечої або козячої вичиненої шкури.

дворі ніч. Ясний місяць, і зорі світять, а навкруги тихо-тихо, аж моторошно. Раптом із води випірнули русалки, вибігли на берег, оточили Івана і закутилися в швидкому, мов вітер, танку. Найкрасивіша з них мала блискучий зелений хвіст, як риба. Вона підскочила до Івана й почала його лоскотати. Чоловік несамовито закричав — і русалка відпустила його.

— Ну, що ж... Я тебе залишу зараз живим, — сказала вона. — Але буде тобі нещастя. — Потім нагнулася до води і дістала із дна золотий глек, наповнений коштовностями. Він так засяв, що аж місяць і зорі примеркли.

Русалка поставила той глек на плече й пішла понад ставом. Золото манило Івана, і він, мов заморожений, устав і пішов слідком. Русалка зупинилася біля старої верби, махнула своїм хвостом — і земля розступилася. Стало видно коріння дерева. Враз глек із скарбом опинився між тим корінням. Іван кинувся, щоб дістати багатство, а земля миттю ізступилася — і золото пропало. Зникла враз і русалка, шубовснула в воду до своїх подруг.

Іван довго-довго стояв над ставком. Кликав русалку, а вона не виходила більше з води. Простояв отак він, аж поки сонце зійшло і засліпило йому очі...

Прокинувся бідолаха, увесь мокрий од поту, і розповів про дивний сон Галі. Вона його заспокоїла і сказала, що все те — дурниця. Мало що вночі не приверзеться... Але Іван з того часу став сам не свій. Ходив усе похмурий, замислений. І ось одного вечора, коли вже добре стемніло, взяв він заступ і подався крадькома до ставка. Дуже йому хотілося заволодіти тим глеком, що бачив уві сні.

Копав Іван під старою вербою цілу ніч, та так нічого й не викопав. Але він не втрачав надії. Ходив-ходив до ставка поночі, а то вже й удень став ходити. Та все копав і копав. Роботу покинув, про жінку і матір забув, на людей звіром дивився.

— Чи не здурів наш Іван?.. А може, в його душу чорт уселився?.. — гомоніли односельці.

А тим часом неборака страшенно схуд, змарнів, став справжнісіньким вовкулакою. Ішли одного ранку люди на роботу повз ставок, коли дивляться — Іван лежить мертвий і міцно заступ у руках тримає. Ніхто достеменно не докаже, чому він загинув. Одні подейкували, що то його русалки залоскотали. Інші говорили, що він був нечистою силою убитий, бо залятий скарб шукав, а не знав таких слів, щоб до тих грошей доступиться...

САВУР-МОГИЛА

На Савур-могілі колись жив ватаг Сава і тримав шайку розбишак таких, як і сам. Жили розбійники в землянках або куренях. Курені їхні були побіля могили, бо й досі лишаються тут глибокі ями.

Біля могили, якраз над великим чумацьким шляхом, що зветься Ростовською дорогою, стояло ратище. Було, як нічого їсти сердегам, то вони винесуть повсть або ряденце, простелять біля ратища і покладуть на ряденце все те, що в них останнє лишилось і чого треба: чи там риби, сухарів, хліба, пшоно, солі, цибулі або там чого іншого, — і виглядають чумаків.

Проїздять мимо чумаки, подивляться на рядно, то вже й знають, яку подасть їм треба давати. Той висипле сухарів, той солі, той риби — і їдуть собі з Богом. А як же котрий чумака догадається, а більше того що не захоче дати, то його грабувадогадається, а більше того що не захоче дати, то його грабували, а непокірний, то й били. Було всього. На простого чоловіка було ніколи не кидались, а панам, кажуть, доставалось...

...Одного разу їхали Ростовською дорогою погонці, що доставляли провізію для війська, котре стояло біля Азовського моря. Тоді француз воював, чи що... Іхали з хурою. Везли там то сухарі, то крупи, то пшоно.

Переїхали Самар-річку, і стали їм траплятися понад шляхом байраки — такі ліски, значить. Заїхали вони від Самари днів за три-чотири вже далеко, і ніхто їх не чіпав. Стали вони доїжджати до Савур-могили, коли дивляться — що за прищочка! — в байрачку, що над шляхом, стоїть ратище, застромлене в землю, а біля ратища лежить хусточка. На хусточці посипано небагато солі, пшоно пучка і ще там дещо.

Ніхто з погонців не знав, що то воно за знак. Один узяв вийняв ратище із землі та й швиргонув його геть-геть од дороги. Хусточки ж не займали, бо боялися: думали, що то чаклунство якє.

Тільки стали відїжджати від того місця, де було ратище, коли це з лісу — бух! бух! бух! Так і повалило три воли у валці.

В одного погонця був хлопець літ там сімнадцяти, чи що, і він був такий з роду, що не на зло ріс, а на добро. От хлопець і каже:

— Добивайте вола того, котрий мучиться, поділіться, та зваримо кулешу.

Вони так і зробили: добили вола, поділили його, наварили кулешу з маханом¹ і давай їсти. Тільки що стали їсти, коли до них із лісу виходить три чоловіки. Один іде та кричить на все горло:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Погонці дивляться, коли в того, що кричить, очі так і повилазили і лише на жилах теліпаються, а інші два ведуть його під руки. То був сам Сава, котрий мав розбійників на Савур-могили.

Прийшли ті люди до возів, а Сава й питається погонців:

— Чи не знайдеться між вами доброго чоловіка, котрий поробив би таке, щоб очі стали на своєму місці?

А товариші його й собі просять.

Погонці не знали, що їм і відповісти. Хлопець же лежав на возі і нікому не показувався. Батько його встав, пішов до воза і питає:

— Що їм відповісти?

Хлопець і каже:

— Скажіть сліпому чоловікові, нехай нам доставить три воли, триста карбованців і ту рушницю, котрою убиті три воли.

Сказав погонич Саві, щоб доставив він усе те, що казав його син, а Сава й звелів принести рушницю. Показали рушницю хлопцеві, а він і каже:

— Це не вона.

Принесли другу.

— І це, — каже, — не вона.

Саві дуже не хотілося давати свою рушницю, та треба, бо очі миліші. От він послав забрати рушницю, гроші й три воли. Хлопець подивився на рушницю і каже:

— Оце вона!

Забрав він ту рушницю, гроші й воли та й каже:

— Принесіть у казан води.

Товариші Савині принесли води і поставили на траві, біля хлопця. Хлопець узяв вирвав трави, зробив кропило, прочитав якусь молитву, що ніхто її не розібрав, похропив Саву, повдаював йому очі в ямки і велів умитися водою із казана; а сам пішов та й заховався між возами.

Умився Сава, бликнув очима і став бачити. Дививсь-дививсь на погонців — ні, не бачить того, хто над ним насміявся; він тоді й давай питати. Погонці не показують йому хлопця. Коли це вийшов хлопець, а Сава зараз і пізнав його.

— Молод-молодець, ти високо літаєш, — каже Сава.

Сказавши це, попрощався з погонцями і пішов на Савур-могили, до котрої було гонів, може, десять. Одійшов ще геть-геть, став та й гукає:

— Ну, згадаєте ж ви мене! Посміялися ви наді мною — буде вам ще гірше!..

А хлопець і каже:

¹ Махан — м'ясо, найчастіше бараняче.

— Коли так, то не дійдеш ти до свого куреня і за три дні! — Сказавши це, він щось прочитав — і над Савою зробилась мов річка (воно річки не було, а Саві тільки так показувалось).

Давай тоді Сава з товаришами ту річку перебродити. Бредуть, бредуть та все й на одним місці.

Поїхали погонці далі.

От через три дні вже відвезли все до війська, котре недалеко десь стояло, і вернулись знову на те місце, де варили куліш, біля Савур-могили. Дивляться — коли Сава з товаришами ходить на тім місці, де їх лишили погонці; штрикають паліччям у землю, мов у воду, і броду ніяк не знайдуть, щоб перейти на той бік.

Погонці заходилися варити куліш. Сава подивився в той бік, де стояли погонці, і показалося йому, що то стоїть слобода. Прийшов він до них, а хлопець і каже:

— А що, посміявся над нами?! Якби були тут ще два твої товариші, що на Ведмідь-могилі та на Горілому Пні, то я б і тим очі повидовбував, щоб людей подорожніх не оббирали.

Став Сава просити прощення у погонців, а хлопець знову йому й каже:

— Іди, чоловіче, з богом!

Пішов Сава на Савур-могили.

Як поїхали погонці додому, то вже Сава більше не жив на Савур-могили й покинув своє кишло. Покинули свої кишла і ті два ватажки, котрі жили на Ведмідь-могили й Горілому Пні, бо ними завідував Сава.

ДЕ БЕРЕ ЧУМАКІВ БІС

Колись була така приказка в старих чумаків: Савур-могила, Теплинський ліс, де бере чумаків біс.

Жив колись на Савур-могили Сава — ватаг з товариством. Було поставити ратище біля шляху, а біля ратища простеле повсть. Чумаки й кладуть: хто хліба, хто солі, хто зерна якого сипне. Хто покладе, то той і байдуже — проїде; хто не покладе, то тому вже й біда, про того вже й приказка говорить.

Одного разу їхали чумаки повз ратище, а з ними був невеликий хлопець. Стали вони сипати зерно на повсть, а хлопець і каже:

— Не сипте! Проїдемо й так. А хто нападе, то я поговорю з ним і проїдемо благополучно.

Послухали чумаки хлопця: не сипали ні зерна, ні хліба не клали. І поїхали. Відїхали од ратища, коли це женуться клози, а між ними й сам Сава. Догнали чумаків, а хлопець і вчепився з Савою говорити. Сава помітив, що то хлопець був із розумних та й узяв його з собою, а чумаків пустив.

От, звісно, хлопець пристав до розбійників у шайку і знав, де що ховалося. Одного разу послав Сава своїх гайдамак у

Київську губернію, а там їх половили і забрали в москалі. Взяли й того хлопця, що заграбував Сава в чумаки.

Пройшло з тієї пори вже багато років, і самого Сави не стало на могилі. Пасе одного разу чоловік біля могили скотину, а тут находять дощові хмари. Став накрапати дощ, а скотар зійшов на могилу, сів серед неї, нап'яв сіряк і сидить під ним. Слухає — щось стугонить. Оглянувся він — коли іде до нього москаль на милиці. Підійшов та й каже:

- Здоров!
- Здоров!
- Хто оту нивку виорав, що збоку могили?
- Такий-то і такий чоловік.
- Що ж, він багатий?
- Та розжився здорово!
- Еге, погане діло... Один казанок грошей був таких, що

можна було б узяти, та й того нема. Отут, де ти сидиш, є льох з сріблом та золотом, є й побіля могили багато грошей, та не можна брати: місце закладе. — Пожалкував-пожалкував за чавунцем і давай розказувати скотареві, що діялося в старовину на могилі. Бо це москаль був той самий, котрого Сава хлопцем узяв у чумаки.

МОГИЛА ГАЛАГАНКА ¹

Жили на цій могилі розбійники з ватагом. Як забачать було з могили, що іде чумак шляхом, то винесуть ратище і застромлять над шляхом. Як доїжджає чумак, то вже й знає, що треба класти всього потроху з харчів, які в нього є. Покладе і іде собі далі. Які чумаки нічого не клали, то розбійники їх грабували. Це було після того, як цариця скасувала Січ, бо розбійники були з запорожців.

У селі Сухачівці, літ десять уже буде, як умер старий дід, покійник Прихідько. Було, ще за життя старий дід багато дечого розповідає про Галаганку.

Було, казав, йому років дванадцять, як пас він вівці біля Галаганки. Одного разу стали варити куліш, коли до них приходять п'ять чоловік: два заковані в залізо, а три — ні. Ті два були, кажуть, розбійники, а три чоловіки гнали їх у Томаківку.

Наварили чабани кулешу і дали всім п'ятьом поїсти. От як поїли розбійники куліш, повставали, помолились богу, подякували і кажуть чабанам:

— Отут, хлопці, шукайте грошей. Тут, на схід сонця, біля могили, закопано грошей дуже багато: один льох із золотом, а другий із ломом ². Приміти на льоху, що з грішми: лежать

¹ Галаганка — могила, знаходиться біля с. Федорівки Запорізького р-ну Запорізької обл.

² Лом — різні срібні й золоті речі.

чотири камені на дверях, якраз поверх землі. На льоху, де лом, нема приміти.

Погнали розбійників, а чабани й заходились ножами та паліччям копати. Копали-копали й познаходили каміння, та таке велике, що й з місця не зворухнеш. Бачать, що нічого не зроблять, та взяли те каміння та й загорнули знову землею і більше вже не копали.

Як виріс Прихідько, то взяли його в солдати, і там він був тридцять літ. Після служби прийшлося йому чумакувати. Віз він одного разу хуру з губернії в Кічкас. Приїхав до Галаганки, пустив волів на пашу, а сам заходився шукати приміти, де колись він бачив каміння. Шукав-шукав з півдня — і не знайшов того місця.

Старі люди кажуть, що тих грошей і досі ніхто не забрав, бо вони глибше ввійшли в землю.

ЧУМАЦЬКІ ДАРУНКИ

У балочці над Донським шляхом ¹ жив один запорозький ватажок із цілою ватагою братчиків. На могилі, було, попеременно стоїть козак. Ото як замітить валку чумаки, то зараз — на дорогу і стромля в землю ратище. Біля ратища на повстині кладе шматочок хліба, риби, дрібку солі, пшона, цибулі й іншого, чого їм треба. Покладе — і гайда в терен до ватаги...

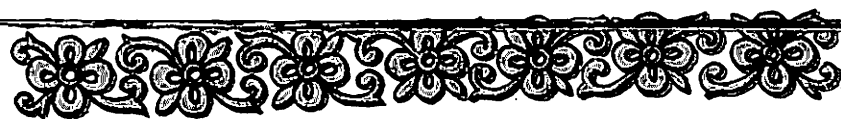
Сидять братчики та й дивляться. Під'їжджає чумак до ратища — та й тпррр-р-у!.. Хто кладе на повсті хліб, хто сипле пшона, хто риби, хто цибулі, борошна, солі, сала. Накладуть харчів сіромам та й з Богом далі... Та й чом не дать?!
Тоді чумацька валка була паровиць сто, двісті, триста!.. По жмені борошна з воза, по шматку хліба, сала та й от стільки стане!..

Запорожці, було, ніколи не зачіпають чумака, а скоріш стають у пригоді від усякої напасті в степу.

¹ Донський шлях ішов у степ, наліво від Кічкаської переправи, через старий Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя).

ОБОРОНЦІ
ПОКРИВДЖЕНИХ

ШЕВЧЕНКО НА ХОРТИЦІ

Ось тут стояла хата мого прадіда Булата. Це неподалік сучасного Перекопського провулка. На землі добре видно сліди колишньої садиби. А ось тут росла велика груша. Розповідають, що гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею.

Унизу котив свої води Славута, а далі маячила Хортиця. Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешкребівців¹ про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо.

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці... Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця пливти край берега, а сам пішов угору, оглядаючи довкола священну хортицьку землю.

БУНТАР КУЗЬМА

Колись, іще за кріпацтва, у лісі між Більбатовою² і Благовіщенкою³ орудував із своєю ватагою бунтар Кузьма. Від нього ото й лиман, що Каховське море затопило під Рогом⁴, називався Кузьминським.

То розказують, що Кузьміні товариші бідних людей не займали, а багатим спуску не давали. Кузьма дуже не любив панів, бо й сам був кріпаком у пана Іваненка. Одного разу пан за щось надумав його побити різками, а він од когось дізнався

¹ Жителі с. Нешкребівки (Вознесенки), територія якого тепер перебуває у межах м. Запоріжжя.

² Більбато́ва — друга назва с. Єлизаветівки, що після будівництва Каховського водоймища частково знесене, а частково приєднане до с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл.

³ Благовіще́нка — село Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

⁴ Ріг — урочище біля с. Благовіщенки, де р. Кінська робила різкий поворот уліво, на схід, перед першим упадінням у Дніпро.

про панів намір — і вночі втік до лісу. Та й організував там собі ватагу.

Так ото виходять було братчики на дорогу, вткнув у землю тичку, а біля неї рушник простелять і ждуть. Цю їхню витівку вже всі знали, а особливо — чумаки. Було, як доїжджають до тички, то зараз же чумацький отаман поклониться їй, а на рушник покладе солі й усяких харчів — та й веде свою валку далі. А коли ж ідуть нові, недосвідчені чумаки і не знають цього закону, та не вклоняться і не дадуть нічого, то Кузьма їх так провчить, що вдруге все як слід зробилять. А панів — хоч кланялись, хоч ні — усіх Кузьма оббирав і пускав голими пішки.

Аж ось одного разу їхав тою дорогою царський гонець у економію пана Іваненка. Їхав на коні й при зброї.

Доїжджає до тички з рушником, зупинився і каже:

— Що воно за okazія? — І хотів їхати далі. Коли як вискочать хлопці з-за кущів — та до нього. А гонець вийняв пістоль і почав стріляти. Та де йому проти ватаги?!

Стягли гінця з сідла, обшукали і знайшли пакет із царськими печатками. Тільки хотіли той пакет розпечатувати, а гонець як вирветься — і давай тікати. То його і пристрелили.

Розірвали пакет — а там лист губернатора до пана Іваненка. Пише губернатор, що скоро прийде в Благовіщенську плавню військо, виловить бунтарів і їхнього отамана схопить.

Прочитали Кузьміні хлопці, засміялися, а тоді зібралися і кудись в інші місця перекочували, щоб військо їх не знайшло.

НАРОДНИЙ МЕСНИК

Було, як ідеш колись — ще до затоплення наших плавнів, низовою дорогою з Більбатової на хутір Червоне Побережжя, то десь на півдорозі минаєш урочище Поштове. Це якраз там, де тепер перша водокачка Північно-Рогачицької зрошувальної системи стоїть. Так ось що старі люди про те урочище розказують...

Давним-давно колись проходив тут битий шлях із Криму до Нікопольської переправи, а на північ від того шляху, понад річкою Кінською і широкими лиманами, стояв дрімучий ліс. І жив у тому лісі зі своїми товаришами мужній бунтар по імені Кузьма. Всі навколишні поміщики боялися того лісового чоловіка, як вогню. А найдужче боявся його благовіщенський пан Іваненко.

Були в Кузьми з Іваненком особливі рахунки, бо з панської ласки він ще юнаком аж на сибірську каторгу потрапив. Багато років мучився кріпак у Сибіру, а тоді втік якось, повернувся в рідний край, зібрав собі, як той Кармельюк, ватагу покриджених панамі відчай і став мстити за народні сльози.

Далеко пішла слава про Кузьму та його хлопців. Бідні люди за них Богу молилися, а багаті — проклинали. Знали про месників і чумаки, які тут щороку в Крим і з Криму проходили. Як поверталися було чумацькі валки додому, то обов'язково зупинялися біля Кузьминого знамена. Знамено — це така висока дерев'яна тичка з прив'язаним угорі кінським хвостом: щось на зразок запорозького бунчука. Виставляв його Кузьма посеред шляху, а біля нього простилав широкий полотняний рушник. Чумаки добре розуміли, що все те означає, і з кожного воза сипали на рушник по жмені солі. А тоді вже рушали далі.

Одного разу поставили братчики знамено, засіли при дорозі в лозах та й ждуть чумаків, що от-от мали показатися з боку Гайманової могили. Коли це бачать: якась карета вигулькнула і швидко до них наближається. Насторожилися хлопці: якщо пан, то провчити треба!

Карета — все ближче й ближче... Дивляться Кузьміні товариші: ні, це не пан... А хто ж?

Під'їхав незнайомец до знамена, зупинився та й каже сам собі:

— Що воно за чортovinня?..

— Ні, добродію, це не чортovinня!.. Це знамено отамана Кузьми! — голосно промовив один із братчиків, вискочивши на дорогу і вхопивши коня за повід.

Чого тобі треба, голодранцю?! Що ти за чоловік? Геть з дороги: губернаторська пошта їде! — сердито закричав по дорожній.

— А-а... губернаторська пошта?.. — обізвався з кущів Кузьма. — Ну, то це вона нам призначена...

Схопили хлопці переляканого на смерть поштаря, відібрали в нього грамоту з печатками і подали її отаманові. Той обережно розгорнув, щоб печатки не попсувати, прочитав (читати на каторзі навчився), а тоді як гукне:

— Хлопці, братчики мої! Воля! Царський указ про скасування кріпаччини!..

— Та невже?! Оце так-так! — загомоніли Кузьміні товариші, втираючи сльози від радості. Зрадів навіть отетерілий поштар та й каже:

— Ну, то давайте, я цей указ панові Іваненку мерщій повезу!

— Е, ні, чоловіче добрий! Повезу панові цю грамоту я... Ану знімай свій мундир, а тобі мої хлопці якусь лахматину позичать. Зачекай мене, я не забарюся. Вчасно в свою губернію повернешся, — відповів Кузьма.

Переодягся отаман у казенний мундир, сховав за пояс пістоль, наказав своїм побратимам що треба і подався поштовою каретою до Іваненка в маєток. Приїхав, знайшов пана в покоях, віддав йому грамоту та й каже:

— Пан губернатор звеліли негайно мужикам прочитати.

— Добре, — каже поміщик, — прочитаю... Можеш, голубчику,

— Добре, — каже поміщик, — прочитаю... Можеш, голубчику, не турбуватися і спокійно повертатися в губернію.

— Ні, проклятий мучителю! Знаю я тебе... Заховаєш грамоту, мовби й не було її. Скликай людей і читай зараз же, бо тут тобі й амінь! — прошепотів Кузьма Іваненкові грізно на вухо і показав оком на пістоля під полою.

Здогадався пан, хто перед ним. Звелів усіх кріпаків своїх скликати й прочитати їм царський указ. А як прочитали, Кузьма миттю вскочив у карету — та тільки його й бачили! Оговтались пан і його посіпаки, та вже було пізно... З того дня і пропала кріпаччина у нашому краї.

Ото такий був, розказують, Кузьма! Яка його подальша доля, ніхто не знає... Бідні люди ще довго згадували свого оборонця, і найбільший лиман у благовіщенських плавнях назвали Кузьминським, а те місце, де поштаря було затримано, — Поштовим.

ВИТІВКА ЗАСОРИНА З ПАНЕЮ

Раз стрів Засорин¹ бариню, їхала кудись каретою.

— Давай гроші!

Та зразу і оддала, не спорилась. Забрав він гроші та й дає їй ніж.

— Натє вам цей ніжик, то вас ніхто не потривожить.

А він такий здоровенний ножаку подає.

Приїхала та бариня в город, об'явила і ніжик той представила. А там, як розбили колодочку, зняли риховки², — аж там червінців удвоє проти того, що він у неї взяв.

ВТЕЧА ЗАСОРИНА З ОСТРОГА

Як узяли його в острог, йому заманулось прокататись на своєму коні. От він і проситься.

— Нельзя, — говорять.

— Позвольте хоч посмотретьь.

— Это можно.

Привели у двір коня. Засорин ще проситься:

— Позвольте хоч по двору прокататись.

— Можно.

А на воротях поставили полк солдат. Тільки він сів, проїхав трохи, доїхав до стіни — тільки його й бачили, так і подавсь через стіну. Тут: «Лови, лови!» — куди тобі.

Через годин три приїздить прямо в острог.

— Я ж вам, — каже, — казав, що вернусь. От і вернувся.

¹ З а с о р и н — керівник повстанців, що діяли в кінці XVIII — на початку XIX ст. поблизу м. Таганрога.

² Р и х о в к а — металічне кільце, що, охоплюючи який-небудь предмет, скріплює його складові частини.

КАРА

На північній околиці міста Василівки, неподалік від залізниці, стоїть старовинний замок. Давно колись у ньому жив поміщик Попов, страшний деспот і великий гульвіса. Землі він мав стільки, що за день добрим конем не обскачеш, а най-митів — тисячі! Багатьох людей цей панюга замучив, багатьох до Сибіру запроторив. Через те й пішла про нього лиха слава по всій губернії.

Кілька разів намірялися селяни провчити Попова, але він щоразу за високі мури ховався. Оточать, було, месники замок і чатують на пана, а він, дивись, днів через два-три з Кримської дороги — як сніг на голову та ще й не сам, а з військом або жандармами.

Невтямки було мужикам, як це їхній мучитель крізь оточення вибирався. Ходили навіть чутки, що Попов із нечистою силою знається. Напустить, казали, ману на повстанську сторожу, а тоді й виїздить непомітно із замку. Насправді ж чакрунством тут і не пахло. Все пояснювалося дуже просто: пан користувався таємним підземним ходом, що вів із замку аж на Лису гору¹.

Довго ніхто не знав про панову таємницю. А одного разу про неї випадково довідався дворовий слуга Іван. Вислідив він Попова, але про своє відкриття до слушного часу нікому не говорив.

Аж ось заворушився народ. Наближалася революція. Горіли поміщицькі економії по всій Таврії. Перелякані на смерть сусіди Попова, такі ж, як і він, кровопивці — пани Тернавський, Канкрин, Гарнабарський, Писарев, Стрюков, Бродський та інші, — позбігалися у Василівський замок і сховалися там від народної кари. Та дарма...

Сидять пани у великій залі, раду радять. Коли це вбігає до них Іван та як закричить:

— Ой, утікайте, панове, бо мужики вже в замку!

Наробив слуга переполоху, а сам узяв та й сховався у суцідньому покої. Але так сховався, щоб видно було, що пани робитимуть. А вони всі посхоплювалися — і хутенько один за одним зникли за маленькими дверцятами. Подався тоді Іван до наймитів, з якими був у змові, та й каже:

— Полізли, прокляті! Біжіть на Лису гору та отам-то й отам-то заваліть вихід, а я вже сам тутечки впораюсь...

Завалили наймити і слуга таємний хід з обох кінців, а тоді скликали народ, розповіли про все і давай гуляти на волі. Велика радість прийшла в наш край, а панам — погибель.

Довго після того було чути під Лисою горою якийсь гуркіт. Одні казали, що то пани там між собою б'ються, а інші, що то чорти їх під землею мордують. І з того часу стали люди обхо-

¹ Л и с а г о р а височить кілометрів за два на північний захід від м. Василівки на березі Каховського водоймища.

дити Лису гору десятою дорогою... Та й тепер ще туди мало хто потикається... А як найде коли гроза, то все чомусь по тій горі, панській могилі, блискавкою б'є. Одним словом, прокляте місце!

ВИЗВОЛИВ ІЗ БІДИ

Раніше люди працювали на панів у економіях. Терпіли всякі збитки та злигодні. А найгірше було там, де хазяїн вважав заробітчан за скотину.

В одній економії пан був злющий-презлющий. Мучив, бив людей і годував тільки вівсяним хлібом та вівсяною кашею. Якось приїхав до цього пана в гості незнайомий заробітчанам чоловік. Походив-походив по економії, подивився-подивився, а тоді й питає хазяїна:

- А чому це в тебе люди такі охлялі? Чим ти їх годуєш?
- Вівсянкою, — каже пан.
- Лише вівсянкою?
- Еге ж...

Задумався незнайомец і вирішив допомогти нещасним. Пішов він у поле, де вони працювали, та й каже:

— Як приїде сюди ваш пан, то ви всі облиште роботу і починайте іржати по-кінському та бить ногами землю, мов копитами. — Сказав це й подався геть.

Коли це через якийсь там час приїздить пан із гостем на тарантасі. Ех, як почали ж заробітчани іржати! Як почали тупати ногами!..

— Що це з ними сталося?! — питає пан свого гостя. — Чи не подуріли?

— Та це їм так сталося тому, що ти їх кінською їжею годуєш, — відповідає гість. — Як годуватимеш нею й далі, то ще гірше стане!

— Ой леле! — пробелькотів пан. — Більше не буду...

І став хазяїн відтоді добріший до людей, і годувати став краще. А заробітчани вже дякували-дякували гостеві — аж у ноги кланялись!

ОТАК І НАЗВАЛИ

ДВІ СЕСТРИ

Біля великої води (цебто десь біля нашого моря) жив колись, кажуть, старий рибалка. Дружина його давно померла, лишивши небораці двох дочок. Одну з них, старшу, звали Азою, а другу, меншу, — Золотокосою Піщанкою. Сестри були такі красиві, що хто їх було угледить, той уже й про сон забуде: все про них думає. А дівчата шукали свого щастя перебірливо, ніхто із місцевих парубків не припадав їм до серця.

Аза щодня сиділа на березі моря, на високій кручі, та все виглядала когось. Мабуть, свого судженого, який поплив у далекі світи і там, як переказували люди, загинув від ворожої шаблі.

Ось одного разу, коли дівчина сиділа ось так у задумі, де не взявся сильний вітер-буран. На морі піднялися височенні хвилі. Бігли вони до берега, били в кручі й страшно стогнали. Аж раптом відколовся від кручі великий шмат землі і разом із Азою впав у розбурхані хвилі. Побачила це Золотокоса Піщанка — та й собі кинулась з гори у море, щоб урятувати старшу сестру. Та так і потопились обидві...

Ранком наступного дня, коли море втихомирилося, повернувся з гостей старий рибалка, вийшов на берег і побачив, що нема його дочок на кручі, а на тому місці, де любила сидіти Аза, свіжий обвал. Глянув батько униз — а там, під самою кручею, такий золотий пісок іскриться на сонці, що аж очі засліплює! А море — тихо-тихе і таке лагідне, як його діти... І зрозумів усе нещасний та й гірко заплакав...

З того часу і море наше почали називати Азовським, бо ж утопилася в ньому красуня Аза. А довгих піщаних кіс у цьому морі тому так багато, що разом із Азою втопилася в нім її молодша сестра — Золотокоса Піщанка.

ДАРУНОК МИЛОГО

Старі люди кажуть, що давно-давно колись ув одному селі на березі нашого моря жила дуже красива дівчина. Звали її Азою. І любила вона гарного-прегарного хлопця.

Настав тривожний час, і Азин коханий пішов на війну з турками. А як виступав у похід, то подарував дівчині золотий перстень, щоб вона чекала й не забувала свого милого.

— Як загубиш цей перстень, то знатиму про твою невірність, — сказав парубок.

Прошло кілька років. Аза берегла дарунок, як зіницю ока, та все чекала хлопця з походу, а він не повертався. І ось одного разу сталася біда. Пішла дівчина до моря прати білизну, задумалася та й упустила ненароком перстень у воду. А тут де не взялася хвиля, скаламутила воду — і пропав дарунок. Злякалася бідна Аза, кинулася у хвилі, щоб дістати свою дорогу втрату, та й утопилася.

З тих пір і море зветься Азовським по імені безталанної дівчини, яка так і не діждалася свого милого з походу.

ПОМСТА

Розповідають люди, що давно колись на самісінькому березі нашого моря жила із старим батьком дівчина Аза. І така вона була красива, що всі хлопці очей з неї не зводили. Аза ж ні на кого уваги не звертала, бо дуже, кажуть, горда була. Хвалилася, що їй, бачте, ніхто не подобається.

І ось одного разу всі парубки, що жили поблизу, змовившись, прийшли гуртом до Ази й запропонували їй вибрати з-поміж них собі нареченого. Красуня подивилася на них, подумала-подумала, а тоді й каже:

— Будете змагатися. Хто із вас усіх своїх товаришів поборе, той і буде моїм судженням.

І почали молодці змагатися. Один таки вийшов з того змагання переможцем, але Аза відмовила йому та ще й кепкувати із хлопців заходилася. Обдурила змагальників. Розгнівалися вони на гордючку, взяли та й утопили її в морі.

Ще й досі, як підходить вода до берега, з моря чути чи то плач, чи то стогін. Старі люди кажуть, що то утоплена красуня Аза плаче за своїм невідшуканим нареченим. І море нібито зветься від її імені Азовським...

РІКА ОРЕЛЬ

Це було давно-давно.

Жили в нашому краї запорожець і змії. Жили вони, жили та й засперечалися¹ за межі своїх володінь. Сперечалися вони, сперечалися, а потім і вирішили, щоб закінчити суперечку, провести борозну між своїми володіннями.

От змії запрягся в плуг і проорав рів, почавши ген-ген далеко, а скінчивши біля Дніпра. І потекла потім по тій борозні проораній річка, і назвали ту річку Орель.

РІЧКА КІНСЬКА

Як зганяли козаки турків із нашої землі, то дійшли аж до того місця, де тепер оце Мала Катеринівка¹. І тут у широкій долині, над річкою, відбулася страшна битва.

Запорожці перебили стільки ворогів, що потекла кров потоками в річку і всю її зчервонила. Тільки невеликий загін турецький, втікаючи, встиг перебратися на лівий берег і зник у степу.

Кинулися наші було за втікачами, а коні не хочуть заходити в річку: бояться червоної води. Як уже не намагалися козаки перепливати на той бік — нічого в них не вийшло. Тоді їхній отаман сказав:

— Ну що ж, хлопці... Нехай уже буде ця річка границею з бусурманами — тільки не нашою, а кінською, бо, бачте, коні не хочуть далі йти... А ми ще й у степу знайдемо ворогів і звідти їх колись виженемо...

Так з того часу й прозвали річку Кінською. І, справді, колись була вона границею між Україною та Туреччиною.

У ХВИЛЯХ КІНСЬКОЇ

Давно-давно колись по наших степах кочували ногайці-татари, а верховодив над ними жорстокий, підступний і дуже жадібний хан. Скільки той катюга міст розорив, скільки сіл спалив, скільки людей порізав та пограбував, що й порахувати несила! Коли ж нікуди вже стало нагарбане добро ховати, вирішив він у Крим чи в Туреччину його переправити, подалі від небезпеки та від заздрісних очей своїх мурз.

Одного разу підійшов хан із вірними слугами до верхів'я Кінської, повантажив тихенько золотого й срібного на галеру та й подався вниз до Дніпра. Думка в нього була така, щоб непомітно Великий Луг і Січ проскочити. А там уже недалеко й Чорне море — пливи собі, куди хочеш!

Хоч як той грабіжник не крився, а все ж про його намір скоро дізналися запорожці. Дізналися вони, значить, і вирішили відбити в татар людське добро. Влаштували засідку якраз проти Кучугур. Одні в очеретах та в рогозі причаїлись, а інші — на високих та густих вербах, що росли тоді по обох боках Кінської.

Сидять братчики — анічирк! Ждуть-пождуть, а галера все не показується. Вже й смеркати стало, вже й темна ніч наступила, а хана нема та й нема. Коли це раптом чують: щось хлопнуло і десь очерет зашелестів. Дивляться — корабель! Повільно-повільно наближається...

¹ Мала Катеринівка — снт. Запорізького р-ну Запорізької обл.

Тільки-но порівнялося судно із засідкою, враз як свисне козацький отаман, так хлопці, мов ті груші, на палубу згори попадали. Що тут зчинилося! Крик, зойки, брязкіт, стрілянина... Уже майже всі ординці полягли, коли це хтось із наших гукає:

— Хана, грабіжника проклятого шукайте!

Та не встигли запорожці й оком змигнути, як ураз відкрилася потаємна ляда — і на палубу вискочив вершник! То був хан. Увесь у золоті, і кінь під ним золотий, важкими саквами нав'ючений! Від золота все навколо освітілося. Зачудовані таким дивом, козаки на мить остовпіли. А ханові того тільки й треба було. Пришпорив коня — і шубовсть із ним у воду... Чекали-чекали запорожці, що втікач випірне — та даремно. Поглинула його хвиля навіки!

А золотий скакун, кажуть, не втопився, бо був чарівний. Скинувши з себе втопленика і мішки зі скарбами, він подався по піщаному дну річки аж до Рябка¹. Там же вибрів на берег і майнув у степ. Довго гуляв той жеребець по волі та водив за собою по всій Таврії цілі табуни диких коней. А як перевелися в нашому краю ті коні, то й він десь подівся. Змандрував кудись, а куди — ніхто не знає. Через нього буцімто й річку Кінською назвали.

ЗОЛОТИЙ КІНЬ

Кінська була в старі часи повноводою річкою. По ній, кажуть, од Дніпра аж до Кінських Роздорів² кораблі плавали. Розказують старі люди, чому вона Кінською названа.

Ще як жили тут козаки, а степи були татарськими, одного разу плив по Кінській корабель. Плив він десь із степу в Дніпро. А на ньому був татарський хан, і віз він золота з собою чимало в Крим.

Татари гадали, що вибрали підходящий час: ханові донесли, що запорожці саме пішли кудись у похід. Думають: «Якось проберемося Великим Лугом і Січ проскочимо. Старі діди-запорожці, що лишилися дома, нас і не побачать». Та не так воно вийшло.

Козаки давно дізналися, що хан хоче річкою пливти, коли вони в похід підуть. То вони взяли та й лишили кілька десятків своїх товаришів у засідці на Кучугурах.

Як тільки корабель доплив сюди, вночі, запорожці з усіх боків на каюках його й напали. Перебили татар, забрали золото, а хана не вловили. Бо коли козаки почали на корабель лізти, то він з палуби кинувся на коні прямо в річку. І не на

простому коні, а на золотому. Так той кінь і сявав, усю плавню освітив.

Козаки підпливли до того місця, де вершник шубовснув, але ні він, ні золотий кінь так і не випірнули.

З того часу й річку звать Кінською.

РІЧКА ЯНЧУЛ

Отуди на північ, у степу за Гуляйполем, є річка Янчул¹. Колись вона була широка і глибока, не те, що тепер — рівчачок... Так ось по цій річці плавали в давні часи кораблі. Турки й татари по ній золото та всяке багатство з нашої землі вивозили.

Кажуть, що якось на цей край напав кримський хан Янчул. Награбував чого хотів. Золото переплавив на коня, закутав його в овечі шкури й повантажив на корабель. Тільки зібрався відпливати, коли тут запорожці!

Перебили козаки татар і всі їхні пожитки з корабля в річку повикидали. Викинули й замаскованого золотого коня. Янчул сидів у схованці, а як побачив, що кінь шубовснув у воду, — він і собі пірнув. Боявся, щоб нікому награбоване добро не дісталось. Пірнув — і втопився к бісовій матері! Ото з тих пір і річку за його іменем почали називати Янчулом.

РІЧКА КУМИНА

Одного разу кум із кумою понесли дитину хрестить. От ідуть від попа, а лукавий і давай підталдикувать на блуд... Поклали вони дитину на землю і заходились...

На тім місці зараз же полилась річка. Вони й пірнули в безодню. Ту річку й тепер звать Куминою², тільки не скажу вам, в якій вона губернії. Кажуть, начебто в нашій, Катеринославській.

РІЧКА ВОВЧА

Ця річка була колись балкою. По балці росли дрімучі ліси.

Одного разу влітку, коли дуже припікало сонце, біг по балці вовк. І захотілося цьому вовкові пити. Біжить він по балці і чує під ногами прохолоду. Вовк зупиняється і починає

¹ Рябок — урочище, де р. Кінська перший раз упадала в Дніпро.
² Кінські Роздори — село Пологівського р-ну Запорізької обл.

¹ Р. Янчул — права притока р. Гайчур.
² Оповідач має на увазі, очевидно, правий рукав Дніпра на суміжжі сучасних Запорізької і Дніпропетровської обл.

рити яму. І до тих пір він рив, поки в ямі не показалося джерельце, а з нього не потекла вода.

Після того балка малу-помалу заповнилася водою і заросла лісом та очеретом. Тоді люди й прозвали балку річкою Вовчою.

РІЧКА ВОВЧА-КОБИЛАНКА

Колись дуже давно була кримська війна. Російська цариця воювала з кримцями.

Ось приходять російські війська до річки Вовчої і шукають броду. Ніяк не можуть знайти зручного місця. Аж бачать: понад річкою чабан овець пасе. Вони покликали того чабана до себе і стали його розпитувати, де б їм річку перебрести.

— Якщо переведеш нас, то ми дамо тобі стільки землі, скільки оком захопиш.

Чабан перевів їх. Потім узяв велику білу кобилу, сів на неї, виїхав на могилу, став ногами на кобилу і дивиться навкруг.

— Ото стільки око сягає — все мое!

Солдати бачать це та й говорять чабанові:

— Та що це ти?! Ми тобі казали, щоб ти сам виїшов на могилу, а ти взяв кобилу та ще й став на неї і дивишся навкруги.

— Неправда! Ви сказали просто, щоб я піднявся на могилу і дивився кругом: що оком окину, те й мое. А про те, чи сам я мушу зійти на могилу, чи виїхати на коні, — ви ні слова не сказали. Для мене краще було виїхати на кобилі.

З тих пір і прозвали ту могилу Кобиланкою, а по ній і річку Вовчою-Кобиланкою. Так вона в нас і називається річкою Кобиланкою. Кажуть: «Ходімо ловити рибу на Кобиланку». А могила Кобиланка стоїть поблизу села Дебальцевого, на правому березі річки Кобиланки...

РІЧКА ЧОРТОМЛИК

Кошовий Сірко перемагав не тільки людей, він перемагав і нечистих чортів.

Річка Чортотлик, де стояла Січ Сірка, від того й називається так, що в ній був убитий Сірком чорт, котрий у воді хлюпостався. Він тільки мликнув догори ногами, коли Сірко луснув його з пістоля.

ЗАГНАНИЙ ЖЕРЕБЕЦЬ

Оця річка, що протікає через наше село Кірове¹ і впадає в Кінську, називається Жеребець.

Як дізналися пани, що їхні кріпаки тікають у Таврію через Кінську, то набудували тутечки фортець, від Олександрівська² до самого Бердянська, і військо поставили. І ото, було, як ка² до самого Бердянська, і військо поставили. І ото, було, як який бурлака тікає, то солдати його на березі й зловлять, заб'ють у колодки — та в Сибір!

Через Кінську не так-то й легко було тоді перебратися, бо була вона дуже глибока й широка. По ній в ті часи, кажуть, і кораблі плавали.

Так от, розказують, одного разу отутечки, біля теперішнього нашого села, впіймали солдати кріпака-втікача. А він силагом був — вирвався! Поки служиві опам'яталися, він плигнув на їхнього коня-жеребця і подався до річки. Стріляли-стріляли по ньому — не влучили...

Переплив неборака Кінську та й кричить стражникам із таврійського берега:

— А що, взяли?.. Візьміть тепер свого жеребця, я не злодій! Я тепер вільний чоловік! — Та й пустив коня до солдатів на правий берег, а сам у степ майнув...

Жеребець той насилу добрався до берега, бо втікач загнав його. Добрався та тутечки й пропав. Ось чому й річка ця називається Жеребець. Із Кінською вона зливається саме там, де ото царські посіпаки за кріпаком гналися. Кажуть, що й село наше колись Жеребцем звалось.

І ПОДАРУЄ ВОНА ЛЮДЯМ СКАРБИ СВОЇ

Широкою балкою, по якій тепер розкинулося село Мала Білозерка³, текла колись повновода річка. Така вона була глибока, що корабель міг по ній пропливти. Звали її, кажуть, Білозіркою. Старі люди так про цю назву розповідають.

У сиву давнину тут пролягала дорога на Крим, а вгорі, над нею, вночі Чумацький Шлях зірками світився. Одна з тих зірок найдужче біліла-ясніла і, мов срібло, у воді відбивалася. Через те буцімто чумаки і прозвали річку Білозіркою.

А занастали Білозірку татари-ординці. Оце було як жепуть їх козаки з України, то вони добіжать до нашої річки, покидають награване добро і невірників та й давай її на засапаних конях перепливати. А перепливаючи, й потоплять-ся, к бісовій матері, тисячами.

¹ Кірове — село Оріхівського р-ну Запорізької обл.

² Олександрівськ — тепер м. Запоріжжя.

³ Мала Білозерка — село Василівського р-ну Запорізької обл.

ЧУМАЦЬКЕ ПЛЕСО

Це діялося ще тоді, коли наші новоселівці¹ чумакували.

Тієї далекої весни Гайчур розлився широко-широко. Раніше ніколи так не розливався. Прибережні гаї стояли у воді. Хвилі погрозово хлюпали аж під дверима тих хат, що стояли на околиці. Саме в цю тривожну пору збиралися чумаки до Криму. Лаштували вози, запрягали волів, прощалися з ріднею. Прощався і бідний парубок Василь зі своєю нареченою Христею. Він уперше вирушав у чужу сторону.

Гірко плакала дівчина, не хотіла відпускати милого, серцем чула, що буде біда, що більше вона його не побачить. Але хлопець не зважив на умовляння і сльози коханої, хотів заробити чумакуванням трохи грошенят на майбутнє весілля. Тужно подивився він у заплакані Христині очі, ніжно погладив її довгу русу косу та й подався до своєї мажі, бо вже отаман скликав товариство.

Рушила вака — і над гайчурськими водами, над степовими могилами й байраками, над битим дідівським шляхом полилася сумна чумацька пісня. Довго слухала її Христя, довго стояла на краю села, утирала сльози та все махала хустинкою, аж поки не згубила з очей останнього воза й останнього погонича.

Минали дні, тижні, місяці, а чумаки все не верталися в Новоселівку.

Не було тієї хвилини, щоб Христя не згадувала Василя, не було тієї години, щоб не вибігала вона на шлях виглядати його! Аж ось одного вечора, вже перед заходом сонця, заклочився курава над степом, заревли воли, чуючи близьку домівку, заскрипіли повні мажі, в'їжджаючи в слободу. Метнулася назустріч чумакам дівчина та... ой лишенько! Що це?! Проходять вони повз неї, скидають шапки, схиляють низько голови, тяжко зітхають і журно поглядають у кінець вака. Глянула Христя й собі туди та й уклякла: Василеві воли йшли без господаря!..

— Де ж Василь, дядечку? — питає дівчина одного чумака.

— Е, небого... Бодай і не казати... Нема твого Василя. Занедужав та й помер у дорозі, сердега...

Як почула це Христя, стиха зойкнула, вхопилася за голову і кинулася з крутого берега в Гайчур. Насилу витягли її люди, хотіли було відкачати, та дарма — не ожила нещасна... З того ото часу й місце, де втопилася через чумака його мила, почали називати Чумацьким Плесом. Уже й річка висохла, уже й верби та очерети вирости на тому місці, а воно все зветься по-старому — Чумацьке Плесо, та й годі.

¹ Жителі села Новоселівки Пологівського р-ну Запорізької обл.

ПАЛІВСЬКА КРИНИЦЯ

Біля сусіднього села Успенівки¹ є криниця. Говорять, що буцімто колись, дуже давно, жив тут один чоловік. Був він злий, жорстокий і тільки тим і займався, що робив людям шкоду: то хату спалить у котрогось із хазяїнів, то скирту соломи, то ще щось.

Терпіли-терпіли люди, а тоді вислідили того злочинця та й упіймали його на гарячому. Влаштували йому суд. От громада й присудила, щоб палій покався і викопав для всього села криницю.

Довго копав засуджений, поки родничок показався. Вода ж виявилася доброю-предоброю. Зраділи люди і пробачили лиходієві за всі його гріхи.

Ото з тих пір і звуть криницю Паліївською.

ПОКАРАНИЙ ЗМІЙ

Колись, кажуть, змій був на небі і літав по всьому світу. Його всі боялись, а інші кланялись йому. Як узнав Бог, що йому поклоняються, взяв і повідтинав крила — він упав з неба в Дніпро й поплав. Ідолопоклонці бігли берегом і кричали:

— Перуне, Перуне, припливи до берега!

Приплив він до острова, й показалася йому глибока нора. Він туди й пропав. Від того часу і прозвано острів Перуновим².

ОСТРІВ ПЕРУН

До прийняття нашими предками християнської віри, кажуть, серед Києва стояв кам'яний ідольський Бог Перун, з золотою головою. А тоді, як київський князь Святославський привіз до Києва од греків християнську віру, того Бога скинуто було в Дніпро. І поплав той Перун униз за водою, і спито було в Дніпро, коло високого скелястого острова, нився аж між порогами, коло високого скелястого острова, супроти Тівільжана. В тому острові є велика печера, і в тій печері оселився той Бог Перун. Там він перекинувся у семиголового змія. Від того Перуна-змія й острів прозвали Перуновим, а печеру — Змієвою. В тій печері, казали старі діди, були двері: сперше залізі, а тоді золоті; а всередині стояли столи;

¹ Успенівка — село Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.
² Перунів — острів був напроти с. Петро-Свистунового Вільнянського р-ну Запорізької обл. Тепер затоплений водами озера ім. Леніна.

сперше срібняні, а тоді золоті. На столах були дуже дорогі скатерті з золотими китицями по углах. Усе там було дуже гарно вбрано, тільки нікого не було видно, а тільки чути було, що там хтось-то дуже тяжко стогнав в самій глибині. А стогнав не хто ж, як семиголовий змії. Люди боялися лазити в ту Змієву печеру. Тільки один дід Винниченко ходив туди, бо він був великий чарівник. Він брав з собою свічку і з нею влазив у печеру, а що він там робив, то невідомо. А як коли було влізе, то там підніметься такий страшенний гул, що аж усе каміння того острова тріщить. А гул ішов від того ж семиголового змія. Той великий семиголовий змії часто вилітав з печери, хапав скрізь красивих дівчат, жив з ними, а потім пожирив їх.

Одного разу він притяг якусь цареву дочку і вже був почав над нею знущатись, та Бог наслав туди такого богатира, який убив того лютого змія, а з царівною одружився і мав від неї три сини-соколи.

На самій голові того острова Перуна лежав великий плоский камінь, а на камені був якийсь напис — не по-нашому написано. Балачка йшла, що під тим каменем закопано багато золота, а зверху золота ще й зарито чоловіка, щоб він стеріг те багатство. Так колись-то, дуже давно, приїздили туди якісь-то невідомі люди, підняли той камінь та й забрали все те, що там було. Брали стільки, скільки хотіли, а кістки чоловіка, якого там справді було поховано, геть скрізь порозкидали.

Тепер у ту Змієву печеру, як коли дощ, ховаються пастухи. Вони кажуть, що всередині там так: куренем діло, а вгорі є невеличка щілина, крізь яку в ясний день пробивається сонячний промінь.

ЗМІЄВА НОРА

Кажуть, що Перунового острівка колись тут не було, а приплив на нього змії звідкись ізгори. Як плів він, тоді, кажуть, одним боком бігли ідолопоклонці й викликали його на берег, а другим вийшли назустріч православні й почали молебствувати і заклинати.

Де стояли православні з корогвами, туди він підплив і став...

На острові була нора, збоку — від Дніпра. Вона, кажуть, була дуже глибока, та, після того як змії згинув, скеля зійшлася щільно — і нори нема.

ПРИСТАНИЩЕ ІДОЛА

Якийсь, кажуть, Бог Перун плів Дніпром, і його хвилею викинуло на острів. Тут його заховано, а потім відкопано. На ньому, кажуть, було золота три пуди, а сам зроблений із дерева.

Від того й острів став зватися Перуном.

На Перуні від Дніпра є нора. Колись, кажуть, жив там змії і його посилали людей. Нору звали Змієвою.

ЗМІЙ-ЛЮДОЇД

Скільки й пам'ятають люди — острів зветься Перуном. На ньому висока скеля, а в ній, — від дніпрового ходу, — скоти¹.

До Христового народження, кажуть, жив там змії. Він гарбав під себе жінок і дівок, а чоловіків пожирив. Як Христос народився — змія прокляв, а потім звоював його якийсь боганародився — змія прокляв, три голови і крила. Він, як летить, — тир. У змія було, кажуть, три голови і крила. Він, як летить, — освітлює весь світ, а вогонь так і палає.

На Перуні є скарб. У слободі Свистуновій жив колись такий старий дід, що аж мохом поріс. Йому було більше ста років, а звали його Степаном Лисим. Це чоловік був ще перунозького звання. Він усе, було, розказує про скарб на Перуні.

— Тільки, — казав, — його страшно брати: заклятий.

Про приміту казав так: від голови є лощина, а в лощині кущ жостеру; відступи від того куща три ступні на полудень і жостеру; відступи від того куща три ступні на полудень і жостеру; там запорожці сховали каюк грошей і прикрили шкукопай; там запорожці сховали каюк грошей і прикрили шкукопай; каюк, казав, такий, що чоловік десять переїде через Дніпро.

ОСТРОВИ ОБРАМІВ І СТОРОЖОВИЙ²

Острівок Обрамів, або Нещотного, — під правим боком Дніпра, трохи нижче Обрамової балки. В балці жив запорожець Обрам, а на острівку він рибалчив.

Після Обрама прийшов із Гетьманщини козак Нещотний і на острівку поставив шинок. У тому шинку все було товчуться литвини з плотів. Це було літ сімдесят тому або й більше³, поки пан Коростявець не закріпачив того козака Нещотного.

¹ Скота — печера.

² Обрамів і Сторожовий — острови, були на Дніпрі нижче с. Августинівки Запорізького р-ну Запорізької обл. Тепер вони затоплені водами озера ім. Леніна.

³ Оповідач має на увазі двадцять роки минулого століття.

Острівок цей займає не більше як одну десятину. В голові його — скеля, далі росте лоза, а прохвістя — пісок. Колись росли й верби, та сплундровано їх.

Трохи нижче Оврамового, серед Дніпра, острівок Сторожовий. На ньому колись збиралася запорозька сторожа. Це ще було, кажуть, тоді, як турецька границя лежала по Дніпр.

Ще наші діди подейкували, що на Сторожовому є скарб: гроші і зброя всяка.

У сорок п'ятому (1845) році за великої води відмило в піску два пістолі і кинджал. Тоді люди були панські, то й віддали все те панам. Зброя, кажуть, була запорозькою.

Сторожовий острівок був чималий, на ньому росли товстючі дуби, осокори високі, верби й усякий чагар. Як пішла в сорок п'ятому році велика вода, — розмила острів, повивертала і ліс із корінням. Такої великої води не було до того та, мабуть, і не буде.

І на цьому острівку в голові — скеля, а прохвістя — пісок. Як буває весною середня вода, то острівок видно, а як велика, — затоплює увесь із скелею.

ІМЕНЕМ ЗАПОРОЖЦЯ ОВРАМА

Наша слобода — Оврамівка, а трохи вище на Дніпрі, під нашим-таки берегом, — Оврамів острівок. І слободу, й острівок прозвано по козакові Оврамові. Колись був він запорозький сидень і жив ще трохи вище слободи і острівка, в балочці. Ця балочка — теж Оврамова.

МІСЦЕ КОЗАЦЬКОЇ СТОРОЖІ

Острівок, що серед Дніпра, — то Сторожовий, скільки знаю. Він колись був довгий і широченький, і на ньому був ліс, було допропасти звіра і птиці. Прозвище йому йде ще від запорожців, бо на ньому стояла козацька сторожа, щоб не було обиди від турка. В сорок п'ятому році острівок підрізала вода і повалювала дерево. Після цієї води люди находили там шаблі, козацькі пістолі і ще щось — забув...

ОСТРІВ ДУБОВИЙ

Версти за півтори або дві нижче Оврамового і Сторожового, під слободою Бердиковою, зеленіє острів Дубовий. Старі люди здавна звали його ще й Виноградним, або Клубуківсь-

ким, бо тут колись ріс виноград і було осідлище запорожця Клубука...

На Дубовому жили, кажуть, запорозькі рибалки Каблук, Клубук, Красулька і Чепинога. Біля острова, від судового ходу, є камінь, котрий лоцмани і тепер звать Красульчиним. Клубуківський острів — великий: буде на ньому десятин сім або й усіх десятів. Дубовим його прозвано вже за панського уряду, коли перевівся виноград.

Проти острова, на березі, є урочище Загбеєва Скеля. Там жив запорожець Загбей. Він був багатий, галдовитий і допропасти грошей закопав біля скелі.

Нижче Загбеєвої Скелі з берега потяглася в степ балочка Каблуківська. Тут, кажуть, було осідлище козака Каблука.

ЗАПОРОЗЬКЕ ЗАЙМИЩЕ

Спрежду Дубовий острів був запорозький, а потім уже цариця Катерина, як розділяла землю, дала одну половину Синельнику, а другу Милорадовичу. На половині Синельника росли осокори та бур'яни, бо там багато піску; на половині Милорадовича, що від Вовнига, був дубовий ліс. Тут такі дуби були, що як не вчотирьох, то й не обіймеш. Плодились тут дики кози, а по той бік острова, де забори, там стільки плавали бакланів, що було весь Дніпр чорніє...

Як стали рвать каміння в сорокових годах, як стали на порогах гупать порохом, мов з пушок, — де та й птиця дівалася... Бакланів і тепер побачиш, та вже не стільки...

Розказував мій покійний дід, що на Дубовому острові запорожці дуже кохались у бджолах, випасали коней і переганяють жінок. Коні у них були як зміяки. І все, було, переганяють їх через річище й назад, щоб уміли добре плавать. Запорожці їх перепливають було через увесь Дніпр і як пливуть, то тільки й видно голови козацькі і кінські.

За моєї пам'яті жив запорожець Степан Лисий. Йому було більше ста років. То все було розкажує про козаків. На Дубовому острові і по балках жили запорожці та гайдамаки. Їх було тут десятка три. Мені й досі впам'ятку, що було згаджують Басараба, Сича, Візира, Бицулю, Орла, Гаркушів, Гайдують, Цуприну, Куксу та інших. Їх урочища і тепер єсть.

Як став Свиштунов населять Петрівку, то деяких запорожців заманив у слободу, а деякі подалися в Туреччину та в Чорноморію. Потомство запорожців і тепер єсть у слободі, — і все народ здоровий та заможний.

Дубовий острів великий: на ньому буде десятин двісті або триста, а довжиною — як наша слобода: більше трьох верст. Тепер лісу на половині Милорадовича нема: продав євреям на вугілля. А на половині генеральші Синельнички ще трохи маячить осокорини.

ОСТРІВ ТАВОЛЖАНИЙ

Тут, де Смольща, і на Таволжаному острові жили все запорожці. Старі люди було розказують, що спрежду козаки жили не так, як ми, а все хуторами. Розкіш була велика!..

Таволжаний острів був дуже лісний. Звіра, птиці плодилась незчисленна сила! Ще за моєї пам'яті, було, як увійдеш у гушину, то так і полохаються пугачі. Страшна птиця! Вони плодились по скелях. Оце, було, як підлізеш до гнізда, він витріщить очі і клаца ротом: от-от плигне межі очі! Найбільше їх було на Перуні та на Таволжаному.

На дубах плодилось багато орлів. Було, як заглянеш у гніздо — чого тільки там нема: і щуки, і головні, і ховрахи, і качки. Так цілком і лежать про запас! Цих ще страшніше драть, ніж пугачів. Колись орел зробив чоловіка калікою. Зимою, в ожеледицю, обмерз він і сів на дуба. Чоловікові прийшлося йти побіля дуба. Орел хотів злетіть та й упав. Той хотів узяти. Що ж ви думаєте? Орел як запустив йому кігті в стегна, — він там і сів. Прибігло чотири чоловіки, та й ті б не одчепили, якби не догадалися подрізувати кігтів. Йй-богу, правда! Орлів, кажуть, гріх драть.

На Таволжаному ліс був кругом острова, а найбільший — по балці Довгій. У цій балці, в лісі, були й озера. Тепер у голові Таволжаного саме каміння, а до сорок п'ятого году і там був ліс. Та ще яка здорова дубота! Йй-богу, правда! А на середині — кущі глоду і груші, а між ними щогоду родила така трава, що було накошуємо шість-сім великих панських скирд сіна. А таволги тії, зіноваті, росло — страшенна сила! Перевелось! Тепер ціле літо і щогоду пасеться німецька череда та коні. От що!..

ОСТРІВ ГАВИНИЙ

Запорожці прозвали острів Гавиним¹, і ми звемо так. На ньому ліс, багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди старі казали, так оце і я вам кажу. Весною, як налуплять гавенят, — тільки й чути, що га-а! га-а! га-а! Під негоду не вгамовуються і вночі.

Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на ньому було багато винограду, хмелю; може, найшов би й тепер, та мало. А звіра було тут!.. Найбільше диких кіз. Були вони ще і за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової — так і казати нічого. Було покійні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавиноного туди. Пливають, було, тільки ріжки

¹ Г а в и н и й — острів на Дніпрі, був нижче села Андріївки Вільнянського р-ну Запорізької обл.

маячать, а як багато їх, — показується, мов наче вода несе гілчастого дуба. А що за дика звірюка! Було, ніколи не зійдеш, хіба побачиш здалека.

Що ж, привілля було велике!.. Запорожці хоч і жили тут, вони, кажуть, не дуже ганялись за звіром: риби доволі, качок — теж. Ще я знаю, було, як глянеш на просередь, — стільки того лебедя, журавля, гусей, качок! Як та отара, так і вкриють косу!.. Після запорожців багато звалувало звіра, багато перевелось його і за моєї пам'яті.

До великої води в сорок п'ятому році були ще кози, а після того щось не взамітку. Покійний дід було як почне розказувати про козацькі вжитки та про ліс, — стільки його було тут по балках, — то зараз і пісню згада:

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
— Гей, ой як мені не пугати —
Ніде ж мені проживати:
Ой де були темні балки,
Тепер стоять там рибалки...

Вона довга, тільки тепер не звезду: забув. В цій пісні говориться про ліс, що люди попереводали, — ніде і птиці знесться...

ОСТРІВ ЛАНТУХІВСЬКИЙ

Нижче порога Лишнього лежить великий і лісний острів Лантухівський¹. Тут, кажуть, був рибальський кіш запорожця Лантуха, а по ньому дано й прозвище острову.

Ще за генерала Коховського, при Катерині, тут була слобідка Виноградівка. Недаром же йй і прозвище таке!.. Коховський помітив, що тут, по островах і по балках Гадючій та Вільній, багато дикого винограду, і задумав розвести такий сад, як у хана. Тоді саме Потьомка воював з ханом, і набрали тих турків у полон стільки, що не знали, куди їх і дівать. Коховський і каже:

— Ну, коли хліб їсти, то треба й діло робити... Привіз із Криму три мажари виноградної лози і звелів тим туркам садити. Через скільки там годів уродив такий виноград, що за двісті верст заїжджали пани дивиться... Був і чорний, і білий, і жовтий, як голузине яйце, а на смак — як мед... Було, кажуть, як глянеш на нього, то так тебе й тягне, так очі й одбикають, як глянеш на нього, то так тебе велика була...

ра... Може б, хто й поживився, так і сторожа велика була... За запорожців, кажуть, водились тут дикі кози і було їх тут допропасти. За моєї пам'яті було вже їх мало, а в сорок п'ятому році, як затопила вода острів, вони й звалували звідси,

¹ Л а н т у х і в с ь к и й — острів, знаходився паралельно з Гавиним, під правим берегом Дніпра.

кажуть, у Великий Луг. На воді коза прудка і пливтиме хоч десять верст.

Лантухівський острів звать ще Лачинівським, по панові, котрий жив тут після Сідельського й Шляхтина, а дехто називає Німецьким, бо землю купив німець Корнієнко...

ОСТРІВ ПУРИСІВ

Острів, що нижче порога Вовчка¹, давно звали Явленим, а потім стали звать Пурисовим і Прусовим. Біля острівка, з правого боку, є й поріжок Явлений.

Ще за Катерини на острові стояли кошем запорозькі рибалки Пурис і Прус. Пруса ще й я зазнаю: він довго рибалчив після смерті Пуриса.

На цьому острівку багато людських кісток. Сидні розказували, що там колись билось два царі, і одного царя вилягло все військо. Це було дуже давно.

На березі, супроти острівка, покопані городки, а далі в степ є Пурисова могила, де, кажуть, сховані гроші.

ЗАЙМИЩА ЗАПОРОЖЦЯ ПУРИСА

В степу, версти чотири від Дніпра, біля Гадючої балки, є могила Пурисова, а на Дніпрі, нижче Гадючого порога, — Пурисів острів. Колись-то, кажуть, жив тут запорожець Пурис, і був він дуже багатий. Там, де тепер німецькі степи², все були його роздоло: тут ходили його табуни і скот, по балках — пасіки, а на острові — рибальський кіш Пуриса. Багато його, кажуть, і грошей десь у землі... Його могила майже вся скопана, а чи найдено гроші — ніхто не докаже.

Пурисів острів, кажуть, і в старі го́ди був такий, як і тепер, тільки тоді на ньому був дубовий ліс і росли груші. Після Пуриса тут ще, кажуть, рибалчив дід Прус, від чого маркусівці³ й острів прозвали Прусовим.

Від порога, де скеля, на острові було два городки (редути). Вони були високі, а в сорок п'ятому році, як була велика вода, — позмивала так, що не осталось і сліду їх. Того року багато полягло лісу, тоді ж на острові вирило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, то аж мороз поза шкірою дере...

¹ Вовчок — так називають в народі останній дніпровський поріг, відомий під іменем Гадючого і Вільного (приміт. записувача).

² Тобто землі німецьких колоністів.

³ Жителі с. Маркусової (Павло-Кічкаса) поблизу м. Олександрівська.

Як був я парубком, то було рибалчимо на порогах. З нами рибалчив і старий дід Орел з Іваненкової¹. Оце, було, як станемо варить вечерять, то тільки й балачки, що про стародавні вжитки. На Пурисовому острові, розказував він, побито армію якогось чужоземця.

Орел був запорозького коліна: в нього і звичай був козацький, і мова козацька. Пустих слів не знав, а що не скаже, було, то все до діла й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаєм, а як стане на схід, то далеко чуть, що молитися... І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу та про Покрову...

ОСТРІВ КУХАРСЬКИЙ

На цьому острові, як і на Хортицькому, жило, кажуть, стільки запорожців, що аж земля стогнала. Як зігнала їх Катерина на Кубань, то на ньому zostалися одні старі діди — козацькі рибалки.

Старі люди колись було згадують запорожців Качкарю, Табака, Венгера, Майбороду і багатьох інших, що доживали ліку на Кухарським.

Качкаря жив у лощині, що від Гавиноного острова. Від того й урочище зветься Качкариним. У діда, кажуть, багато було худоби всякої і бджоли. Кишло, де була його хата, і тепер знать.

Козак Паламар жив проти балки Лишньої — й урочище зведемо Паламаревим.

Річище, що тече поміж Кухарським островом і слободою Андріївкою, за запорожців звалось Явтух-річкою. Воно було мале, і, кажуть, улітку козаки переганяли табуни коней і скотину прямо вблід. Потім якоюсь великою водою розмило його — стала глибина велика й скрізь бистрина та каміння.

ЗМІЙ НА ХОРТИЦІ

Покійний Матвій Шуть був кухарем у запорозьких рибалок, які рибалчили на острові Дубовім. Цей острів був колись біля Хортиці (його змило водою). То Матвій було розказував ось що.

Дубовий острів був довгий: від слободи Вознесенки та аж до Стовпів², верст на три довжиною. На ньому росли дуби,

¹ Іваненкова — тепер с. Андріївка Вільнянського р-ну Запорізької обл.

² Стовпи — три скелі, що розділяють течію Дніпра біля о. Хортиці.

груші, лоза і стояли якісь фортеці; був колись і шинок на ньому. Після 1845 року все пішло в Херсон за водою...

Поки жили тут козаки, багато було риби, звіра, птиці й лісу по Дніпру, а на степах росли такі трави, що як ідеш конем, то й не видно. А гаду було!.. Були жовтобрюхи, полози, а в печері, що у Вищій Голові¹ острова Хортиці, жив змії. Він нікого не чіпав — і козаки його не боялися. Було, кажуть, вночі як засяє, так і освітить Дніпро!

Змії не щонаочі показувався, а так: у місяць або на тижнів три по разі, і все біля тієї печери, що зветься Змієвою.

Як подалися звідси запорожці під турка, то пішла за ними риба і птиця, пішов і звір усякий. Після того як зійшли запорожці, тут, по скелях, щось ходило й тужило... Було вночі як заголосить, так аж тіло похолоне. Потім із Кічкаського боку як почне кидати каміння на Хортицю, як почне, то так те каміння і прикипає до Чорної скелі... Сумно і страшно було тоді...

Після запорожців лишилися одні пугачі. Вони й тепер щонаочі сумують по скелях.

ЗМІІНА СКЕЛЯ

Біля острова Таволжаного на Дніпрі є скеля Зміїна. Колись на ній жив змії-цар, і мав він дочку-красуню.

Змії був із трьома головами; він оберігав свою дочку, щоб вона, бува, не покохала якого-небудь руського царевича. Але не вберіг — і красуня поплавла з якимось витязем униз Дніпром, до Чорного моря.

З тих пір змії став злющим і кожного дня влітав куди-небудь в околиці по нову жертву.

ПІЙМАЛА ОБЛИЗНЯ

Заманулося якось цариці Катерині мандрувати. Думала вона, думала, куди б його податися і вирішила: на Запорожжя, в Січ! Вирішила — і невдовзі майнула з великим почтом до Кременчука. А там пересіла в човен та й попливла Дніпром униз. Допливла до Кам'янської слободи² і пристала до берега, щоб добрих лоцманів знайти. Далі ж бо були пороги — і цариця боялася пливти без тутешніх провідників.

Поки там шукали лоцманів, поки Катерина відпочивала та юшку в затінку з вельможами їла, поки се та те, дізналися про

¹ Вища Голова — північний скелястий берег о. Хортиці.

² Кам'янська слобода — тепер м. Дніпродзержинськ.

царицин намір запорожці. Дізналися, значить, — і послали притьмом до Кам'янської своїх людей. А як спорядили вже лоцмани нового, легшого і меншого (бо пороги ж) човна для її величності, тоді пробралися до них тихцем козацькі посланці та й кажуть:

— Хлопці! Де ж таке видано, де ж таке чувано, щоб жінка та ще отака хвойда, як наша цариця, у Січ ступила?! Товариство просить, щоб ви щось придумали, аби Катеринин човен нижче Хортиці не спустився. Ми вам допоможемо...

Козаки-сіромахи страдала, а вільні степи запорозькі своїм вона їх у кріпацтво завдавала, а вільні степи запорозькі своїм прихвосням роздарювала. Кам'янські лоцмани були теж людьми козацького стану, тому й вони мали неприязнь до Катерини.

— Добре, — кажуть лоцмани. — Зважимо на прохання січовиків і зробимо так, щоб цариця далі Хортиці не потрапила.

... От пливе Катерина по Дніпру, кожен поріг проклинаячи. А тільки Кічкас поминула — враз у човні вода показалася! То вже так лоцмани постаралися, хитро в дні дірку пробивши. Сполошилася цариця і наказала до найближчого острова приставати.

— Що це ви, такі-розтакі, не догледіли?! — почала Катерина провідників батькувати.

— Не ми в тому винні, ваша імператорська величність, — кажуть лоцмани. — То, мабуть, сукувата дошка майстрам попалася. Ударився човен об гострий камінь, а сук той, будь він неладний, і випав...

— Ну, гаразд. Досить патякати! Латайте дірку та попливем далі, — гримнула цариця.

— Та воно залатати — не штука!.. — відповіли провідники. — Тільки це довгенько вам чекати прийдеться. Бо треба ж столітнього дуба знайти, розпиляти його на дошки, ті дошки викоренити та аж тоді вже днище латати...

— Зачекаю, зачекаю... Повертайтеся мерщій, бісові діти! А лоцмани як почали воловодити, то вже й день пройшов, уже й три дні пройшли, вже й тиждень збіг, — вони ж усе лагодять та й лагодять днище. Катерина ж сидить на кам'яно-

му острові серед Дніпра із своїми генералами, удень на сонці печеться, а вночі комарів годує. Сиділа-сиділа, аж поки їй терпець увірвався. Тож давай вона і свої мандри, і пороги, і лоцманів, і острів, на якому потерпала, лаяти та всілякими непристойними словами хрестити!

Аж ось, нарешті, човна полагодили, — і тільки подорожні зібралися відпливати, коли це раптом із берега хтось кричить:

— Ваша імператорська величність! Тікайте! Турок наступає!

Як почула цариця той крик, одразу ж наказала гребти до берега. Йй було невтямки, що то переодягнений козак гукає.

Ото так цариця облизня піймала! Вже аж у губернії здогадалася, що запорожці її обдурили, і запряглася їм жорстоко помститися.

З того часу острів, який був пристанищем для імператриці і який вона хрестила-проклинала на всі заставки, люди називають Катерининим Хрещеником. Тепер від нього лишилася тільки невеличка скеля, що виглядає з води нижче греблі Дніпрогесу. Дехто цю скелю ще й Кріслом Катерини називає.

СКЕЛІ ДУМНА, СКОТІВСЬКА Й ВОШИВА¹

Думна скеля зветься від запорожця Думи і Скотівська теж од запорожця: Скотівець-запорожець жив коло неї. У нього товару була сила: як прижене було його на водопій до Дніпра, так Дніпро аж стогне... Богатиня був той Скотівець. Та довго, кажуть, і жив він тут. Уже як і запорожців зігнали звідси, а він усе живе та й живе собі. Усякого було й приймає до себе. Хто звідки не візьметься — всі до нього; він його спершу нагодує, а потім і роботу знайде. У славі великий був Скотівець: як умер, то й скелю прозвали його іменем — Скотівська скеля. Тут же й балка Скотівська є.

Вошива скеля — теж від запорожців. Тут, кажуть, запорозька голота нужу свою прудила: оце було повилазять на скелю, покидають сорочки та штани та як почнуть лупити вошей об скелю, то аж хрущить на весь Дніпро. От тому вона й Вошива.

СКЕЛІ БОГАТИРІ²

Колись-то, в дуже давню-давнину, зійшлися тут два богатири — руський та турецький. Турецький став на лівому боці Дніпра, а руський на правому. Зійшлися та й кричать один одному через Дніпро. Перший говорить:

— Уступи мені це місце. Я тут оселюсь із своїм народом.

А другий каже:

— Уступи мені ти це місце. Я заселю цей край, а ти геть звідси!

Сперечалися-сперечалися, а потім руський богатир і каже:

— Коли ж так, то давай краще поміряємось силами. Хто кого пересилить, тому й одійде ця земля.

— Давай, — каже турецький богатир.

От узяли вони поодколували від скель камені однакової ваги, поставали коло Дніпра, — один з одного боку, а другий з другого, — та й давай шпурляти ті камені.

¹ Думна, Скотівська, Вошива — скелі на о. Хортиці.

² Богатири — скелі біля впадіння р. Мокрої Сури в Дніпро.

Спершу вхопив у руку камінь турецький богатир та як кине його з лівого боку на правий, а він плюх — та в воду! Куди там! Не тільки не перелетів через Дніпро, а навіть і до берега не долетів. Сів у воду.

Після того руський богатир як шпурнув свого каменя з правого боку на лівий, то він не тільки що перелетів через увесь Дніпро, а навіть упав на луках геть далі від Дніпра.

— Ну коли вже так, — каже турецький богатир, — то я піду далі з цієї землі, а заселятимеш цю землю вже ти. — І пішов чужий богатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра.

На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, зостався й слід од руки. Якраз там, де руський богатир брався за нього рукою, і досі видні й рука, й пальці, й долоня спереду на камені...

Про ці такі кам'яні Богатири інші кажуть інакше. То жили колись давно два брати, і стало їм тісно. І вирішили вони кидати камені. Хто далі кине, той зостанеться на місці, а хто кине близько, піде геть з місця. Один кинув — і камінь упав близько, а другий шпурнув так, що й брата вбив. Не захотів убивця з горя жити в тому місці й пішов кудись в інше.

ДВА КАМЕНІ БОГАТИРІ

Розказують старі люди, що колись, дуже в давню старину, зійшлось два богатири: один став по той (лівий) бік Дніпра, а другий по цей (правий). Зійшлися та й кричать один другому через Дніпро. Цей каже:

— Уступи мені місце, я поселюсь із своїм народом.

А той каже:

— Ні, я заселю цей край; геть ти відцїля!

Тоді богатир з правого берега й каже:

— Коли так, то давай краще поміряємось силами: хто кого пересилить, того й земля буде.

— Давай, — каже богатир з лівої сторони. Взяти вони поодколували з скель каміння однакової ваги, поставали на горі, понад Дніпром, той з того боку, а цей з цього, і давай шпурлять.

З лівого боку як кинув богатир камінь, він і впав біля цього берега з води, недалеко від Стрільчої скелі; тоді з правого боку богатир як шпурнув свій камінь, він так і опинився на тім боці, на сухому березі. Тоді богатир з лівого боку й гука:

— Ну, коли так, то я піду далі, а ти заселяй землю. І пішов богатир далі, а цей поселив народ свій і по цім, і по тім боці. На тім камені, що з лівого боку, і досі зостався слід якраз у тім місці, де богатир брався руками: так руки й знать — і пальці, і долоні.

КАМЕНІ БОГАТИРІ В ПОРОГАХ ДНІПРА

Нижче Лоханського порога, з правого і з лівого боку Дніпра, стоять два величезні камені, які зветься Богатирі. Правий Богатир стоїть у воді, не доходячи 20 сажнів до самого берега Дніпра. Лівий Богатир стоїть на сухому, на 10 сажнів одходячи од берега Дніпра. Назва каменів вийшла від суперечки татар та запорожців між собою за межі володіння землею.

Запорожці казали, що земля по лівому березі Дніпра, проти Лоханського порога, споконвіків була козацька; татари, навпаки того, казали, що та земля була татарська. Після довгого спору суперечники вирішили зробити так: запорожці виставлять од себе богатира, а татари виставлять од себе богатира, і нехай кожний з тих богатирів візьме по каменю і кине його через Дніпро — татарський з лівого боку на правий, запорозький з правого боку на лівий, і де саме впаде чий камінь, там і буде того земля.

Ото взялися ті богатири за камені. А камені ж були такі, рятуй боже, величезні, що не можна того й умислити, скільки в них пудів! Так ото запорозький богатир як ухопив каменя та як розмахав його в руці, та як кидонув од себе, так він перелетів через увесь Дніпро й гепнувся далі лівого берега Дніпра. І так же гарно він, той запорозький богатир, посадив свого каменя, що його й досі не замулила вода. І коли добре придивитися до нього, то можна на ньому побачити й глибокі вдавлени від пальців того запорозького богатира, який держав його в руці. І шумів же воно, мабуть, той камінь, коли летів через Дніпро! Десь гуділа від нього вся земля!..

Ну, а татарський богатир, який кидав камінь з лівого боку на правий, не здолав перекинути його на правий бік ріки: він посадив його в воду, не доходячи до берега Дніпра. У велику воду цей камінь увесь заливається й замулюється мулом.

Од тих ото суперечників-богатирів і самі камені почали зватися Богатирі. Оце так казали колись запорозькі діди. А тільки, як казати по правді, то запорозькому богатиреві легше було кидати свого каменя, бо він шпурнув його з високого берега вниз, а татарському богатиреві прийшлося кидати свого каменя супроти гори, через що він і посадив його в воду.

КАМІНЬ СІДЛАЧ

Недалеко від села Кам'янки, що вище Кодака, на Дніпрі є камінь Сідлач, з яким пов'язана така лоцманська легенда.

У минулі часи жодна кам'янська дівчина не могла вийти заміж, не довівши спочатку своєї спритності й хоробрості.

Дійшовши заміжнього віку, дівчина мусила увечері одна сісти в човен-душогубку, припливти до Сідлача й переночувати тут.

Камінь цей знаходиться поблизу порога, і тут, перед водопадом, уже починається сильна течія. Хоча тутешні люди з дитинства звикають до плавання на душогубці, однак молодій дівчині треба було мати неабияку відвагу, щоб виконати такий звичай.

ПОРІГ ЯВЛЕНИЙ

Нижче балки Гадючої на Дніпрі є забора. Її зветь Явленим порогом. За легендою, цю назву забора дістала ось від чого.

Колись котрийсь із лоцманів, а може, й просто запорожець, проплив без пригод усі пороги і ліг у човні відпочити та й заснув. Але раптом проснувся від поштовхів поміж камінням і здивовано запитав:

— Звідки це явився поріг?!

МОГИЛА СТОРОЖОВА

У старовину були набіги.

У робочий час, у жнива, стоїть було козак із віхою на Сторожовій могилі¹ і дивиться навкруг, бо з неї видно скрізь. То оце як забачить було, що йде орда, то він віху об землю і тікає в Кайдацьку фортецю.

Люди було в степу все поглядають на віху. Побачать було, що віхи немає — та втікають і собі в фортецю. Віху ту далеко було видно, бо й віха висока, й могила висока.

МОГИЛА БЕЗЧЕСНА

Якщо їхати по трасі Москва — Сімферополь, то недоїжджаючи півтора кілометра до річки Кінської, ліворуч дороги можна побачити Безчесну, або Безщасну, могилу.

Кілька століть Кінська була природним кордоном між землями війська Запорозького і Кримського ханства. Приблизно на місці сучасної траси проходила старовинна дорога — відгана луження Муравського шляху. Коли кримчаки-людолови гнали по цій дорозі полонених, коло Безщасної могили невірники втрачали останню надію на визволення: перед собою вони

¹ Сторожова — могила на правому березі Дніпра, південніше колишньої Кодацької фортеці.

вже бачили кордон-ріку, а за нею — ворожу землю, куди їх, безщасних, вели на безчестя. Бували випадки, коли біля Безчесної могили людолови, вже не боячись козацького наскоку, про всяк випадок виставивши сторожу на кургані, безчестили полонянок ще на рідній землі.

Але одного разу козаки, влаштувавши засідку у найближчій балці, схопили татар саме в той час, коли ті зупинили гурт не-вільників біля Безщасної могили. Взятих у полон татар погна-ли до занедбаної штучної водойми на березі Кінської, і ко-зацький піп усіх їх гамузом охрестив у крижаній воді. Відпу-щені на волю новоохрещені, наче вовки зиркали один на одного. Адже вони проти волі стали «гяурами», і якщо хтось про це прохопиться, кожного з них чекала люта смерть. Після такого безчестя могилу частіше почали називати не Безщасною, а Безчесною.

ВЕЛЕТЕНЬ-ГАЙМАН

Оця земля, що навколо Благовіщенки, і весь Кам'янський під колись, кажуть, були гулящими, незаселеними.

Отут, як іти на Балки понад берегом, недалеко від нашого села був хутір. А в тому хуторі та жив чумак. Хазяйновитий і при грошах був чоловік, от тільки печаловитий якийсь, бо Господь дітей йому не давав. І от ворожка порадила його дружині напитися таких химород, що та скоро й завагітніла. Прийшли пологи — і найшовся в молодіці хлопчик. Зрадів чумак, мов сам удруге на світ народився!

Батько дивився на сина та все приказував:

— Рости, рости, синку, на здоров'я! Виростеш, братиму тебе з валкою гайманом...

Гайман — це від слова «гаймувати». У нас тут ніхто зроду не казав «гальмувати» чи там «гальмо», як тепер у книжках пишуть, а тільки «гаймувати», «гаймо». Гайманом називали того чумака, що притримував, гаймував важкі вози, коли вони з гори спускалися. Не кожний за таке діло брався, бо тут треба було добрячої сили.

Так ось, виріс чумаченко хіба ж таким велетнем! І справді, батько, як і обіцяв, почав його брати з собою в Крим. А що вже йому було гаймувати важелісні мажі, так то, вважайте, дурниця. Візьме одним пальцем за колесо — і віз зупинився, і воли стали, як укопані. Чумаки, бачачи таке диво, вигукували:

— Оце гайман, так гайман!

Пішла валка якось по сіль, а тут на людські голови велика біда приключилася. Де не взявся в нашому краї триголовий змії. Прилетить і давай усяку капость робить: то посіви потолочить, то садки з корінням повіриває, то скотину погубить. А як набешкетується, тоді розпластається і смалить

воду: однією пашею з Дніпра, другою — з Кінської, а тре-тьою — з лиману¹. І до того було доп'ється, що й дно пока-зується...

Прилетів змії і тільки намірився шкодити, як чумаченко — до нього! Та як скресалися, так аж земля задвигтіла й Дніпро бурунами взявся! Билися день і ніч, а на ранок обидва мертви-ми впали. Страшно було глянуть на місце бойовища...

І раділи, і плакали люди. Змія відтягли на іванівські піски і спалили, а велетня-гаймана з великими поховали. І насипали над ньому степу при Чумацькому шляху поховали. І насипали над ньому здорову-здорову могилу, щоб примітно було, де богатир спочиває. Ще й зараз та могила на балчанській землі височіє і називають її Гаймановою, або просто Гайманкою.

ПРИГОДА ГАЙМАНА

Іхали, кажуть, якось чумаки з Криму і, не дійшовши Ніко-польської переправи, зупинилися на горішньому степу біля високої могили, щоб заночувати. Отаборилися, наварили ку-вшу, повечеряли та й повкладалися спати, хто де попало. Той ід возом примостився, той біля погаслого вогнища, а один молодий гайман подався ночувати на могилу. Прослав свитку біля кам'яної баби, ліг та й почав уже засинати. Коли це уви-жається йому, що баба ворухнулася, ожила, простягає до нього руки і давай підбивать на грішне діло. Ех, він як закри-чить не своїм гласом, так усі чумаки й проснулися! Посхоплю-ють не своїм гласом, так усі чумаки й проснулися і очам своїм не вірять: біля баби лежить мовби ж їхній товариш, а тільки кам'яний.

— Е-е, погане діло, — каже чумацький отаман. — Ліг біля ідоляки та, може, ще й не перехрестився перед сном, то ото в нього й перейшла ідольська, нечиста сила, ото він і скам'янів. Тепер йому, бідолашному, тільки в церкві можна одробить².

Поклали чумаки кам'яного гаймана на воза і вдосвіта руши-ли до Дніпра. А як переправилися, знайшли в Нікополі ба-тюшку, розповіли йому все, і той одслужив у церкві моле-вень — так зараз же й ожив нещасний гайман. Ну, а ту могилу, де приключилася ця пригода, люди назвали Гаймановою. Бу-ває, що звать її ще й Гайманкою.

¹ Оповідач має на увазі Білозерський лиман.
² Одробить — зняти чари, відвести чаклунське насланя.

ВЕДМІДЬ-МОГИЛА

Старі люди було розказують, що з'явилися на цій могилі гроші. Тільки-но стануть було люди копати вночі, то ведмідь зіпнеться на задні лапи; йде на людей і реве. Звісна річ, видима смерть страшна, то люди й тікають.

Від того й названа вона Ведмідь-могилою¹.

МОГИЛИ ГОСТРИ

Старі наші батьки й діди розказували, що в давню давнину ген там у степу, за річкою Кам'янкою², поближче до моря жили громадою якісь дивні люди. Вони не спілкувалися ні з ким, були здоровенні на зріст і дуже сильні. Жінок серед них не водилося — самі чоловіки. Вибрали вони собі гарне місце: росли там кучеряві верби та буйні трави. І ніхто туди, у їхні володіння, не міг доступитися. Ніхто не знав, чим вони займалися. Охороняли те місце страшні звірі, схожі на вовків...

Одного разу вночі там, де було селище дивних людей, пролунав такий вибух, що затряслася земля далеко-далеко навколо. Піднявся стовп вогню аж до хмар і спалив ті хмари. Довго після вибуху не наступав ранок. А як наступив, то сонце не показувалося півдня, бо його затьмарили чорний дим і непросвітна пилюка.

Коли ж розійшовся дим і осіла пилюка, сполохані степовики оговталися й подалися до загадкових сусідів. Ой мамочко! Що ж вони побачили!.. Ні будинків, ні верб, ні трави — нічого не стало! Людей — ніде й духу! Тільки сліди од пожарища, глибокі яри та високі гостроверхі гори кругом. Пахло чадом і окалиною...

З тих пір пройшло багато-багато літ. Яри обміліли й поробилися балками, а гори осіли і стали могилами. Ці могили звуть теперечки в нас Гострими. Кажуть, що то колись із-за моря прийшли в наш степ якісь велетні й був у них начебто атом. Не вбереглися велетні — і той атом вибухнув.

Ото таке діялось у давні часи. Бачте, й тоді вже був атом...

МОГИЛА РОЗКОПАНА

Ота могила, що за старим садом над Благовіщенською дорогою, здавна зветься Розкопаною³. А зветься вона так тому, що колись, — ще за панщини, — розкопав її буцімто больба-

¹ Ведмідь-могила знаходиться недалеко від с. Благодатного Волноваського р-ну Донецької обл.

² Кам'янка — ліва притока р. Гайчур.

³ Розкопана могила знаходилася на південно-західній околиці с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. У 1972 р. знесена археологами.

тівський силач Грицько Пампура. Він, кажуть, тільки те й робив, що ходив ночами по степу та могили розкопував. Усе золота шукав.

Одного разу рився Пампура на оцій уже могилі, що за садом. А ніч місячна-місячна, і ніде нічого й не шерхне! Коли це раптом чує копач:

— Доброго здоров'я, Грицьку!

Пампура так і отетерів! Розігнувся, дивиться, коли недалечко, на дорозі, стоїть старезний-престарезний дідок. Увесь у білому й на костур спирається. На голові оселедець, як у запорожця, а вуса — аж до пояса.

— Здоров, діду, — пробелькотів Грицько. — А звідки ти мене знаєш?

— Та я все знаю... І те знаю, що ти золото шукаєш. Але скільки б ти не рився, то його не дістанеш, поки отого сторожа не прибереш...

— Якого сторожа? — питає Пампура.

— А якого ж. Отого, що на животі руки склав, — каже дідок і показує костуром на кам'яну бабу, яка тут же таки, на могилі, стояла.

— Куди ж її прибрати?..

— Треба аж за три річки занести, отоді й золото вічеш, — сказав старий і мов крізь землю провалився. Грицько насилу отямився від такого дива, а тоді заховав у бур'яні лопату, підняв бабу на плечі й почалапав униз, до плавні. Минув Прихожанку¹, перебрів Підпільню та Сомик² і вже наближався по болоту до Кінської. Та так йому стало трудно нести ідоляку, що він кректав-кректав, а тоді візьми та й скажи:

— Ну, й важка ж нечиста сила! Щоб тебе чорти взяли!..

— Хе-хе-хе... Та мене чи візьмуть, а тебе таки візьмуть, — обзивається кам'яна баба.

Як почув це Пампура, так і присів. А присідаючи, не втримав бабу, то вона тільки плюх! — і зарилася в грязюку по коліна. Перелякався силач та навтіки! Біг-біг, добіг до озерця, перечепився через якусь дровиняку, впав і втопився на мілкому. Дуже захекався, тому й захлинувся.

Треба було, кажуть, Пампурі не згадувати чортів, коли таскав бабу. Якби він був переніс її ще й через Кінську, то все б добре закінчилося і золото б на могилі йому віддалося...

Кам'яна баба, що її впустив силач, стояла біля Кінської, аж поки плавню Каховське море не затопило. І місце те люди Бабою звали, а озеро, де втопився Грицько Пампура, — Пампуриним.

¹ Прихожанка — урочище, на схід від колишнього с. Єлизаветівки Василівського р-ну Запорізької обл.

² Підпільня, Сомик — плавневі річки у колишньому Великому Лузі біля с. Єлизаветівки.

воїном, а тепер зникчємнів, жив самотою в землянці і на люди не показувавсь. Всі його поважали, хоча трохи й побоювались, бо чутка така була, що він чарівник.

Тож пішли копачі до Савури й розповіли про свій клопіт. Він вислухав їх уважно, а тоді й питає:

- Де ж ви копаєте?
- Отам-то й отам, — відповіли йому.
- Гай-гай, дітки!.. Не там копаєте...
- А де ж копати? Підкажіть, діду! Бо скоро без води почнуть люди мерти...
- Зробіть так, — каже Савура. — Як викотиться уночі місяць на середину своєї небесної дороги, тоді нехай он отой молодець (дід показав на найвищого воїна) зійде на нашу гору. А ви дивіться, куди тїнь від його постати впаде. Відміряйте від краю тієї тїні ще сім сажнів і копайте... Там вода буде.

Подякували молодці Савурі, діждались ночі й зробили все точно так, як дід радив. Не довго щось і копали — аж раптом вода показалася! Та така добра! Та така чиста!

Тепер уже спрага була не страшна, так на тобі — нова халепа! Уранці підійшли до Городища на допомогу своїм кілька чужих кораблів і почали з гармат по фортеці палити! Все менше й менше лишалося на валах оборонців, а вороги все частіше й частіше лізли на приступ. Стало ясно, що насувається біда. Тоді знову згадали про мудрого Савуру. Побігли до нього та й кажуть:

- Дїду, рятуйте! Ворожа сила верх бере!
- То ще побачимо, чия сила верх візьме, — відповів старий спроквола. — Візьміть мене, дітки, на руки та винесіть на вал, щоб я на все сам подививсь. Не бійтеся, несіть... Ні мене, ні вас вороги не влучать.

Винесли Савуру на вал, окинув він очима бойовище і попрохав віднести його назад до землянки.

- Ну що? — питають діда хлопці.
 - Та нічого... Перед світом побачите...
- Наступила ніч, утихомирилися нападники. А як тільки почало сіріти, у їхньому стані таке зчинилося, що страх господній! З божевільним криком, із прокльонами і зойками покотилося все вороже військо в Кінську, мов його мітлою хто змів. Та й потопилося там к лихій годині! А кораблі їхні щось так крутонуло, що вони на тріски розсипалися і теж зникли...

— Це Савурина робота! — загукали радісно наші. — Пішли подякуємо йому! — Подалися до землянки, зайшли, дивляться — а дід мертвий лежить... Вся його сила, бачте, на ворогів вийшла.

Тож і радість, і печаль була в фортеці. Поховали мудрого Савуру з великими почестями на горі, відтоді та гора його іменем зветься.

СИЛЬНІША ЗА СМЕРТЬ

Проти нашої слободи¹ на правому березі Дніпра, над самісінькою водою, стоїть висока піщана гора. Тепер її називають Лисою, а колись, кажуть, називали Білою. Через те нібито й село, яке розкинулося неподалік від неї, найменовано Біленьким². Всяку всячину розказують старі люди про Лису гору, а найчастіше — ось що...

Давно-давно колись, — може, за панщини, а може, ще за козаччини, — любилися хлопець із дівчиною. Однієї ночі сіли вони в човен і попливли Дніпром кататися. Допливли вони до Лисої гори та й завмерли зо страху: на вершині творилося щось страшне! Там хтось наче танцював, вив, стогнав і регощось, як божевільний!..

Молодята хотіли було повернути назад, аж раптом ні з того ні з сього захвилювався Дніпро, завирувала вода, крутнувся човен і перекинувся. А хлопця й дівчину якась невидима сила підхопила з води й понесла на Лису гору.

Опинилися закохані на горі й закам'яніли від подиву. Тут бенкетували відьми: танцювали, співали, вили, сміялися, волобенкетували чили одна одну по піску за коси. А одна (красива-красива!) сиділа мовчки осторонь і була дуже засмучена. Та як побачила вона хлопця, то враз її очі так і засвітилися радістю. Парубок же зовсім оторопів, бо впізнав у ній свою злу мачуху. Тільки була вона багато молодша, ніж насправді.

Схопилася відьма, підбігла до пасинка й почала тягти його до танцю. А він вирвався і вернувся до милої. Розгнівалася тоді мачуха, схопила його дівчину й кинула у Дніпро. Нещасний не знав спочатку, що йому робити. А потім виходив із степу і довго-довго милує, цілує та пригортає. Побачили а чорна її кров так і бризнула та й залила всю гору. Побачили те подруги вбитої, накинулися на хлопця і полетіли з ним невідомо куди...

З того часу на горі не росте нічого, і звать її Лисою. А щоразу опівночі виходить проти неї із Дніпра дівчина і кличе свого милого. Кличе, поки не докличеться. З'являється він до неї із степу і довго-довго милує, цілує та пригортає. А як заспівають треті півні — де й дінуться закохані... Не поборолася смерть їхньої любові!

Ще й тепер, кажуть, опівночі біля Лисої гори, на березі, можна почути голос нещасної утопленої і побачити її в обіймах свого милого. Тільки не всім це вдається, а лише тим, хто має велику і незрадливую любов у серці...

¹ Оповідач має на увазі с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл.

² Біленьке — село Запорізького р-ну Запорізької обл.

КАТРИНА ГОРА

Давно колись, ще за панщини, в нашому селі Кисличуватому жила з матір'ю-вдовою дівчина Катерина. Була вона дуже красива: чорна довга коса, чорні брови, тонкий стан.

Щоб якось прожити, змушена була Катря працювати по наймах. Одного разу вона найнялася до пана, старого німця-колоніста, білити в Томаківці полотно. Сподобалася панові дівчина, і почав він до неї залицятися та обіцяти золоті гори. Але ні багатство, ні панські почесті не привернули її до німця. Тоді пан вирішив взяти дівчину силою.

Одного вечора Катерина йшла на гулянку. По дорозі її зустріли панські слуги і схопили зненацька. Зрозуміла дівчина все й вирішила краще вмерти, аніж дістатися гидкому панові. Вирвалася вона із рук нападників, вибігла на високий пагорб і звідти кинулась у річку. Та й утопилася...

Через рік, весною, посадили люди на тому пагорбі тополю, а сам пагорб назвали Катриною горою.

ТАРАСОВЕ ГУЛЬБИЩЕ

На правому березі Дніпра, якраз напроти села Скельок, є велика місцина з піщаним насипом. Люди називають її Тарасовим Гульбищем.

Діди розказують, що нібито в старовину, ще як були козаки, жив недалеко від цього урочища запорожець Тарас. Нікого в нього не було: ні жінки, ні дітей. То оце як стане йому сумно самому в курені сидіти, він вийде та як свисне-свисне, а тоді ще як крикне-крикне — так по всій плавні луна й піде, аж на Кучугурах і на Лисій горі чути. То в нього був такий знак для товаришів, що жили по Великому Лузі.

Після того свисту й крику дивись: так і сунуть каюками через Дніпро до Тараса козаки. А він викотить кілька бочок горілки, меду понастановляє — і почнеться гульбище. П'ють, співають, танцюють, аж курява підніметься. Тоді було Тарас зупинить товариство і каже:

— Треба, хлопці, з Дніпра піску наносити, щоб під ногами не куріло!

І давай козаки пісок носити шапками і сорочками. Наносять, а потім знову гуляють. Та отак по тижню і по два гуляли, Тараса розвеселяли. Ото з наношеного козаками піску й насип зробився.

¹ Кисличувате — село Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

УРОЧИЩА ЗАПОРОЖЦЯ ОРЛА

На острівку, під Свистунівським берегом, що напроти острова Таволжаного, був колись кіш запорожця Орла. Тут він просушував свої мережі й кодоли, тут із бурлаками і прокала-тав він свій вік.

З берега, проти прохвістя острівка, протяглася лісна балочка. То Орлів байрак.

Старі язиківські люди Товстокорий, Недвига й Олійник розказували, що в цій балочці стояла й хата Орлова, де він жив зимою.

На острівку був колись гарний ліс, та сплюндрували, — лишився один чагар.

УРОЧИЩЕ КОЗАЦЬКИЙ ТЕРНИК

Біля нашого села Новотроїцького, над балкою Томиловою, є урочище Козацький Терник. Кажуть, у цих місцях часто бували запорожці. Одного разу якась нужда змусила їх тут заховати своє добро.

Вирили козаки глибоку яму, склали туди скарб і засипали його землею. А щоб не забулися, де поклали багатство, посадили на загорнутій ямі терен і жостір.

Жостір не прийнявся, а терен розрісся по всьому урочищу. Ото й звуть те урочище Козацьким Терником.

УРОЧИЩЕ ЛЕВЕНЦЕВЕ¹

Давно-давно те було, як казали наші батьки, в старовину. Жив-був на Орелі, біля самої гори, не то козак, не то гайдамака, славний молодець Левенець. Тоді часи були погані: нехрещена орда буйнувала — то попалить села, то зруйнує святі церкви, то віджене багачко народу в неволю. Одна біда була: ніхто не знав, що з ним і буде завтра.

Ото Левенець-молодець як побачив, що діло погане, перехрестився тричі та й каже:

— Ну, проклята орда, я ж тобі докажу правди! Недовго ж тобі мудрувати між нами!

Зробив собі на майдані біля річки Орелі курінь та й став воювати з нехристами. То бувало прийде татарва, обступить той курінь та й ну гукати на Левенця-молодця:

— Здавайся, сучий сину, а то ми тебе закидаємо стрілами!

¹ Левенцеве урочище біля с. Котівки Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

А Левенець-молодець і кричить їм:
— А кидайте, кидайте, погані сини!

А голос у нього такий був, що від нього всі дерева в лісах і очерети в річках, наче від вітру, заколишуться. Тоді татарва відскочить од Левенця, стане де-небудь подалі від куреня та й ну кидати стрілами. А йому й байдуже: стоїть собі, сердешний, та сміється, а стріли круг нього тільки свистять та на землю падають.

— А що, — каже Левенець, — настріляли багацько?.. Ну, тепер я буду стріляти! — Та як пальне з рушниці або з лука на поганих нехристів, то так і повалить відразу цілу тисячу.

Побачить татарва, що нічого не зробить з таким лицарем — та навіткача від нього! А він візьме ломаку та за ними, та й ну дубасити по чім попало, аж поки вся земля свята не застелеться їх трупом.

Так довго Левенець-молодець мордувався з ордою і беріг нашу святу землю від поганих.

Бачить погана татарва, що силою нічого не візьме та й ну лукавити. Почула, що в Левенця було два сини такі, що вже й помагають батькові битися проти супостатів, та й давай, клята погань, підлезуватися до синів. Так і тут нічого не зробила.

Тільки на лихо собі, кажуть, Левенець-молодець дав таке закляття синам, щоб вони все життя не знали з дівчатами. Коли ж один із його синів візьми та крадькома від батька і поженхайся з дівкою. А та дівка через парубка й розпізнала, де Левенця-молодця можна було захопити нишком. Взнала та й переказала поганій татарві, а татарва і підстерегла його, сердешного, в Плавах¹, як він ліг спати. А як він був дуже сильний чоловік, то проти нього вийшов сам хан поганій, та й не один, а зібрав коло себе аж п'ятсот чоловік орди. Вийшов, підстеріг Левенця, накинувся на нього вночі, зв'язав руки сирицею, привів на могилу та й давай його пекти та мучити. Пік-пик, мучив-мучив, а далі вбив його і голову відрубав. Як покотилась же та голова по землі, то вся земля задрижала і піднявся великий-превеликий вітер, такий, що всі дерева донизу похилились, а вся татарва на землю повалилася та з тих пір, кажуть, і загинула, проклята.

От який був той Левенець, а тепер як згадаєш про нього, то слъози так і біжать із очей. Він лежить закопаний десь у могилі, серед лісу, в самому Левенцевому біля Орелі. Від того по Левенцю-молодцю і прозвалося урочище Левенцевим.

Говорять, що буцім він дуже багатий був чоловік і багатство своє закопав десь біля озера Домахи над Ореллю, в Левенцевому, коло тих дубів, що три вкупі ростуть. Колись приїздили люди з Криму шукати біля тих трьох дубів скарби Левенця, та нічого не знайшли.

¹ Плави — озеро на лівому березі Орелі, недалеко від урочища Левенцевого.

УРОЧИЩЕ ЗАКЛЯТИЙ КУТ¹

В цьому урочищі закліті люди жили, гайдамаки... О, то бідовий народ був! Вони оце задумують було кого-небудь обібрати, то виберуть темну-претемну ніч, схопляться чоловік дванадцять разом та й гайда до хати. Як підберуться до хати, то зараз один стане коло вікна, а другий роздягнеться увесь догола, візьме в руку шаблю, підніметься першому на плечі, вскочить через вікно в хату, стане серед стола та й кричить:

— Ось і я! Треба вам комишника?

А кругом хати ще десять чоловік. Тоді хазяїн туди-сюди, та нікуди: віддає й гроші, й усе добро, чого забажають.

БАЛКИ БАБУРКА, КРУТИЙ ЯР ТА СЕЛО ВОЗНЕСЕНКА

У балці, що зветься Бабуркою, жив запорожець Бабура. Там, кажуть, колись і річка була глибока та очеретувата, була риба й раки, було звіра й птиці багато. Біля Бабурки і на Хортівському острові жили запорожці Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка та ще деякі.

Як закупили німці бабурську землю, то котрі хазяйновиті козаки, — перебралися в слободу Вознесенку та в Олександрівську фортецю; а котрі бурлаки та рибалки, — зжили вік біля Дніпра.

... Спочатку в Вознесенці було всього-на-всього тринадцять хат — і всі запорозькі. Тоді з'їжджалися було сюди запорожці гуляти відовсюди: з балки Біленької, з-під Лисої гори, Крутого Яру, з Великого Лугу.

У Крутім Яру жив бурлака і характерник Камінник з Харсуном. Ті, кажуть, багато грошей вивезли з Польщі. Камінник подався в Чорноморію, а Харсун лишився в Крутому Яру. Сумно стало одному, а тут ще й пани гонять: він кинувся в Олександрівськ і пристав до Василя Ляшенка.

Багато грошей було в Харсуна! Як умер — зажив тоді Ляшенко і з мужика зробився купцем! З цих козацьких грошей пішли жити сини і внуки Ляшенка.

¹ Заклятий Кут — урочище біля с. Котівки Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

ЗМІЙ З ТРЬОМА ГОЛОВАМИ

Кажуть, у Гадючій балці водились полози, а нижче порога Гадючого, на острівку, була, — та й тепер є, — скота, де жив змії з трьома головами. Його всі боялись... Оце як летить, то так весь світ і засяє!

Це було давно. Зміїв, кажуть, водилось тут три: один на острові Перуні, другий на Гадючому порозі, третій на острові Хортиці. На Хортиці, якраз у Вищій Голові, є й тепер глибока скота. Її так і називають: Змієва...

БАЛКА КИЗ-ЯР

Давним-давно, ще до приходу татар у Крим, у покритій лісом балці Киз-яр¹ жила орда жінок-амазонок. Вони добре стріляли із лука, рубали мечем, іздили верхи й часто здобували перемогу у війнах з чоловіками сусіднього племені. Полонені ставали подружжям переможниць, їх доля була тяжким випробуванням: чорна робота, каліцтво, за непослух — смерть. При народженні дітей живими залишали тільки дівчат. Керувала амазонками, водила їх у бій чарівна дівчина-войовниця.

Так було до тих пір, поки в одній із битв цариця не потрапила в полон. У чоловічому племені вона закохалася в царевича, та не хотіла скоритися долі усіх жінок — вийти заміж.

Згодом, викупивши себе, цариця повернулася до рідного племені. Але не могла перебороти своїх почуттів до коханого й наказала спалити себе на вогнищі. З тих пір і пішла назва балки Киз-яр (*киз* — дівчина, *яр* — балка).

БАЛКА КІБ'ЯЧА

Це було ще за кріпацтва. Кажуть, жив у нашому селі із дочкою один бідний-бідний чоловік. Дружина його вмерла від тяжкої роботи, коли дівчинці ще й тринадцять літ не виповнилось.

Пан так знущався над кріпаком, що той не витримав і виїшов тікати за Дніпро, в Таврію, де не було неволі й ніякої влади. Вирішив ото — і втік. Переплив на той бік, став на кручі й почав співати, щоб досадити поміщикаві. А пан, як почув, страшенно розлютився. Ухопив кріпакову дочку, вивів на високий пагорб і почав її шматувати. Пошматував, як кібець курча. Не встигла й закричати нещасна!

¹ Киз-яр (або Кизиярська) балка — знаходиться тепер в центрі м. Мелітополя.

Роздер панюга жертву — і сам пропав. Покотився мертвим у балку. То його за невинну дитячу душу Бог покарав. Із того часу балку звать Кіб'ячою.

БАЛКА ТОМИЛОВА

Недалеко від нашого Новотроїцького є балка Томилова. Одного разу, кажуть, справляли якісь люди весілля. Молодий був із сусіднього села. Їхав він у Новотроїцьке із своєю судженою веселий та щасливий. Задивився на молоду і не вправував кіньми. Вони ж як понесли в балку, та не через міст, а прямо в бурхливу річку, що тут колись протікала!

Бричка перекинулася, наречена впала у воду — і її підхопило течією. Молодого придало в муляці колесами. А як виборсався він, то побачив, що його кохана вже далеко потопала у хвилях. Залишив хлопець коней і в розпачі подався берегом. Біжить і кричить:

— Рятуйте! *То ж моя мила! То мила!..*

Почули люди, прибігли, та вже було пізно: молода втопила ся. З того часу й прозвали балку Томиловою.

БАЛКА КОБИЛЬНА

По цій балці тече річка і зветься так, як і балка, — Кобильною¹.

В старовину, як ще степ був запорозьким, по балці водилося багато диких коней. Так табунами й паслись. Літ вісімдесят або дев'яносто тому греки часто ловили їх арканами.

Раз грек піймав дикого жеребця і повів його в Катеринослав до архіерея.

— На тобі, — каже, — цього жеребця та зроби мого сина попом: він грамотний!

Архіерей жеребця взяв, а сина постриг у попи. Тому архіерею, було, поведуть греки дику козу, а він дякує та платить гроші...

Дикі коні, було, часто вибігають на Туркову могилу², а потім і подадуться або на Гайчур, або на Янчул пастись.

¹ Кобильна балка й річка тягнуться по території Куйбишевського і Гуляйпільського р-нів Запорізької обл.

² Туркова могила знаходиться недалеко від с. Малинівки Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.

БАЛКА КНЯЖІ БАЙРАКИ

Балка Княжі Байраки¹ одержала свою назву від князя Вишневецького, що жив колись тут. То був знаючий і лихий чоловік. Розгнівався він якось за віщось на людей і поробив їм так, що вони ніде не могли знайти води: де вони не копали землю, — води нема, та й годі. Сам же він як тільки копне де-небудь — зараз вода й покажеться.

Так він усе своє життя морив людей. Навіть після своєї смерті все мстився їм. Коли поховали його, то й вода разом із ним у землю пішла. Лишень тоді здогадалися люди, в чім річ. Вони накидали на могилу Вишневецького багато каміння, поставили на ній високий кам'яний стовп — і вода знову з'явилася в колодязях.

БАЛКА БЕЗП'ЯТА²

Це діло йде ще від створення світу. Як Бог людей творив, то спершу створив він теля; кинув його через тин — воно й побігло. За третім разом Бог створив дитину; став її кидати через тин, а мати як заплаче:

— Господи милостивий, не кидай, бо воно маленьке — уб'ється...

— Ну, коли тобі шкода його, то ти будеш глядіти його до трьох років.

А чорт те все бачив і чув та й каже:

— Дай я зроблю щось таке, щоб богових людей поїло. — І зробив він вовка. Дме-дме, а той ніяк не оживе. Коли ось йде Бог. Чорт і давай його питати:

— Що ти таке робиш, що тільки надмеш, кинеш через тин, а воно й побіжить?

— А кого ти зробив?

— Вовка.

— Гм, так ти відтягни його до кручі над річкою, стань поряд із ним та й кажи: «Устань, вовче, та з'їж чорта», а сам — мерщій у воду і плигай.

Чорт послухався. Узяв вовка, притяг його до Дніпра, став поряд із ним та й каже:

— Устань, вовче, та з'їж чорта!

Вовк і схопився. Не встиг чорт і в воду плигнути, а він його за п'яти. — та так і відкусив. І стали чорти безп'яті. Отут у них на балці саме й збіговище було. Через те вже й балку прозвали Безп'ятою.

¹ Княжі Байраки — балка, знаходиться на верхів'ї р. Жовтої — притоки р. Інгульця.

² Безп'ята балка знаходилася біля с. Діївки Катеринославського пов. (тепер у межах м. Дніпропетровська).

МАРУСИНА ВЕРБА

Ще як не було Каховського водоймища, проти села Доброї Надії¹, що біля Марганця, в плавнях росла стара-престара, висока та кучерява верба. Років їй триста було, а може, й більше! Називали її Марусиною вербою. А чому так називали, — про те ось що старі люди розповідають.

Колись на Україну нападали татари. Грабували, палили, різали, брали в полон. Серед полонених було найбільше молодіць і дівчат. Одного разу після спустошливого походу поверталася орда додому, в Крим, і зупинилися саме там, де тепер наше село лежить.

Великий плач і стогін стояв над бусурманським табором. То плакали і стогнали невольники. А поміж тих невольників була дівчина Маруся. Така гарна, така гожа, що найстарший татарський ватаг всю дорогу з неї очей не зводив. Як тільки отаборилися, він одразу ж і наказав своїм слугам привести нещасну бранку до себе в намет.

Розшукали слуги Марусю, схопили її, розв'язали та й ведуть до свого пана. А дівчина як побачила пишний намет, так про все й здогадалася. Та давай тоді щосили пручатися. Довго, сердешна, пручалася, кусала руки ворогам, поки нарешті-таки вирвалася. А рвавшись, чимдуж подалася з табору до плавань. Так бігла, що ніхто її не міг зупинити. Пускати ж стрілу не дозволяв вельможний татарин, звелів узяти полонянку живою.

Поки там хтось із ординців скочив на коня і погнався, Маруся була вже під високою вербою. Зрозуміла, що порятунку не буде, й миттю злізла на дерево, на самісінький його вершечок. А тоді перехрестилася і кинулася вниз головою та й розбилася. Не скорилася вона злим нападакам-чужинцям, не дала їм понівечити свою чисту вроду. Від того часу й звуть ту вербу, з якої кинулася горда дівчина, Марусиною.

ПОЛОВИЦЯ — КАТЕРИНОСЛАВ

Від давніх часів Запорозької Січі Катеринослав має вже четверте назвисько. Перше було Половиця, друге Катеринослав, третє — Новоросійськ, а четверте — знов Катеринослав.

Як зайшли ще в цю Україну мої діди, то в тій Половиці були вже зимівники, а за моєї пам'яті стояло шість хат; жили там: козак Крошка, запорожець Антін Токар і Лазар Глоба.

Крошка мав хату, де теперечки гімназія, Токар — де будинок штаб-лікаря Роде, а Глоба жив на тім місці, де руїни пала-

¹ Добра Надія — село Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

цу Потьомкіна світлішого і казенний сад, тільки хата його була внизу, над Дніпром, під скелею. Тамечки в нього й млини були; один саджений на каміннях, а другий — байдачний, задля валушей. З Глобою жив ще другий козак жонатий, Іван Каплун.

Отут же була і власна моя хата, опріч цієї михайлівської, і ми, три сім'ї, проживали вкупі під одною стріхою кілька літ, бо хата була простора і на дві половини.

На тих самих печищах, де ми жили, теперечки збудована каравульня задля сторожів, що приглядають за казенним садом.

Цей Глоба, що розкакую, був нежонатий і виселився сюди з Нових Кодаків з п'ятнадцятьма душами кравців, бо промишляв кравецтвом. Любив він і садки розводить; ми з ним удвох всю гору, де теперечки казенний сад, позасажували деревами. Опріч цього місця, Глоба одмежував собі ще чимало землі біля озера, де теперечки суконна фабрика, та, засадивши ще стільки, примежував і розвів надивовижу сад. Там його, як умер, і поховали: а жив він більш, як сто літ. І досі в тім саду, де теперечки і цей казенний, стоїть кам'яний стовп на могилці небіжчика.

Як же звали ще трьох козаків, що жили зимівниками по сусідству біля нас, цього вже не згадаю: забув...

Ще за моєї пам'яті од Нових Кодаків до Старих вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками, а проміж тії зарослі на галявинах і пролісках росла висока трава і ніколи не косилась, бо людей тоді було небагато та й зими були сирітські: за всю зиму було і місяця не годуеш скотини сіном... На цих пролісках росло дуже багато полуниць. Було як поспіють та проїдем повозкою через ті галяви, то обіддя на колесах зробляться мокрі і так почервоніють, неначе обшиті червоним сап'яном. Од цих-то полуниць за давніх ще часів у Січі це місце й прозвали Половицею. Так звалось воно й після того, як зруйнували кіш. Та вже як з Кременчука перевели губернію в Половицю і перейменували в Новоросійську, то ця Половиця взяла верх над городом Новоросійськом, що був збудований на другім боці Дніпра, при гирлі річки Самари, де теперечки Горинь.

Новоросійськ на тім місці недовго зоставався, бо одного року, не пам'ятаю якого, як піднялась весною на Дніпрі й Самарі вода, так залило й затопило увесь город. З того-то випадку вищі присутственні місця повернулись знову в Кременчук, а нижчі суди — повітовий, земський і поліція, не боячись води, перебралися по Самарі в Новоселицю, ту, що колись за Січі звали Самарою, а по впровадженні губернії перейменували в Новомосковське...

Половиця наша звалась Половицею аж до самого приїзду цариці в нашу Україну 1786 року і до закладення города Катеринослава...

Всіх нас протурили до чортів; покидали ми і свої хати, і садки, що порозводили.

Як стали будувать палац світлішого¹ (це вже було після приїзду цариці), то почали його спершу там, де теперечки шпиталь, а далі велено було поставити, де й теперечки стоїть... Як стали розміряти фундамент, то на тім місці був у мене посіяний ячмінь, — так не дали мені зібрати і того ячменю, увесь витолочили.

Губернатор призвав усіх нас, половчан, і заявив нам, що ми маємо право селитися, де схочемо. От найбільша частина виселилась у Сухачівку, а другі — в Мандриківку; тамечки тоді сидів зимівником козак Мандрика, від того й слободу прозвали Мандриківкою.

КРИВИЙ РІГ

Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ. Там є й могила, що зветься Баба. То кожний подорожній, було, їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть, було: «Чи ще далеко нам їхати?» — «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та й спочинемо». То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, назвали Кривим Рогом.

САМАРА — НОВОМОСКОВСЬК

Селище Самара так прозвано, бо стоїть на річці Самарі. Як стали ж селитися в ньому з Гетьманщини, то й прозвали Новоселицею, а теперечки — містом Новомосковськом.

Біля цього селища збудували запорожці общежительний монастир, той самий, що й досі стоїть. За Січі було в ньому ченців чоловік з двадцятки, а постригались вони в Києво-Печерській лаврі й жили собі хоч подаянієм, а в достатку.

Церква була дерев'яна, во ім'я святителя Миколая, від того й монастир прозивався Самарсько-Миколаївський, і дуже був багатий ризницею і церковною утвар'ю. Замість архімандритів поставляли в ньому то строїтелів, то ігуменів...

НІКОПОЛЬ

Колись на цьому місці, де тепер Нікополь, слободи не було, а жили запорожці хуторами. По цей бік Дніпра земля була козацька, а по той бік — турецька. Перевіз тут був спокон-

¹ Палац князя Потьомкіна.

віку. Де тепер скелі на Дніпрі, був острів Орловий; його змило водою. Він був великий, і на ньому, кажуть, було становище січових рибалок. Жили тоді рибалки і понад річкою Лапинкою.

Нікополь поділявся на кутки. Де тепер церква й лавки, цей куток здавна зветься містечко. Далі, вгору по Дніпру, аж до Лисої гори, — то Довгалівка, бо там жили запорожці Довгалі. Далі в степ — Лапинка, прозвана за урочищем Лапинці. А тут, біля перевозу, — Микитине, де жив багатий козак Микита.

Спочатку й слобода звалася Микитиною; а як поставили запорожці церкву, назвали попи Нікополем. Так і звемо й по цей день.

У запорожців Січ була в Капулівці та в Покровській слободі, в Нікополі було роздоля велике, був торжок, були шинки, півча, попи, музики...

Оце як набридне якому козакові сидіти в Січі, то він одпротиться в кошового і гайда в Нікополь гуляти. Як тільки в слободу, так і повертає до Микити.

Тоді в козаків були свої звичаї. «Здрастуй» не казали, а під'їде козак під вікно конем та й гукає:

- А пугу! пугу!
- Козак з Лугу!
- Базавлук!
- Соломаха та тузлук!

Цебто прилетів пугач до пугача (козак до козака) та й питає господаря:

- Що ти є за чоловік? (пугу, пугу?).

А той з хати:

- Козак з Лугу.

А цей знову:

- А я козак з Базавлука!

Тоді господар і просить гостя до хати хліба-солі їсти (соломахи та юшки з риби, або по-козацькому — тузлука).

На другий день іде козак до церкви, відслужить молебень і каже попові:

— Ну, панотець, богові богове, а кесарю кесареве! — Викине на тарілку червонця й знову до Микити пити-гуляти... Як підгуляє, вийде з хати й гукає:

- Ану, коти барило горілки, давай питців, співаків, музик!

Звісно, народові того й треба. Тільки пара з рота — тут тобі вродяться й питці, й співаки, й музики. Давай козак частувати, давай гуляти!.. Далі як загуде скрипка, бубон! Як піднімуть танці, співи, галас — так і піде все ходором! Куди запорожець — туди й челядь...

Так гуляє козак день, гуляє два, гуляє тиждень. Як витрусить кишені, тоді на коня і гайда в Січ.

ТОМАКІВКА

Де теперечки оце селище Томаківка¹, колись дуже давно була, кажуть старі люди, запорозька слобідка. Заїхала якось сюди цариця Катерина. Схотілося їй вийти з карети та відпочити біля річки під вербами.

Ну, вже як відпочила цариця, тоді пішла на село, на садки та городи подивитись. А воно саме маківки цвіли. Побачила Катерина ті чудові квіти та й питає в свого почту:

— Що це так гарно цвіте?

Князі та генерали зирк, зирк один на одного — і мовчать, бо й вони зроду таких квітів не бачили. Коли це з куреня показався дід-запорожець. Цариця — до нього.

— Діду, що це за квітка? — і показує на мак біля тину.

— То маківка, — відповів старий.

— Томаківка, — не зовсім уторопавши, засміялась Катерина й додала: — Ну, хай же й слобода ця віднині зветься Томаківкою. — Сказала так та й подалась із своїми слугами далі мандрувати.

ВЕСЕЛІ ТЕРНИ

Після того як Богдан Хмельницький розбив польську шляхту під Жовтими Водами, то козаки відпочивали в нашій балці; а вона була вся заросла тернами. Стояла тут і корчма. То козаки й назвали цю місцевість Веселими Тернами. А потім і поселення, що з'явилося на цьому місці, назвали Веселими Тернами¹.

КОТІВКА

Народна легенда говорить, що засновником Котівки³ був якийсь запорожець Василь Кіт. Він жив на дві половини: в одній, де стояла стара церква, і в другій, де тепер панський капусник. Перше поселення звалося Васьківка, а друге — Котівка.

Цей Кіт мав переправу через ріку Орель і був чоловіком дуже хазяйновитим, тримав у себе багато собак. Якось ті собаки напали на купця, що переправлявся через Орель, і розірвали його. Господареві собак загрожувала біда, і він звернувся

¹ Томаківка — тепер районний центр Дніпропетровської обл.

² Веселі Терни — тепер село Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

³ Котівка — тепер село Магдалинського р-ну Дніпропетровської обл.

за допомогою до сусіднього поміщика Алексеева, котрий мав угіддя на річці Очеретуватій. Алексеев пообіцяв захистити Кота, але з умовою: «Віддай мені свою землю, то я тебе й визволю». Кіт згодився і поступився панові своєю землею, а сам поселився на правому боці Орелі, де й тепер живуть його нащадки.

СТАРОЖИТНІ СЕЛИЩА ПОБЛИЗУ ПОЛОВИЦІ

Село Лоцманська Кам'янка так прозване, бо там сидів зимівником лоцман Камінь. Промишляв рибальством і проводив через пороги судна і плоти...

Селище Діївка так прозвалось од козака Дія, що найперший сидів там зимівником, а виселився він з Нових Кодаків...

Селище Сухачівка теж прозване од козака Сухача, що сидів там зимівником.

Селище Тарамське — стоїть воно над самим Дніпром на кам'яному і скелистому ґрунті. Дорога побіля нього та по селі дуже труська і трудна: як ідеш, то й підкидає тебе, і тарамить; од цього й прозвали його Тарамське...

Селища Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове добули свої прізвища од своїх осадчих, що сиділи там зимівниками і промишляли хліборобством і рибальством...

Селище Могилів прозване так од осадчого, козака Могили, що сидів там зимівником...

Селище Гупалівка прозване теж од осадчого, козака Гупала.

Селище Перещепине на стовповім шляху в Костянтинівград — теперечки пограничне село з Полтавською губернією, а тоді, за Січі, — з Гетьманщиною. Так, бач, як це урочище перещеплювало наші землі, то й того козака, що тутечки сидів зимівником, Перещепією прозвали.

НОВІ КОДАКИ

Місто Нові Кодакі¹ стояло ще за ляхів, а там як забрали його запорожці, то воно вигоріло дощенту з невеличкою церковкою, вкритою соломною і очеретом.

Після цієї пожежі знов побудували церкву і містечко та ще й фортецю по запорозькому кшталту на диво осадили. Обвели кругом глибокою канавою, валом і рогатками в дві лави на сажень од канави. Опріч цього, збудували три башти; одну —

¹ Нові Кодакі — тепер у межах м. Дніпропетровська.

внизу над Дніпром, другу — нагорі від Дніпра, а третю — на полудень. На чотирьох кутах були пороблені розкати й густо заставлені гарматами та мущирями, а скрізь поверх валу поставили кошелі (тури), сплетені з лози і натоптані землею до самого верху, неначе маківки. Ці кошелі були внизу в аршин завтовшки, а наверхі — в косовий сажень; і так їх з'єднували, щоб верхні краї сходились до купи, а спідні вкопували в землю на валу. Це задля того робили, що як стануть стрілять вороги по місту, то щоб кулі засідали в кошелях і не шкодили жителям і війську та й вартовим, щоб на валу без опаски можна було стрілять по ворогах у щілини, як в Бендерах — із-за стін.

Дуже хитро та мудро була осаджена та фортеця. В ті часи ніде, ні в якій землі, такої не було!..

СЛОБОДА МАРКУСОВА

Покійник дід розказував, що зараз після запорожців на цім місці сів якийсь пан Курика. Багато степу було в нього... Звісно, землі багато, а людей мало, то й став він приймає до себе сіромах.

— Ідїть, — каже, — хлопці, до мене жить: хто хоче, бери плуг, воли — роби, хто не хоче — пий горілку.

Попервах добре у панів жилося: податі не платили, від некрутчини одозволяли пани... До Курики багато пристало сіромашні, бо їм уже волі не було: як піймають якого, так зараз в кайдани заб'ють — і пішов козак залізом маслаки терти... Багато їх було по острогах, багато їх бряжчало й по великих шляхах... Обвішають ланцюгами та й гонять, як каторжних. Була ще мода така, що й голови брили. Обголять, було половину голови, що й на чоловіка не похоже...

Стала населяться слобода, стала сіромашня женитись і жить сімействами. Як обжились люди, тоді вже пан не те задумав: став він їх потроху до панщини прикручувать, а далі забігла якась бумага, так він узяв та й закріпостив... Розчовпали козаки, та пізно: раді б і назад, так нікуди голови приткнути...

Ще за моєї пам'яті од Курики степ, люди і вся богатиня досталися Маркусові, і тоді вже слободу назвали Маркусовою. Попервах вона звалась прямо Кічкасівка.

СЛОБОДА БІЛЕНЬКА

За Розумівкою, що нижче Хортиці, не більше як за версту, біля Дніпра є урочище Біляй. У цім урочищі був колись густий ліс і жили запорожці Біляї, або Білівці — від того воно так і прозване. Недалеко від Біляя є інше урочище — Канівське. Там жив козак Канівський.

Розказували колись старі діди про губернатора Матлаша¹. Ця земля, де тепер Бабурка, Розумівка, Біленька² й інші слободи, була вся його; вона дісталася йому за безцінок від Розумовського і Каменського.

Раз, кажуть, об'їжджав він степ і наткнувся на землянки в урочищі Біляї.

— Що тут за люди живуть?

— Запорожці!

— Може, чорноморці?

— Ні, пане, чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.

— Так запорожців уже нема!

— Вони є, пане, та не стільки, як було... Ми запорожцями були, запорожцями й померемо.

— Чи так, то й так! Хто ж вас тут поселив?

— Сіли, пане, землянками, коли ще земля була козацька!

— А живе чим?

— Ловимо рибу, розводимо скотину, коней, бджолу.

— А сієте що?

— Хліб — на степу, а біля хат — тютюн, капусту, соняшники, баштани...

— І ніхто вам не забороняє?

— У вашої милості, — дай вам Господь довгого віку, — стільки землі, що добрим конем за день і не об'їдеш.

— І то правда!.. Ідіть же, братця, жити до мене в слободу Біленьку. Пороблю вам хати. В мене солдатів не будете давати, а в вільних слободах беруть. Не будете й панщини робити.

Вони послушали й переселились. Правда, старі жили вільно, а дітям їх прийшлося уже не так: із вільних козаків та стали кріпаками. Як там кажуть: «У панів широкі ворота входити, а вузькі виходити». Так було і тоді: на якого пана землі жили запорожці, за тим їх і записали в ревізію.

З тих козаків Біляїв розвелосся в Біленькій стільки людей, що на собаку кинь, а в Біляя влучиш.

Запорожці Біляї жили ще, кажуть, у Великому Лузі, де тепер канкринська земля, в урочищі Холуювату, що супроти Наливача...

СЕЛО СПАСЬКЕ

Тут колись запорожці жили. Це ж од них і село завелось. Тут з давніх-давен християни все від татар ховались. Як набіжить орда, то християни і спасаються тут саме від неї. Ото воно Спаським³ і прозвалось.

¹ М а т л а ш — Михайло Іванович Миклашевський, катеринославський губернатор (1801—1804).

² Б а б у р к а, Р о з у м і в к а, Б і л ь н ь к е — тепер села Запорізького р-ну Запорізької обл.

³ С п а с ь к е — тепер село Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.

Де в бога взялись запорожці та давай орду кишкать, давай кишкать та й зігнали аж у Крим; там вона й зосталась. Отож тоді запорожці й церкву тут поставили. Вона збудована так, як і самарська: уся на тиблях, без гвіздків. Там же, за Спаським, вони й городок поставили, а тут, біля могил, і жили вони: Заліпи, Ткачі, Мирони, Богомази. Старий Богомаз як умер, то його поховали на могилі. Отож і знаходять тут люди всячину запорозьку: і залізничя, і пістолі, і стволи, й кулі.

ВЕЛИКА І МАЛА ЛЕПЕТИХИ

Нижче нашої Кам'янки¹ в Дніпро з лівого боку впадає невеличка степова річечка Лепетиха, а як по-простому, то Ляпатиха. Ще за козаччини тутечки, кажуть, стояла турецька сторожа. Пильнували турки, щоб запорожці в море на чайках не проскочили. Ну, а козаки все-таки вхитрялися й проскакували. Було, як допливають до сторожі темної ночі, то кошовий і наказує пошепки гребцям:

— Ляпай тихо! Ляпай тихо! — Це проти того, щоб вороги не почули, як запорожці веслами орудують, та не почали стріляти.

Від того буцімто й річечку назвали Ляпатихою, а вже пізніше дві слободи: більшу — Великою Ляпатихою², а меншу — Малою Ляпатихою³.

ЦАРИЦИНКУТ

Колись отут плавні були, і називалися вони Великим Лугом. Село Царицинкот⁴ спочатку, кажуть, нижче лежало, — понад самою Кінською, — і мало не таку назву.

Як проїжджала цариця Катерина запорозькими землями, то дуже їй сподобалася ця слобода над річкою, — і вона вирішила біля неї відпочити з дороги.

З царицею була велика свита: князі, генерали. Довго вони відпочивали і бенкетували. А як уже стали їхати далі, то цариця сказала:

— Добре ж я тут відпочила й покутила. Хай же ця слобода називається Царицинкот.

З того часу наше село так і називається.

¹ Оповідач має на увазі м. Кам'янку-Дніпровську.

² В е л и к а Л я п а т и х а, тобто Велика Лепетиха, — смт. Херсонської обл., районний центр.

³ М а л а Л я п а т и х а, тобто Мала Лепетиха, — село Великолепетиського р-ну Херсонської обл.

⁴ Ц а р и ц и н к у т — село Василівського р-ну Запорізької обл. 1964 р. перейменоване в Приморське.

БЕНКЕТ ХИЖАКІВ

Між Малою Катеринівкою і Царицинкутом, де оце риб-госпівські ставки, росли колись на левадах понад Кінською кучеряві верби, дикі груші та крислаті осоки. Краса була несказанна! Старі люди переказують, що саме тут відпочивала зі своїм почтом цариця Катерина, коли подорожувала в Крим через Запорожжя.

Зупинився царський караван ополудні, щоб літню спеку в затінку перебути, але Катерині ці місця так сподобалися, що вона вирішила тут заночувати. Слугам було наказано готувати всякі наїдки й напої. Цариця збиралася бенкетувати.

Скоро й обід був готовий. Катерині подали золочений дзиглик, а князі, графи та генерали порозсідалися довкола широкої застільної прямо на траві, і почався бенкет... Пили-пили, їли-їли пани — аж повпрівали. А як ударив їм хміль у голови, як розв'язалися у них язика, то почали вони до цариці приставати з проханням:

— Віддай нам, матушка, оці степи благодатні!.. Віддай, розділи поміж своїми слугами вірними... А ми вже тобі віддячимо — зведем зі світу розбишак непокірних, отих запорожців триклятих, що знаджують кріпаків наших і на бунт їх підбивають...

Катерина теж була вже напідпитку. Почула вона благання вельмож, засміялася, та й каже:

— Гаразд, гаразд, панове... Подарую вам оці землі благодатні, тільки, щоб не було кому образи, то зробимо ось що. Хто з вас у який бік обличчям тепер звернений, той нехай туди й скаче на своєму коні. Скільки степу оббіжить до заходу сонця, ото все і його!..

Пораділи вельможі, посхоплювалися і давай коней своїх сідлати. А як осідлали, то притьмом і розбіглися в усі боки, як руді миші. П'янька ж цариця сміялася-сміялася з них, а тоді впала в траву та й заснула...

Найхитрішим серед панів був Потьомкін, то він найперший і вихопився з гурту та й подався чимдуж на схід уздовж Кінської. Заскочив у Кінсьководівку¹ і кричить на все п'яне горло:

— Це моє! Це моє!

Почули той крик дивного вершника люди, перехрестилися і думають:

— Що воно за оказія?! — Не знали, бач, що то їхня біда кричить.

А Потьомкін тим часом погнав далі коня. Біг-біг — не видно ніде й хатини! Коли це гульк — невеличка слобода! Забіг князь у неї і знов не своїм голосом крикнув:

— Це моє! Це моє! — А тоді розвернувся, щоб по безлюд-

¹ Кінсьководівка — тепер с. Григорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.

дю час не гаяти, і помчав назад, правим берегом Кінської. Схитрував, одним словом. Ось тому, кажуть, і село те, куди добіг Потьомкін, назвали пізніше Хитрівкою (тепер південна частина селища Комишувахи — В. Ч.).

Вернувся панюга в Кінсьководівку, а звідси повернув на Кримський шлях. Загарбав Кушугумівку, Краснокутівку¹, усі поля, луги й пасовиська навколишні і, захеканий, ледь-ледь устиг до заходу сонця в царський табір добратися.

А на південь, понад Великим Лугом, подався був граф Попов.

Цей ненажера захопив усі степи янчекрацькі, карачекрацькі і бурчацькі. Може б, ще й більше нагарбав, якби біля Лисої гори не сталася йому пригода. Не витримав божевільного чвалу його притомлений кінь, повалився на землю та й пропав... Розгубився пан, ледь не плаче... Коли це дивиться — перед ним нечистий з цапиною борідкою вродився. Стоїть і посміхається. Кажуть, на Лисій горі чортів водилося тоді багато...

— Не переживайте, ваша ясновельможність, — каже біс. — Я вам скакуна заміню, тільки віддайте мені за цю послугу свою душу.

— Добре! Добре! — зрадив Попов. — Неси мене швидше, бо вже скоро сонце зайде. Не встигну на вечерю до цариці!..

— Встигнете! — не то закричав, не то заіржав чортяка, а тоді раз — обернувся на жеребця і помчав графа до Скелянської балки. Оббіг Скельку і Маячку² та чимдуж — у плавні! Плавнями, плавнями, повз Кучугури — і виніс пана до Підстепної, себто до нашого села. Прийняв знову свій образ та й каже:

— Злізайте, ваша ясновельможність. Далі я вас не повезу, бо в таборі піп є... Доберетеся пішки, тут недалечко. Бувайте здорові та в гості до мене навідуйтесь.

Сказавши це, біс мов кризь землю провалився, а Попов очеретями потяг до табору... Відтоді, кажуть, цей пан і всі його нащадки з нечистою силою зналися. Був із їхнього Василівського замку таємний підземний хід аж на Лису гору, по якому вони до чортів та відьом у гості ходили...

На північ же, понад річкою Кушугумом, помчав Розумовський. Цей коня загнав ще швидше, ніж Попов, бо пробирався до Дніпра болотистими балабинськими плавнями. А як спішився, побрів Закітним до Мірошника³. Виліз рачки на грядку весь у куширях та багнюці і давай кликати рибалок:

— Гей! Харпаки сякі-такі, перевезіть мене на правий берег!

— А що ти таке? — питаються діди-запорожці.

— Я — ваш гетьман, сучі діти! Подавайте човна мерщій!..

— Ха-ха-ха!.. — засміялися рибалки, аж луна Хортицею покотилася. — Може, ти й гетьман, тільки не нам, а отим, що

¹ Краснокутівка — стара назва смт. Мала Катеринівка Запорізького р-ну Запорізької обл.

² Маячка — село Василівського р-ну Запорізької обл.

³ Закітне, Мірошник — озеро і протока у колишньому Великому Лузі, напроти селища Кушугума.

в болоті, з якого ти виліз!.. Ану, хлопці, відлупцюймо веслами нечистого!..

Із тюканням і свистом діди почали наближатися до отерілого Розумовського. Перелякався пан на смерть та мерщій назад, у хаші! Довго блукав плавнями і лише пізно ввечері дістався до Катеринино стійбища. Мокрий, вибарложений, одяг на ньому подерся і висить пацьорками, на голові баговиння... Як угледіли його князі, графи та генерали, так ураз за животи і схопилися, а з ними й цариця покотилася зо сміху. Неборака ж — бух Катерині в ноги та й просить слізно:

— Помилуй, матушка! Не встиг до заходу сонця... Коня загубив, плавнями блудив... То ти мені вже хоч отой куточок, що нижче Хортиці на правому березі Дніпра, подаруй! Я на нього з цього боку дивився... Пожалій, змилуйся...

— Гаразд, — каже крізь сміх Катерина. — Дарую тобі той куточок... А тепер іди до річки та хоч обмийся.

Так ото під п'яний регіт і дісталася гетьманові-невдасі та земля за Дніпром, де згодом виникло назване його іменем село Розумівка.

Поживилася того дня і дрібніша панота. А потішена цариця добряче виспалась, прокинулася на другий день пізенько, позіхнула та й каже:

— Ох і покутила (себто побенкетувала) ж я вчора... Як оця слобода, що на горі, зветься?

— Підстепна, ваша імператорська величність! — відповідають слуги.

— То хай же вона віднині Царицинкутом називається.

Ось тому, кажуть, наше село і зветься Царицинкутом. Але дехто із старих людей ще й досі називає його по-старому Підстепною...

Порозхапували запорозьке добро катерининські вельможі, мов ті хижакі. Порозхапували і завели повсюди кріпацтво. Страшно бідували люди в панській неволі. Розказують діди, що про ту неволю й пісню кимось складено. Було як зберуться злидарі до корчми, як заллють своє горе оковитою, то й затягнуть, плачучи, сумної-сумної:

Катерино, вража бабо,
Що ж ти наробила?
Степ широкий, край веселий
Та й занастила...

Довго в нашому краї з п'яної царициної ласки пани жирували. Але відлилися їм бідняцькі сльози. Прийшла революція 1917 року — і пропали ті кровопивці-хижаки навіки!

СЛОБОДА КРАСНОКУТІВКА

Тепер Малокатеринівка — велике робітниче селище, а колись, іще за козаччини, це була така собі незavidна слобідка й називалась вона Краснокутівкою. Про ту давню назву переказують старі люди ось що.

Як утекли турки і татари за Кінську, тоді цариця Катерина подарувала наші землі князеві Потьомкіну. А він узяв та й збудував тутечки фортецю. Збудував, навів туди слуг, війська і почав панувати. Тільки не пішов у руку вельможі царицин подарунок. Із Таврії постійно бусурмани загрожували, а прямо під боком, у Великому Лузі, запорожці шаблями брязкали та все на Катерининих прихвоснів похвалки гнали. Сидів князь у фортеці, як лис у норі. Боявся, щоб його звідти не викурили.

Одного разу піймали панські слуги в прибережній осоці татарчука-розвідника, привели в фортецю, а він і каже Потьомкіну:

— Тікай, бо на тебе велика орда йде!

— Бреши, бреши, — засміявся князь, а потім наказав відшмагати полоненого й прогнати геть.

А татарчук казав-таки правду. Днів через два-три з південного боку над степом піднялися цілі хмари куряви. То сунула орда. Потьомкін звелів готуватися до оборони.

Не встигли солдати ще й гармати зарядити, як татари вже на лівому березі річки показалися. Перепливли Кінську на конях і обложили фортецю з усіх боків. Бачить князь, що непереливки: бусурман — тисячі, а в нього лише кілька сотень вояків. І вирішив він тоді прохати допомоги в запорожців. Покликав слугу та й каже:

— Як смеркне, проберешся обережно через облогу і біжи чимдуж на Січ. Обіцяй тим голодранцям що хочеш, тільки приведи їх сюди! Зрозумів?

— Зрозумів, ваша ясновельможність!

Ну, ось і смеркло. Татари розклали вогнища, посідали вечерять, утихомирилися. А князівський посланець шасть-шасть байраками, лозами, очеретами — і щодуху через плавню до запорозького кишла. Прибіг, повалився в ноги кошовому і став благати:

— Пане отамане, допоможіть! Обступили клятї ординці фортецю хмарами. Самі не відіб'ємося. Князь дуже вас просить...

— Та я що... — відказує кошовий. — Як товариство вирішить, так і буде.

А козаки як почули отаманові слова, та й почали викрикувати:

— Ага! Прийшла коза до воза!..

— Як припекли бусурмани, то де й пиха панська ділась!..

— Хай своєму князеві Грицькові чорт болотяний присниться з такими ж, як у нього, патлами! Зайняв наші лани й пасови-

ща, завів у нашому краї мерзенну панцину, а тепер ще, бачиш, і допомоги в нас просить!..

— Жени, батьку отамане, оце опудало із Січі втришия!..

— Потьомкінів слуга, чуючи такі речі, аж просльозився:

— Панове козаки! Не губить нас, християн! Ось послухайте... Князь вам віддячить! Що хочете просить, він на будь-яку плату згоден!..

— Ну, коли так, — каже жартома один нетяга, — то хай твій пресвітлий князь обстриже свої патли та пришле нам на Січ, а ми їх до тички прив'яжемо і будемо ними горобців пужати!

— Го-го-го! Ха-ха-ха, — зареготало товариство.

— А що, хлопці? — питає кошовий, од сміху заливаючись. — Може й, справді за таку плату допоможемо пану Грицькові?

— Допоможемо! Згода! Хай присилає патли!..

Зрадив слуга — і махнув у фортецю. Доповів про усе Потьомкіну, а той спочатку дуже розгнівався, а потім подумав-подумав, хитро всміхнувся та й каже:

— Гаразд, понесеш їм волосся.

Темної ночі знову подався слуга на Січ, але на цей раз уже із пакунком. Поніс товариству князівську плату. Запорожці були задоволені, бо дуже їм хотілося панюгу чим-небудь ущипнути. Ще й не розвиднілося, а вони вже біля фортеці. Як вискочили з плавень, як ударили по ординцях, так ті ноги на плечі — і тікати! А наші за ними! Січуть бусурман на капусту — кров згонами тече. Увесь цей кут між Кінською і Кушугумом червоним став. Через те, кажуть, пізніше нашу слободу й назвали Краснокутівкою.

Перебили козаки ординців і вже хотіли було до коша вертатися. Коли це відчиняється кріпосна брама, і виїжджає з неї в супроводі пишної свити на баскому коні сам князь. Виїжджає і гукає:

— Спасибі вам, козачки, за поміч!..

Дивляться братчики, а в князя голова не стрижена!

— Як же це воно, пане Грицьку, що в тебе за ніч нова мичка виросла?!

— Ха-ха-ха! — засміявся князь. — Та то ж я вам Хіврині коси прислав... моєї куховарки, а ви, дурні, й повірили... Ха-ха-ха!..

Страшенно образилися запорожці й, нічого не сказавши, посунули, як туча, до Великого Лугу.

Прошло відтоді кілька років. Татари вже не осмілювалися нападати на князівську залогу. Потьомкін сидів собі спокійно у фортеці та жирував із генералами. А одного разу влаштував він бенкет¹ з нагоди своїх іменин. Зібралися вельможні гості з усієї околиці. Стали пити-гуляти, князя вітати та дорогі дарунки йому дарувати.

Бенкетують пани, а Потьомкін поміж них гоголем походжає. Аж увіходить слуга з якимось вузликом у руках і доповідає:

— Ваша ясновельможність, запорожці вам подарунок на іменини прислали.

— Давай його сюди! Розв'язуй, — каже князь.

Розв'язав слуга торбину, а там — собачий хвіст із ковтунами і цидулка: «Оце, тобі, Грицьку, за Хіврині пацьорки». Як побачили гості козацький «подарунок», так усі за животи й побралися. Сміються — аж качаються. А Потьомкін пополотнів і пішов геть в опочивальню.

Як роз'їхалися пани з бенкету, звелів князь готувати йому карету. А на ранок — тільки загуло: подався до Петербурга. Нажалівся там, кажуть, цариці. Тоді вона взяла та й зруйнувала Січ, а козаків закріпачила та порозганяла.

Після того Потьомкіну соромно й страшно було повертатися назад. Продав він свої тутешні маєтки якійсь графині Катерині, то вона вже буцімто й перейменувала Краснокутівку та Малокатеринівку, а сусідню, більшу слободу, Кушугумівку — на Великокатеринівку.

Ото таке колись діялося на нашій землі. Багато літ минуло з того часу, а люди, бачте, й досі все те пам'ятають.

«НА ТУРКЕНІ ОЖЕНЮСЯ...»

У минулі часи село Малинівка, що на Гуляйпільщині, називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті, а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного — жінки. Ну, то що ж! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодого туркенею. Туди-сюди, узяв та й одружився на ній. Живе собі й горя не знає. Думає, що його жінка-полонянка вже зовсім звикла до чужини. А про те й не здогадується, що вона тільки й жде слушного випадку, аби в степ вирватися та додому податися.

От якось відвихнувся запорожець чи там на Січ, чи там іще куди, а туркеня взяла та й утекла з хутора. Куди вона майнула і що з нею сталося, хто його знає. А тільки через якийсь там час прискакав із степу до зимівника турок на баскому коні. Увесь у дорогих шатах та золотою зброєю обвішаний. Видно, із багатих.

— Так це ти, шайтан, мою туркеню вкрав?! Ану, виїзди в поле — поміряємось силою. Я тобі покажу дорогу до чужих жінок!..

— Ну що ж, — відповідає запорожець. — Як міряться, то й міряться. А хто кому куди дорогу покаже, то ще побачимо. — Сів на коня, взяв ратище, розігнався та з усієї сили й наколов ним непрошеного гостя. А наколовши, вискочив на високу могилу та й покинув тамечки мертвого хвалька на вечерю сіроманцям...

Спливали роки за роками, зістарівся козак та й віддав богові душу вдівцем. Хутір же його невдовзі став слободою. І назвали її люди, знаючи запорожцеву пригоду, Туркенівкою, а ту могилу, де поліг кістьми бусурманин, Турковою могилою.

НА СТАРИХ РУІНАХ

У давні часи наша річка Кінська була широкою і повноводою. По ній, розказують, плавали запорожці на своїх чайках і турки на великих кораблях. А з обох берегів до неї підступали глибокі байраки, терники та поодинокі невеличкі поселення. Було таке поселення і на місці теперішньої Малої Токмачки¹. Жили в ньому козаки та всякі прийшли люди, і називалося воно тоді Малою Маківкою.

Якось на початку літа, коли навкруги буяли трави і квітував червоними маками степ, на село напали турки й татари. Напали саме тоді, коли наші пращури справляли свято маку. Старі діди переказують, що це свято припадало на першу п'ятницю червня...

Всіх дорослих маломаківчан вороги порізали, вродливих дівчат у неволю бусурманську забрали, а дітей у Кінській потопили. Від людської крові ще дужче зачервоніли стоптані нападниками маки.

І довго пустувало село відтоді: кілька літ. Аж ось одного разу, в день макового свята, вийшла із води на берег чарівна пара: дівчина-русалка і красень юнак. Вони були з тих нещасних дітей, що їх колись вороги потопили. Дівчина назвалася Христиною, а юнак — Іваном. Та й стали вони жити як подружжя, заснувавши на старих руїнах нове село Христинівку. Народилися згодом у них сини й дочки, а потім онуки пішли... А вже правнуки, як довідалися про своїх далеких предків, то вирішили перейменувати Христинівку на Малу Товкмачку, бо ж маки тут були ворогами потоптані-потовчені, і кров невинна на них пролилася. Це тепер, щоб легше вимовити, кажуть «Мала Токмачка», а в старовину казали «Мала Товкмачка»...

БУНТАРЕВА РОДИНА

Давно колись за бунтарство й непокору заслала цариця Катерина в Сибір на каторгу козака Токмача. Довго мучився сердега у чужій, холодній стороні, але ніколи не забував свого рідного краю, Запорожжя. Одного разу він перехитрив охоронників, втік із неволі і потаємно добрався аж у наші степи. Сподобалися йому квітучі береги Кінської — і вирішив він

¹ Мала Токмачка — село Оріхівського р-ну Запорізької обл.

поселитися на таврійському боці, куди ще панська рука не діставала.

Незабаром Токмач одружився на дочці старого козака, що жив поруч. Через якийсь там час народилося в нього двоє дітей — дівчаток. І жив отак колишній каторжник тільки із своєю малою родиною в нашій стороні багато років, аж поки в Таврію з усіх усюд люди не хлинули та не обсіли Токмачеве дворище цілою слободою. А як обсіли, тоді й вирішили назвати село Малою Токмачкою.

НАРОДЖЕНА ВДРУГЕ

Наше село дуже давнє. По-різному його називають: дехто — Кінськими Роздорами, а більшість — Кінськими Роздьорами. Хто знав, яка із цих назв правильніша... І про ту, і про іншу всякі балачки ходять.

Кажуть, що слободи почали тут заводитися за цариці Катерини. В одній із них за кілька верст звідси, понад Маріупольським шляхом, стояв постоем гусарський полк. Ще й досі та слобода називається Гусаркою. Так ото, було, відпустять солдати своїх коней у степ на пашу, а вони візьмуть та прибіють аж у нашу балку, до Кінської. А тутечки, дивись, і дикі коні саме прийшли на водопій. Їх тоді водилося достобіса!.. То як зведуться свійські й дикі жеребці, як почнуть іржати та кусатися, так шерсть цілими клаптями вгору летить. У диких вона, кажуть, була довга, як овеча вовна. Не мирилися, значить, на цій землі коні між собою. Від того, буцімто, й село назвали Кінськими Роздорами.

Ну, а Кінські Роздьори — так це начебто через те, що якраз отут Кінська надвоє розійшлася-розділилася: на Мокру і Суху. Може, воно й правда, та тільки старики все було розповідають, що наша річка ніколи не «роздиралася». Давно-давно колись вона мала одне русло і текла тим річищем, яке тепер зветься Сухою. А Мокра Кінська побігла степовою балкою вже за пам'яті прадідів. І побігла не сама собою, а по людській волі. Ось як це сталося.

Осіли у вільних таврійських степах полтавці, чернігівці, стародубці та всякі інші переселенці. Почали господарювати, розживатися. А поряд із ними, туди геть ближче до Азовського моря, кочували ординці. Не сподобалося бусурманам таке сусідство, і вирішили вони християнам чим-небудь напакостити. Довго думали-метикували, що б його утворит. І придумали! Взяти сто тюків вовни і забили нею джерела Кінської. Як забили, враз річка й обміліла, а незабаром і зовсім висохла.

Стала рослина в городах в'янути; стали садки пропадати. Всякий звір в інші краї змандрував, риба загинула. Підн лися суховії — і вся округа перетворилася в пустелю... Голідна скотина реве несамовито, собаки виють, як на погибель, у небі

гайвороння клубочиться. Люди ж бідкались-бідкались, а тоді бачать, що лиха година, що видима смерть наступає, — і почали кидати насиджені місця. Поскладали на вози сякі-такі пожитки та й подалися до Дніпровських плавнів.

Сунуть валки степом, а над ними курява хмарою! Діти плачуть, води просять. Жінки тужать, а чоловіки спересердя по сухих будяках батогами цьвохкають. Коли це гульк — назустріч, із боку Оріхова, якийсь вершник скаче! Підбіг ближче, дивляться передні — запорожець. І не простий козак, а богатир: плечі в аршин, руки як у доброго коваля, вуса по півметра. Кінь під ним басує ясний, мов жар-птиця: грива, хвіст і копита золоті, а з очей іскри так і сиплються, так і сиплються.

— Куди це ви, люди добрі, валуєте? Яка вас біда жене і чому ви такі заплакані? — питає козарлюга.

— Отак і отак, — відповідають переселенці. Та взяли все чисто й розказали богатиреві.

— Це, — каже запорожець, — іще не велика рахуба! Це таке діло, що й поправити можна... То вам татарва капості наробила.

— А як ти його поправиш? — обізвався дядько з гурту.

Козак нічого не відповів, тільки пильно-пильно обдивився людей, побачив біля одного воза молодицю з маленькою дитиною на руках і покликав:

— А йди-но сюди, чорноброва!

Молодиця підійшла. Дитятко плаче, випинається.

— Хто це в тебе, козак чи дівка? — усміхнувся богатир.

— Хлопчик, — відказує жінка.

— Ага! Оце й добре, — каже запорожець. — Давай його сюди, він мені й усім вам допоможе. Я з ним поїду ваше лихо побивать. А як поб'ю, поверну твого козака живого-здорового...

— Ой боже ж мій! — заголосила молодиця. — Як же це так?! Куди ти з ним поїдеш? Не дам, не дам!..

Тоді люди почали благати, упрошувати матір:

— Дай йому хлопця! У запорожців слово тверде... Поверне він тобі сина, ось побачиш. Порятуй нас, порятуй!..

Насилу ублагали. Подала жінка богатиреві дитя, він узяв його обережною та й каже:

— Звертайте отуди он, до сухого берега Кінської, і там ждїть мене з дитиною. Я не забарюся.

Сказав це богатир і майнув у степ, як вітер. Біг, біг і добіг аж до Чумацької могили. Тільки вскочив у видолинок — а дитинча враз і замовкло.

— Тпр-р-р-у! — спинив козак скакуна. — Бий отут, товаришу!

Вдарив кінь золотим копитом у землю один раз, потім другий, третій — і забили могутні джерела чистої-пречистої та доброї-предоброї води. І потекла вона степовою балкою на північ, а біля нашого села по ліву руку в пересохлу Кінську впала. Ожила річка, забурунилася!.. Уже й до переселенського

табору добігає, а разом із нею по березі запорожець скаче. Підлетів до молодиці, віддав дитину, скинув перед громадою шапку, поклонивсь і подався на Січ — тільки його й бачили... Не встигли йому й подякувати.

Отак народилася Кінська вдруге. Повернулися радісні люди на свої подворища та й стали хазяїнувати, як і раніше. Новий рукав річки Мокрою Кінською назвали, а старий так Сухою і залишився. Незабаром у степу наші фортеці стали, а в тих фортецях — солдати з гарматами. Відтоді бусурмани вже не наважувалися творити зло... Той же богатир, що врятував цілий край від напасті, більше ніде не об'являвся. Тільки пам'ять про нього лишилася...

І НАЗВАЛИ ЮРКІВКОЮ

Колись, іще за цариці Катерини, по правий бік нашої річки Кінської була Катеринославська губернія, а по лівий — Таврія. В Катеринославщині пани панували, над бідними кріпаками знущалися, а в Таврії була воля. Оце, було, як доберешся до середини річки, то вже ти вільний чоловік. А як упіймають тебе стражники, то тавро на грудях або на руці гарячим залізом випечуть і в Сибір на каторгу завдають. Через те, кажуть, цей край Таврією і називався...

Хоч як пани пильнували, хоч які вони караули настановляли, а все ж кріпаки тікали від них і деякі щасливо через річку перебиралися.

Розказують старі люди, що саме в оцьому місці, де тепер наше село розкинулося, перебрався через Кінську якийсь козак Юрко. Як завдала цариця колишніх січовиків у кріпацтво, Юрко вирішив тікати в Таврію. Вибрав він тихцем уночі з панського табуна трьох скакунів, щоб у дорозі переміну зробити, та як гайнув, то тільки його й бачили. Поки дістався до Кінської, двох коней загнав, а на третьому непоміченим на лівий берег дістався. Переплив щасливо і став тут жити. А згодом таких утікачів у цьому місці чимало зібралося. Одного разу зішлись вони на раду й вирішили свою слободу на честь козака Юрка Юрківкою¹ назвати.

РОЗБІЙНИЦЬКА КОРЧМА

Тут колись у балці, де село П'ятихатки², стояла корчма. А повз неї пролягав чумацький шлях із Криму через Василівку, через Оріхів — і на Дон. По ньому чумаки возили рибу

¹ Юрківка — село Оріхівського р-ну Запорізької обл.

² П'ятихатки — село Василівського р-ну Запорізької обл.

й сіль. І від самої Василівки аж до Оріхова не було жодного села. Кругом був один степ та бур'яни. А по бур'янах табунами бродили коні — і свійські, й дикі. Степ той був панським. Люди теж були панськими. Як того пана називали, уже забули.

То оцей було пан та посилав своїх людей у Крим по сіль, а потім, уже з сіллю, на Дон торгувати. Чумаки як їдуть, то в балці біля корчми й зупиняються. Напоять волів, самі підобідають і їдуть далі.

І стали люди помічати, що не всі чумаки вертаються з того чумакування. Стали помічати, що з великої валки повертаються всі, а з малої (у п'ять-шість возів) — ніхто. Примітили, що як уїде в балку велика валка, то через якийсь там час і виїде, а як уїде в балку мала валка, то не виїжджає — там і залишається.

Стали люди ремствувати на пана, а декотрі жінки вже й просять його, щоб не посилав чоловіків у те чумакування, на вірну смерть. Тоді пан і наказав своїм слугам дізнатися, чому не всі чумаки повертаються.

Ось їде валка з п'яти возів, а за нею послали дозорців на конях. Вони, ті дозорці, їхали назирці, так що й чумаки не знали про цю охорону.

Чумаки в'їхали в балку, а дозорці лишилися по обох боках нагорі й ждуть, що далі буде. А воно вже надвечір було.

Чумаки зайшли в корчму, пообідали, випили з дороги та й заночували. А дозорці чекають, поки вони виїдуть з балки. Вже й сонце зійшло, а чумаків нема. Приїхали вже від пана до дозорців посланці дізнатися, чи виїхали чумаки з балки, чи ні. Їм сказали, що й досі не виїжджали. Тоді посланці — швиденько в Василівку до пана та все йому й розказали.

Зібралися люди і пішли до тої корчми. Приходять — а чумаків нема, тільки вози їхні стоять у вербах заховані. Люди й питають хазяїна:

— Були тут чумаки вчора?

— Були, — той відказує.

— А де ж вони зараз?

— Пообідали й поїхали собі з Богом далі. Де ж іще їм бути?

А люди ж знають, що чумаки не поїхали, бо бачили вози заховані, — та й кажуть:

— Ні, тут щось не те!

Зробили в корчмі обшук і знайшли під підлогою великий підвал, а в ньому чумаків порізаних і їхніх волів. У цій корчмі, виявляється, жили розбійники. Вони людей убивали, добро забирали, людським м'ясом свиней годували, а воляче в корчмі до столу подавали.

Як усе це розкрилося, то розбійників половили, а їхню корчму геть-чисто зруйнували й сліду не лишили. Тоді ж пан вирішив це глухе місце заселити, щоб більше не було розбою. Наміняв за собак десь на Полтавщині людей і поставив їм на тому місці, де була корчма, п'ять хат. Тому й село назвали П'ятихатками.

ПРОВЧИЛИ

Дехто думає, що село Успенівка Гуляйпільського району назване за храмовим святом. Аж воно зовсім не так. Старі люди з цього приводу ось що розповідають...

У глибоку давнину по річці Янчулі, — а особливо там, де тепер розкинулась Успенівка, — росли дрімучі дубові ліси. Тяглися вони аж до річки Вовчої і ще далі, аж до Самарських пуш. Жили в тих лісах запорожці і всякі бурлаки, що повтікали від панщини з усїєї України.

А як поділила цариця Катерина козацьку землю й тутешні ліси та угіддя поміж панами, то на Янчулі, недалеко від Гуляйполя, де не взявся якийсь вельможа на прізвище Ус і сказав:

— Віднині це моя земля... І ліси мої! Збудую собі отутечки над річкою палац і заживу, як у раю...

Сказав ото таке Ус і почав закликати до себе на роботу всякий вільний люд, що мешкав у янчульських околицях. Наскликав чимало наймитів та й каже їм:

— Бачите, хлопці, оці дуби-велетні?

— Бачимо, — відказали бурлаки.

— Пиляйте їх та гарненько штабелюйте. Я буду палац будувати... Добряче заплачу, тільки не лінуйтеся!

Послухали люди пана і взялися за роботу. Пиляли кілька днів, а тоді прийшли до Уса по обіцяну плату. Пан же, замість того, щоб розрахуватися із заробітчанами, звелів своїм слугам нацькувати на них собак та ще й насміявся:

— Оце вам, волоцюги, така плата!

Страшенно образилися наймити й вирішили провчити вельможу. Діждалися вони ночі та й пустили все напиляне дерево за водою. Приїхав уранці Ус із Гуляйполя на свій наділ, глянув — нема колод, самі пні навколо. Кричав, сварився, лаявся дука, та все марно. Так і не збудував він дубових хоромів, прийшлося цегляні мурувати. А люди довго з нього сміялися та все казали, що хотів Ус мати палац, а лишився з пнями. Так ото через те, значить, і село, яке згодом на панському займищі виникло, назвали Успенівкою.

У цьому збірнику вміщено народні легенди та перекази, записані в XIX — XX ст. на території теперішніх Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і частково Донецької областей, тобто на території Нижньої Наддніпряни-цини.

Добір і класифікація творів підпорядковані тематичному принципіві.

Стилістичні особливості записів, як правило, збережені. Збережена також переважна більшість лексичних діалектизмів-етнографізмів, їх значення пояснено у виносках. Окремі вузькоговіркові, вульгарні, непристойні та перекручені слова замінені сучасними. Записи дожовтневого періоду відредоговані відповідно до сучасних правописних та пунктуаційних норм. Деякі суцільні тексти розбито на абзаци; при цьому бралися до уваги сюжетно-композиційні особливості твору. Подекуди для кращого розуміння тексту вилучено з речень повторювані підмети, а подекуди, навпаки — вставлено підмети — власні імена або підмети-займенники. Окремі тексти дещо скорочені. Ці скорочення позначено крапками перед початком нового речення.

Серед записів XIX ст. є такі, що свого часу були опубліковані в російському перекладі. Включаючи їх у цей збірник, довелося зробити зворотний, український переклад.

Заголовки здебільшого дано упорядником.

Місце запису твору зазначено за тим адміністративним поділом Нижньої Наддніпряниці, який існував на час записування. Крім місця запису, наводяться також інші паспортні дані твору: записувач, інформатор, час запису, місце публікації, якщо запис публікувався.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адрес-календар — Адрес-календарь г. Александровска на 1908 год. — Александровск, 1907.
- Архів — Запорізький обласний державний архів. З запису Новицького Я. П. Пісні, приказки, спогади (фонд № 161, спр. 2, машинопис).
- Афанасьев — Чужбинський — Афанасьев — Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — Ч. I, СПб., 1863.
- Драгоманов — Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. — К., 1876.
- ЗДУ — З матеріалів фольклорно-діалектологічних експедицій Запорізького державного університету (зберігається на кафедрі української мови).

ЗП — Запорізька правда.

КЗ — Комсомолец Запоріжжя.

КС — Киевская старина.

ЛП — Легенди та перекази. — К., 1985.

Манжура — Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии. — Сборник Харьковского историко-филологического общества. — X., 1894. — Т. 6. — Вып. II.

Надхін — Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г. П. Надхина. — М., 1877.

Новицький, 1894 — Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1894 годах. — Сборник Харьковского историко-филологического общества. — X., 1894. — Т. 6. — Вып. II.

Новицький, 1905 — Новицкий Я. П. С берегов Днепра. — Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. — Екатеринослав, 1905.

Новицький, 1908 — Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1874—1903 гг. — Екатеринослав, 1908.

Новицький, 1909 — Новицкий Я. П. Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья. — Александровск, 1909.

Новицький, 1911 — Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. — Екатеринослав, 1911.

Новицький, 1912 — Новицкий Я. П. Духовный мир в представлении малорусского народа. — Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1912. — Вып. VIII.

П — Педагог.

Стороженко — Стороженко Олекса. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа. — Олекса Стороженко. Твори в двох томах. — К., 1957. — Т. I.

Чабаненко — Матеріали для вивчення говірок, фольклору та історії Запорізької області. Зібрав В. А. Чабаненко. (Рукопис).

Яворницький, 1883 — Эварницкий Д. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца. — Киевская старина, 1883. — Т. II.

Яворницький, 1888, I — Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — С.-Петербург, 1888. — Ч. I.

Яворницький, 1888, II — Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — С.-Петербург, 1888. — Ч. II.

Яворницький, 1889 — Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. — С.-Петербург, 1889.

Яворницький, 1890 — Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. — С.-Петербург, 1890.

- Яворницький, 1897—Эварницкий Д. Поездка на пепелище Чертомлыцкой Сичи.— Альманах Складка.— С.-Петербург, 1897.
- Яворницький, 1898—Эварницкий Д. И. По следам запорожцев.— С. Петербург, 1898.
- Яворницький, 1920—Яворницький Д. І. Український простолоуд в його творчості.— Споживач.— 1920.— № 5, 6.
- Яворницький, 1928—Акад. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги.— Х., 1928.
- Яворницький, ИВ—Эварницкий Д. И. Как в старину переделывали старых людей в молодые (Народное предание).— Исторический вестник.— 1888.— Август.

ІЗ ПРАДАВНІХ КРИНИЦЬ

ДНІПРО І ДЕСНА. Зап. 1886 р. у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Книрика. Новичький, 1911, с. 5, 6.

ПОСЛАНЦІ ДНІПРА І ДЕСНИ. Зап. у кінці ХІХ ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від С. Власенка. Новичький, 1911, с. 7, 8.

ДІТИ ЛИМАНА. Зап. 1887 р. у с. Нові Кайдаки Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. У. Заїки. Новичький, 1911, с. 6.

БАТЬКОВЕ БЛАГОСЛОВЕННЯ. Зап. 1887 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новичький, 1912, с. 179.

ПОХОДЖЕННЯ РІЧОК ТА БАЛОК. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Гр. Омельченка. Новичький, 1911, с. 12, 13.

ЗМІЄВІ СЛІДИ. Зап. у кінці ХІХ ст. у с. Маркусовій Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Д. Бута. Новичький, 1905, с. 150—152.

ПОХОДЖЕННЯ МОГИЛ І ДОЛИН. Зап. 1889 р. у с. Григорівці на р. Кінській Олександрівського пов. Катеринославської губ. від С. П. Вовка. Новичький, 1911, с. 8—10.

З ЧОГО ВИЙШЛИ ГОРИ, МОГИЛИ ТА ДОЛИНИ НА ЗЕМЛІ. Зап. Д. І. Яворницький у с. Воскресенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від В. Ф. Котляревського. ЛП, с. 39, 40.

ЯК ДІТИ СОНЦЕ ВИЗВОЛИЛИ. Зап. 1962 р. В. Чабаненко в с. Царинкуті Василівського р-ну Запорізької обл. від І. Скрипника. Чабаненко.

БОГ, ХРИСТОС І ДИЯВОЛ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від В. Ващенко. Новичький, 1912, с. 165, 166.

ЗАМІРИ ДИЯВОЛА. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Гр. Омельченка. Новичький, 1912, с. 164.

ПОХОДЖЕННЯ ЧОРТІВ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Т. Лубенця. Новичький, 1912, с. 163, 164.

ВИХОР. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Т. Лубенця. Новичький, 1912, с. 165.

ЯК ДИЯВОЛ ДИТИНУ ПІДМІНИВ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від О. Іщенко. Новичький, 1912, с. 172, 173.

ЗДОБИЧ ДИЯВОЛА. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від О. Іщенко. Новичький, 1912, с. 171, 172.

ПРОКЛЯТТЯ МАТЕРІ. Зап. 1904 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від В. Кропиви. Новичький, 1912, с. 170, 171.

ЗА ГРІХ БАТЬКА-НЕНЬКИ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Т. Лубенця. Новичький, 1912, с. 173.

ПОКАРАННЯ ЗА ГРІХ. Зап. 1905 р. на Катеринославщині від Д. Срібно-го. Новичький, 1912, с. 161, 162.

ПЛАТА ЗА НЕПОСЛУХ. Зап. 1905 р. у с. Кінських Роздорах Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Ю. Пишика. Новичький, 1912, с. 162.

БРАТОВБИВЦЯ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Т. Лубенця. Новичький, 1912, с. 161.

БРАТИ НА МІСЯЦІ. Зап. 1905 р. у с. Краснокутівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Терещенка. Новичький, 1912, с. 162.

ПРАВЕДНИК НА ГОРІ АХОН. Зап. у 1983 р. Т. Г. Самардак у с. Новоказанкувате Чернігівського р-ну Запорізької обл. від П. П. Фесенка. ЗДУ.

ЯК ВИЙЛИ НА НЕБІ ЗОРІ «ВІЗ». Зап. 1925 р. Ф. Л. Заболотний у с. Бузівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від І. Сердечного. ЛП, с. 41.

ДУША ЛЮДИНИ. Зап. 1904 р. у м. Олександрівську Катеринославської губ. від К. Навроцької. Новичький, 1912, с. 168, 169.

МИТАРСТВА ДУШІ. Зап. 1904 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від В. Кропиви. Новичький, 1912, с. 169, 170.

БОЖА ПОКАРА. Зап. у кінці ХІХ ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина й Півня. Новичький, 1905, с. 24, 25.

КАМ'ЯНІ БАБИ. Зап. 1886 р. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Я. Рибалки. Новичький, 1911, с. 15.

ВИПАДОК НА МОГИЛІ. Зап. у кінці ХІХ ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від П. Сіроуха. Новичький, 1905, с. 25.

СТОРОЖІ НА МОГИЛАХ. Зап. у кінці ХІХ ст. у с. Маркусовій Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Д. Бута. Новичький, 1905, с. 149, 150.

КАМ'ЯНІ БАБИ — ІЗ ЖІНОК. Зап. Д. І. Яворницький в с. Личковому Новомосковського пов. Катеринославської губ. ЛП, с. 154.

ГАДЮЧИЙ ВИРІЙ. Зап. у ІІ пол. ХІХ ст. І. І. Манжура в Олександрівському пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 11.

ВОВКИ — ЮРІЄВІ СОБАКИ. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Манжура в Олександрівському пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 5.

ЧЕРЕЗ ЩО ЗАЙЦІ СТАЛИ КУЦІ. Зап. 1906 р. Д. І. Яворницький у с. Чаплинці Новомосковського пов. Катеринославської губ. Л П, с. 92.

ПЕСИГОЛОВЦІ-ЛЮДОІДИ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Ольгинському Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Г. Хвоста Драгоманов, с. 2.

ДІВКА Й ПЕСИГОЛОВЦІ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Нескучному Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Є. Боченко. Драгоманов, с. 384, 385.

ВІДЬМА. Зап. 1912 р. у с. Тарасівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від О. Савченка. Новицький, 1912, с. 175, 176.

ЯК ПІЗНАТИ ВІДЬМУ. Зап. 1905 р. у с. Крестівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. від Т. Лубенця. Новицький, 1912, с. 174.

ЛІСОВИК. Зап. у II пол. XIX ст. у Новомосковському пов. Катеринославської губ. Манжура, с. 185.

ДЕ ВЗЯЛИСЯ ТЮТЮН І ГОРІЛКА. Зап. 1887 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новицький, 1911, с. 111, 112.

РОЗРИВ-ТРАВА. Зап. 1863 р. Ф. Каменський на Херсонщині. Л П, с. 74.

ЗВІДКИ ВЗЯЛИСЯ ПІСНІ. Зап. 1889 р. у с. Аули Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Г. К. Карпенка. Новицький, 1912, с. 163.

ВІД ЧОГО ГРІМ У СТЕПУ. Зап. 1968 р. Л. Третяк у с. Шевченковому Пологівського р-ну Запорізької обл. від В. М. Голомозої. З Д У.

ВЕСНЯНІ МІСЯЦІ. Зап. 1876 р. у с. Ольгинському Маріупольського пов. Катеринославської губ. від П. Молодика. Новицький, 1912, с. 183, 184.

ЗОЗУЛЯ І СОЛОВЕЙКО. Зап. 1969 р. Л. І. Петракова у с. Мирному Оріхівського р-ну Запорізької обл. від В. І. Третяка. З Д У.

ЛАСТІВКИ Й ЗОЗУЛЯ. Зап. 1966 р. В. Саенко у с. Новоіванівці Оріхівського р-ну Запорізької обл. від О. С. Страх. З Д У.

ЗОЗУЛЯ, ЛАСТІВКА ТА СОЛОВЕЙКО. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Х. Провори. Яворницький, 1898, с. 109.

ПРО МАТІР-ЗОЗУЛЮ І МАЧУХУ-ВІДЬМУ. Зап. 1968 р. В. Євтушенко у с. Шевченковому Пологівського р-ну Запорізької обл. від В. М. Голомозої. З Д У.

ЛЮБОВ ДНІПРЯНКИ. Зап. 1969 р. Л. Соловей у с. Білогір'ї Оріхівського р-ну Запорізької обл. від М. А. Тарана. К З, 14. VI. 1980 р.

-КРИНИЦЯ НА ЛИСІЙ ГОРІ. Зап. 1902 р. у с. Розумівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від П. Шевченка. Новицький, 1909, с. 16.

ЧУДОДІЙНА КРИНИЦЯ. Зап. 1950 р. П. П. Ребро у с. Білоцерківці Куйбишевського р-ну Запорізької обл. від М. Мудрика. З Д У.

ЯК У СТАРОВИНУ ПЕРЕТВОРЮВАЛИ СТАРИХ ЛЮДЕЙ НА МОЛОДИХ. Зап. 1885 р. на Катеринославщині. Яворницький, И В, с. 376—378.

МОРСЬКА ЛЮДИНА. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Манжура в Олександрівському пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 1.

ВЕЛЕНІ. Зап. 1887 р. у с. Біленькому Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Є. Пазюка. Новицький, 1911, с. 14, 15.

БОГАТИР І КІНЬ. Зап. на поч. XX ст. П. Смола на Херсонщині. Л П, с. 163.

БОГАТИР НА ЛИМАНІ. Зап. на поч. XX ст. П. Смола на Херсонщині. Л П, с. 162, 163.

БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ. Зап. на поч. XX ст. П. Смола на Херсонщині. Л П, с. 162.

ОЙ СІЧ-МАТИ

ПОХОДЖЕННЯ Й ДОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1911, с. 92—94.

СТАРІ КОДАКИ Й ПЕРШІ ЗАПОРОЖЦІ-КОЗАРИ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 246, 247.

ЧОРНОГОРИ-ЗАПОРОЖЦІ. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1911, с. 94, 95.

ЗАПОРОЖЦІ — ІЗ МАЛЕНЬКИХ ДІТЕЙ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Д. Сукура. Яворницький, 1888, II, с. 94, 95.

ПЕРШІ ЗАПОРОЖЦІ БІЛЯ КАПУЛІВКИ І ПИСАР ПОПОВИЧ. Зап. 1827 р. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Стороженко, с. 251, 252.

ПРИЙМАЛИ УСЯКОГО. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1889, с. 499.

ВЕЛИКЕ ПРИВІЛЛЯ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1883, с. 508, 509.

ЖИТТЯ І ЗВИЧАЙ КОЗАКІВ. Зап. в кінці XIX ст. у с. Маркусовій Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Д. Бута. Новицький, 1905, с. 153—155.

ЧИМ ЗАЙМАЛИСЯ ЗАПОРОЖЦІ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1883, с. 501—504.

ЛЮДИ, БРАВІ Й ЧЕПУРНІ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1883, с. 499—501.

ЗАПОРОЖЦІ В УРОЧИЩІ САГАЙДАЧНОМУ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Панасенка. Новицький, 1905, с. 184, 185.

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1883, с. 507.

ВИТІВНИКИ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Каптюха. Новицький, 1905, с. 191, 192.

КОЗАЦЬКІ ЖАРТИ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Г. Шутя, К. Лутая та І. Савоськи. Новицький, 1905, с. 186—188.

ЗАПОРОЗЬКА ВДАЧА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Плахтіївці на Катеринославщині від Я. Литвина. Яворницький, 1888, I, с. 13, 14.

БОГАТИРІ. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині. Яворницький, 1898, с. 276.

ДОВГОЛІТТЯ В ЗАПОРОЖЦІВ. Зап. 1888 р. на о. Хортиці від Й. Шутя. Новицький, 1911, с. 106, 107.

КУЛЯ ІХ НЕ БРАЛА. Зап. 1885 р. у с. Балабиному Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Петренка. Новицький, 1911, с. 99.

ПОГОНІ ВОНИ НЕ БОЯЛИСЯ. Зап. 1887 р. у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. С. Ковбаси. Новицький, 1908, с. 53.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ МАНУ НАПУСКАЛИ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Маркусовій Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Д. Бута. Новицький, 1905, с. 160, 161.

ПРИКИНУВСЯ ВОВКОМ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Г. Шутя. Новицький, 1905, с. 190, 191.

ХАРАКТЕРНИК У БОЮ ЗА ХОРТИЦЮ. Зап. 1884 р. у м. Олександрівську на Катеринославщині від І. Кардаша. Новицький, 1911, с. 103.

ХАРАКТЕРНИК КРАВЧИНА. Зап. 1887 р. у с. Нові Кайдаки Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. У. Кравця. Новицький, 1911, с. 98.

КОРЖ — КОЗАЦЬКИЙ ВАТАЖОК. Зап. 1887 р. у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Новицький, с. 76.

ХИМОРОДНИК ХВЕСЬКО. Зап. 1885 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новицький, 1911, с. 102.

ХАРАКТЕРНИК ОВРАМ ІЗ ОСТРОВА БІЛОГО. Зап. 1890 р. у с. Оврівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Драгана. Новицький, 1905, с. 88.

СМЕРТЬ І ПОХОРОН ХАРАКТЕРНИКА. Зап. 1882 р. у с. Свистуновому Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Я. Мусієнка. Новицький, 1911, с. 104, 105.

ХТО ОБСАДИВ СІЧ ЛІСОМ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від П. Табуненка. Яворницький, 1888, II, с. 89.

БОРОТЬБА З ОРДИНЦЯМИ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. Новицький, 1908, с. 7, додано як пояснення до історичної пісні.

КОЗАЦЬКА СТОРОЖА В СТЕПУ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Коржа. Стороженко, с. 262, 263.

ВИЗВОЛИТЕЛІ БРАНЦІВ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Я. Шутя. Новицький, 1905, с. 185, 186.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ВЗЯЛИ АЗОВ. Зап. 1888 р. у с. Краснокутівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від П. В. Стогнія. Новицький, 1908, с. 59, додано як пояснення до історичної пісні.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ОБДУРЮВАЛИ ВЕЛЬМОЖ. Зап. 1887 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від М. Джигиря. Новицький, 1908, с. 25, додано як пояснення до історичної пісні.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПЕРЕХИТРИЛИ ЦАРИЦЮ КАТЕРИНУ. Зап. 1887 р. у с. Нових Кайдаках Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. У. Кравця. Новицький, 1911, с. 33, 34.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПЕРЕХИТРИЛИ ПОТЬОМКІНА. Зап. 1887 р. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Т. Штепи. Новицький, 1911, с. 105, 106.

ЗАПОРОЖЦІ В ПЕТЕРБУРЗІ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Д. Сукура. Яворницький, 1888, II, с. 95—99.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ПРІЗВИЩА ДАВАЛИ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Коржа. Стороженко, с. 235.

СУД У ЗАПОРОЖЦІВ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Коржа. Стороженко, с. 269—273.

КАРА ЗА ЗЛОЧИН. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Коржа. Стороженко, с. 274.

ПОКАРАННЯ ЗРАДНИКА. Зап. 1885 р. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від А. Халепи. Новицький, 1911, с. 77—79.

НЕРІДНИЙ СИН КОШОВОГО ЧАЛОГО. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1908, с. 66—68.

СРЕТИК І ДУШОГУБ. Зап. 1894 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новицький, 1908, с. 69.

КРАЩЕ СМЕРТЬ. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині. Надхін, с. 54.

КОЗАЦЬКЕ ОРУЖЖЯ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсоледи. Яворницький, 1883, с. 506.

ОДЯГ І ЗБРОЯ ЗАПОРОЖЦІВ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 264, 265.

КОЗАЦЬКЕ ЖИТЛО. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсолоди. Яворницький, 1883, с. 504, 505.

І ГРОШІ В НИХ ВОДИЛИСЯ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсолоди. Яворницький, 1883, с. 506, 507.

СТРАВИ І НАПОЇ ЗАПОРОЗЬКІ. Зап. на поч. 80-х років XIX ст. у с. Чернишівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Розсолоди. Яворницький, 1883, с. 505, 506.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ ГОЛОДНУ КУТЮ ПРОГАНЯЛИ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький на Катеринославщині. Драгоманов, с. 212.

КОЗАЦЬКИЙ ОБІД. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 256, 257.

ЯК ДІВКА ХРИСТЯ БУЛА КОШОВИМ. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1894, с. 103, 104.

ЯК ЗАПОРОЖЕЦЬ ПРОВІДУВАВ ЖІНКУ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Хотюна. Яворницький, 1888, II, с. 228, 229.

ПРО ЗАПОРОЖЦЯ ОНИСЬКА І ЙОГО ЖІНКУ. Зап. 1827 р. у с. Чумаках Катеринославського пов. Катеринославської губ. Стороженко, с. 268, 269.

ПІДСТУПНІСТЬ ЦАРИЦІ КАТЕРИНИ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від П. Табуненка. Яворницький, 1888, II, с. 90, 91.

ЗДАВАТИСЯ НЕ БУДЕМО! Зап. 1888 р. на о. Хортиці від Й. Шути. Новицький, 1911, с. 95, 96.

ЛИХО ПРИЙШЛО НА ЗЕЛЕНІ СВЯТА. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 276—281.

ЦЕ ДІЯЛОСЬ ПРОТИ НЕДІЛІ. Зап. 1896 р. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від К. Матрапаса. Новицький, 1911, с. 83—85.

ОСТАННІ ДНІ СІЧІ. Зап. 1894 р. у с. Покровському Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Д. Грошового. Новицький, 1911, с. 81—83.

ПРО ГАЛАГАНА, ЩО СІЧ ЗРУЙНУВАВ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від П. Табуненка. Яворницький, 1888, II, с. 92.

ВІД КОГО СІЧ ПРОПАЛА. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині. Надхін, с. 22.

СЛЪОЗИ ЗАПОРОЖЦІВ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 210—212.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — БАТЬКО

ЗАПОРОЖЦІ У ВЕЛИКОМУ ЛУЗІ. Зап. 1887 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від М. Джигиря. Новицький, 1911, с. 47—52.

ДЕ ХОВАЛИСЯ ВІД ПАНСЬКОЇ НЕВОЛІ. Зап. 1887 р. у с. Біленькому Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Є. Пазюка. Новицький, 1911, с. 56, 57.

КУЧУГУРИ. Зап. 1885 р. у с. Підстепному Мелітопольського пов. Таврійської губ. від В. І. Джерелівського. Новицький, 1909, с. 29, 30.

ФОРТЕЦЯ НА КУЧУГУРАХ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Скельках Василівського р-ну Запорізької обл. від Ю. Гальченка. КЗ, 16. V. 1987 р.

БАШТОВІ ДУБИ. Зап. 1888 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від А. Чорновола. Новицький, 1909, с. 25.

ПОЛОЗ. Зап. 1887 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новицький, 1912, с. 182, 183.

ПРОЩАЙ, БАТЬКУ, ВЕЛИКИЙ ЛУЖЕ! Зап. 1885 р. у с. Кушугумівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Новицький, 1909, с. 24.

СЛАВНІ ЛИЦАРІ

ЗНАЙДА. Зап. 1966 р. С. Романова у с. Сторчовому Вільнянського р-ну Запорізької обл. від О. Фесуна. ЗДУ.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ. Зап. 1939 р. І. Волошин у с. Жовтому П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. від Л. М. Третьяка. ЛП, с. 210.

ТАЄМНИЦЯ СТЕПОВОЇ БАЛКИ. Зап. 1962 р. І. Сербин у с. Жовтому П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. П, 7. III. 1985 р.

СКАРБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Зап. 1962 р. І. Сербин у с. Жовтому П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. ЗДУ.

КОШОВИЙ СІРКО. Зап. 1901 р. у с. Покровському Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Ф. Є. Жмудя. Новицький, 1911, с. 72—74.

СІРКО І КНЯЗЬ ДОВГОРУКИЙ. Зап. 1895 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1911, с. 71, 72.

ПРЕВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Ф. І. Потурая. Новицький, 1911, с. 70.

ЯК СІРКО ПЕРЕМІГ ТАТАР. Зап. на поч. XX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Ф. Добруна. Яворницький, 1920, с. 22, 23.

ЙОГО ЖАХАЛИСЬ ВОРОГИ. Зап. 1896 р. у с. Покровському Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Н. Ф. Бутуза. Новицький, 1911, с. 70, 71.

СИЛА СІРКОВОЇ РУКИ. Зап. 1894 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новецький, 1911, с. 69.

ЗАПОВІДЬ СІРКА. Зап. 1896 р. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від К. Дивниченка. Яворницький, 1897, с. 162, 163.

СІРЕНТІЙ ПРАВОРУЧНИК. Зап. 1895 р. Д. І. Яворницький у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. І. Забутнього. Л П, с. 194.

ЯК СІРКО УМИРАВ. Зап. 1896 р. у м. Нікополі Катеринославської губ. від Г. Безштанька. Яворницький, 1897, с. 177.

ВЕЛИКИЙ ВОІН. Зап. 1896 р. у м. Нікополі Катеринославської губ. від Д. С. Барановського. Яворницький, 1897, с. 178, 179.

ЛИЦАР СЕМЕН ПАЛІЙ. Зап. 1888 р. у с. Краснокутівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Є. Каплія. Новецький, 1911, с. 74—77.

ПАЛІЙ І МАЗЕПА. Зап. 1905 р. Д. І. Яворницький у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від І. Сукура. Л П, с. 221, 222.

ПАЛІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Манжура у с. Багатій Новомосковського пов. Катеринославської губ. К С, 1882, березень, с. 611, 612.

ПОДВИГИ Й ХАРАКТЕРСТВО СЕМЕНА ПАЛІЯ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Хотюна. Яворницький, 1888, II, с. 229—233.

ДОЛЯ ВАТАГА САГАЙДАКА. Зап. 1875 р. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Р. Булата. Новецький, 1911, с. 40—43.

КОШОВИЙ ГРИЦЬКО САГАЙДАК — РЯТІВНИК НЕВОЛЬНИКІВ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Хотюна. Яворницький, 1888, II, с. 233—235.

АНТОН ГОЛОВАТИЙ. Зап. 1887 р. на хуторі Приют Новомосковського пов. Катеринославської губ. від В. В. Кащенко. Яворницький, 1920, с. 24, 25.

ЗАКЛЯТИЙ СКАРБ

СКАРБ НА ОСТРОВІ СТРІЛЬЧОМУ. Зап. 1875 р. Я. П. Новицький у с. Волоському Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Каверми. Адрес-календар, с. 83.

СКАРБИ НА ОСТРОВІ КУХАРСЬКОМУ. Зап. 1886 р. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Я. Рибалки. Новецький, 1905, с. 112.

СКАРБИ НА ОСТРОВАХ ПУРИСОВИХ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Павло-Кічкасі Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Г. Усатого. Адрес-календар, с. 81.

СКАРБ НА ОСТРОВІ ТАВОЛЖАНОМУ. Зап. 1886 р. у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Книрика. Новецький, 1905, с. 84.

ЧОМУ ОСЛІП ЛОЦМАН. Зап. 1882 р. у с. Августинівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Якуштенка. Новецький, 1905, с. 85.

СКАРБ У НЕХВОРОЩІ. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Манжура у с. Синьогубівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кравця. Драгоманов, с. 78.

ЛЬОХ ІЗ КОЗАЦЬКИМ СКАРБОМ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Рябчуна. Яворницький, 1920, с. 25, 26.

ЯК НЕВІСТКА ЗАБРАЛА СВЕКРІВ СКАРБ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Ковбаси. Адрес-календар, с. 66.

ЧИМ ДІСТАЮТЬ СКАРБ ІЗ ЗЕМЛІ. Зап. 1885 р. на Катеринославщині. Яворницький, 1889, с. 142—144.

КОМУ ДАВАВСЯ СКАРБ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Новецький, 1905, с. 24.

СКАРБ НА МОГИЛІ ГОСТРИЙ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Новецький, 1905, с. 22, 23.

СТОРОЖ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Новецький, 1905, с. 23, 24.

ЯК ЧОЛОВІК П'ЯТИ ПОЗБУВСЯ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Новогупалівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Логвина-Несвата. Новецький, 1905, с. 24.

МОГИЛИ БЛИЗНЯТА. Зап. 1875 р. Я. П. Новицький у с. Кам'янці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 227, 228.

МОГИЛА СЕВІРЮГА. Зап. 1963 р. у с. Комишувасі Комишуваського р-ну Запорізької обл. від М. М. Доді. Чабаненко.

СКАРБИ НА МОГИЛАХ ВИСОКИХ. Зап. 1894 р. Я. П. Новицький у с. Кушугувці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від О. Орла. Архів, арк. 10.

МОГИЛА ПИЛИПЧИНА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від С. Сатани. Яворницький, 1889, с. 127, 128.

ЯК НИЧИПІР ВІЛЬХІВСЬКИЙ СКАРБ ШУКАВ. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Ольгинському Маріупольського пов. Катеринославської губ. від П. Молодика. Драгоманов, с. 395—398.

ГРОШІ З ВОГНЮ. Зап. 1968 р. Л. Третяк у с. Шевченковому Пологівського р-ну Запорізької обл. від В. М. Голомозої. З Д У.

ЧАРІВНА СКРИНЯ. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Манжура у с. Синьогубівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 79.

ЯК МИХАЙЛО НЕЛИПА ПОЗИЧАВ У ЧОРТА ГРОШІ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Капулівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Ф. Добруна. Яворницький, 1920, с. 23.

ВОВКИ ОХОРОНЯЮТЬ СКАРБ. Зап. 1883 р. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Я. Рибалки. Новий, 1905, с. 103, 104.

ЗОЛОТИЙ ГЛЕК. Зап. 1967 р. Н. Ткаченко у с. Щербакх Василівського р-ну Запорізької обл. від Я. Вольвач. ЗДУ.

ПОНАД ШЛЯХОМ ЧУМАЦЬКИМ

САВУР-МОГИЛА. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Новотроїцькому Маріупольського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 236—239.

ДЕ БЕРЕ ЧУМАКІВ БІС. Зап. 1875 р. Я. П. Новицький у с. Ольгинському Маріупольського пов. Катеринославської губ. від П. Молодика. Драгоманов, с. 424, 425.

МОГИЛА ГАЛАГАНКА. Зап. 1875 р. Я. П. Новицький у с. Кам'янці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 228, 229.

ЧУМАЦЬКІ ДАРУНКИ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від К. Лутая та В. Панасенка. Новий, 1905, с. 183, 184.

ОБОРОНЦІ ПОКРИВДЖЕНИХ

ШЕВЧЕНКО НА ХОРТИЦІ. Зап. на поч. 60-х років XX ст. А. Солонський у м. Запоріжжі від Д. Булата. КЗ, 10. III. 1981 р.

БУНТАР КУЗЬМА. Зап. 1958 р. у с. Балках Василівського р-ну Запорізької обл. від Ф. С. Малиша. Чабаненко.

НАРОДНИЙ МЕСНИК. Зап. 1979 р. В. Чабаненко у смт. Кушугумі Запорізького р-ну Запорізької обл. від Т. Бондаренка. КЗ, 7. II. 1981 р.

ВИТІВКА ЗАСОРИНА З ПАНЕЮ. Зап. у 80-х роках XIX ст. І. І. Манжура у с. Олексіївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. ЛП, с. 271, 272.

ВТЕЧА ЗАСОРИНА З ОСТРОГА. Зап. у 80-х роках XIX ст. І. І. Манжура у с. Олексіївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. ЛП, с. 272.

КАРА. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Скельках Василівського р-ну Запорізької обл. від Ю. Гальченка. КЗ, 30. III. 1980 р.

ВИЗВОЛИВ ІЗ БІДИ. Зап. 1983 р. Т. Шейтій у с. Листівці Новомиколайівського р-ну Запорізької обл. від Г. І. Закутньої. ЗДУ.

ОТАК І НАЗВАЛИ

ДВІ СЕСТРИ. Зап. 1977 р. О. Новицька у с. Чкаловому Приазовського р-ну Запорізької обл. від В. Хиль. КЗ, 25. V. 1980 р.

ДАРУНОК МИЛОГО. Зап. 1977 р. Г. Політун у с. Чкаловому Приазовського р-ну Запорізької обл. від А. Перцевої. КЗ, 25. V. 1980.

ПОМСТА. Зап. 1977 р. С. Руденко у с. Чкаловому Приазовського р-ну Запорізької обл. від А. Перцевої. КЗ, 25. V. 1980.

РІКА ОРЕЛЬ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від С. Сатани. Яворницький, 1980, с. 155.

РІЧКА КІНСЬКА. Зап. 1963 р. у смт. Малій Катеринівці Червоноармійського р-ну Запорізької обл. від І. П. Дерibasа. Чабаненко.

У ХВИЛЯХ КІНСЬКОЇ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Скельках Василівського р-ну Запорізької обл. від Ю. Гальченка. КЗ, 20. VIII. 1983 р.

ЗОЛОТИЙ КІНЬ. Зап. 1965 р. у смт. Кушугумі Запорізького р-ну Запорізької обл. від Т. Бондаренка. Чабаненко.

РІЧКА ЯНЧУЛ. Зап. 1977 р. Г. Політун у с. Чкаловому Приазовського р-ну Запорізької обл. від Я. П. Тарасенка. ЗДУ.

РІЧКА КУМИНА. Зап. 1900 р. у с. Томаківці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. К. Ляшенка. Новий, 1912, с. 180.

РІЧКА ВОВЧА. Зап. у II пол. XIX ст. І. І. Чайкін у с. Покровському Олександрівського пов. Катеринославської губ. від А. Москаленка. Яворницький, 1890, с. 171.

РІЧКА ВОВЧА — КОБИЛАНКА. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині від З. М. Савенка. Яворницький, 1890, с. 171, 172.

РІЧКА ЧОРТОМЛИК. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині. Яворницький, 1888, II, с. 76.

ЗАГНАНИЙ ЖЕРЕБЕЦЬ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Кіровому Оріхівського р-ну Запорізької обл. від І. М. Кармазя. КЗ, 13. VIII. 1981 р.

І ПОДАРУЄ ВОНА ЛЮДЯМ СКАРБИ СВОЇ. Зап. 1980 р. О. Рубель у с. Малій Білозерці Василівського р-ну Запорізької обл. від К. П. Самохвал. КЗ, 5. XII. 1981 р.

ПОРАДА ЧУМАКІВ. Зап. 1980 р. О. Рубель у с. Малій Білозерці Василівського р-ну Запорізької обл. від П. С. Коробки. КЗ, 5. XII. 1981 р.

СЕСТРА ОРЛІВ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Благовіщенці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. від Т. Буценка. КЗ, 16. I. 1982 р.

ОЗЕРО ЛЕБЕДЕВЕ. Зап. 1974 р. В. Чабаненко у м. Запоріжжі від С. М. Долини. КЗ, 1. XI. 1983 р.

ОЗЕРО ЦАРЕГРАД. Зап. 1974 р. В. Чабаненко у м. Запоріжжі від С. М. Долини. КЗ, 16. V. 1987 р.

ЗНАПАЩЕНА ВРОДА. Зап. 1980 р. А. Древай у с. Верхній Криничі Василівського р-ну Запорізької обл. від Г. Н. Лисенка. КЗ, 17. I. 1981 р.

ОЗЕРО ПАНСЬКЕ. Подали Ю. Вілінов та В. Шовкун як легенду, що побуває у с. Григорівці Запорізького р-ну Запорізької обл. К З, 18. VIII. 1984 р.

ЧЕРНЕЧЕ ПЕКЛО. Зап. у II пол. XIX ст. на Катеринославщині. Надхін, с. 49.

ЧУМАЦЬКЕ ПЛЕСО. Зап. 1968 р. Л. П. Шевченко у с. Новоселівці Політиського р-ну Запорізької обл. від У. Й. Пацук. К З, 28. II. 1985 р.

ПАЛІВСЬКА КРИНИЦЯ. Зап. 1978 р. Л. Зима та Т. Фоменко у с. Солодкому Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. від М. М. Гриня. К З, 28. II. 1985 р.

ПОКАРАНИЙ ЗМІЙ. Зап. 1890 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Драгана. Новецький, 1905, с. 75.

ОСТРІВ ПЕРУН. Зап. 1905 р. Д. І. Яворницький у с. Августинівці-Смольці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Н. Куртій. Л П, с. 123, 124.

ЗМІЄВА НОРА. Зап. 1890 р. у с. Смолиці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від О. Курти. Новецький, 1905, с. 76.

ПРИСТАНИЩЕ ІДОЛА. Зап. 1886 р. у с. Язиковому-Федорівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Книрика. Новецький, 1905, с. 76.

ЗМІЙ-ЛЮДОІД. Зап. 1885 р. у с. Петро-Свистуновому Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Л. Сотченка. Новецький, 1905, с. 76, 77.

ОСТРОВИ ОВРАМІВ І СТОРОЖОВИЙ. Зап. 1890 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Драгана. Новецький, 1905, с. 89, 90.

ІМЕНЕМ ЗАПОРОЖЦЯ ОВРАМА. Зап. 1886 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Я. Ткаченка. Новецький, 1905, с. 90.

МІСЦЕ КОЗАЦЬКОЇ СТОРОЖІ. Зап. 1886 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Я. Ткаченка. Новецький, 1905, с. 90, 91.

ОСТРІВ ДУБОВИЙ. Зап. 1890 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Драгана. Новецький, 1905, с. 95.

ЗАПОРОЗЬКЕ ЗАЙМИЩЕ. Зап. 1888 р. у с. Петро-Свистуновому Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Л. Сотченка. Новецький, 1905, с. 50, 51.

ОСТРІВ ТАВОЛЖАНИЙ. Зап. 1890 р. у с. Августинівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від О. К. Курти. Новецький, 1905, с. 85, 86.

ОСТРІВ ГАВИНИЙ. Зап. у кінці XIX ст. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від М. І. Музики-Артемченка. Новецький, 1905, с. 120, 121.

ОСТРІВ ЛАНТУХІВСЬКИЙ. Зап. 1890 р. у с. Оврамівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Драгана. Новецький, 1905, с. 124, 125.

ОСТРІВ ПУРИСІВ. Зап. 1886 р. у с. Федорівці-Язиковій Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. А. Книрика. Новецький, 1905, с. 131.

ЗАЙМИЩА ЗАПОРОЖЦЯ ПУРИСА. Зап. 1887 р. у передмісті Олександрівської Слобідки Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Савоськи. Новецький, 1905, с. 131, 132.

ОСТРІВ КУХАРСЬКИЙ. Зап. 1885 р. у с. Андріївці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від П. Баштанника. Новецький, 1905, с. 111, 112.

ЗМІЙ НА ХОРТИЦІ. Зап. 1887 р. на о. Хортиці від Й. Шутя. Новецький, 1912, с. 181, 182.

ЗМІІНА СКЕЛЯ. Зап. в сер. XIX ст. на Катеринославщині. Афанасьєв-Чужбинський, с. 118, 119.

ПІЙМАЛА ОБЛИЗНЯ. Зап. 1978 р. О. М. Сайгак у с. Барвінівці Михайлівського р-ну Запорізької обл. від О. Прядка. К З, 17. VI. 1982.

СКЕЛІ ДУМНА, СКОТІВСЬКА Й ВОШИВА. Зап. у II пол. XIX ст. від жителів с. Вознесенки Олександрівського пов. Катеринославської губ. Яворницький, 1888, I, с. 220, 221.

СКЕЛІ БОГАТИРІ. Зап. у II пол. XIX ст. на Дніпрі від старих лоцманів. Яворницький, 1928, с. 25.

ДВА КАМЕНІ БОГАТИРІ. Зап. у 70-х роках XIX ст. Я. П. Новицький у с. Волоському на Катеринославщині від Т. Наверели. Л П, с. 122.

КАМЕНІ БОГАТИРІ В ПОРОГАХ ДНІПРА. Зап. 1889 р. Д. І. Яворницький у с. Старий Кодак Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Т. Олійника. Л П, с. 121, 122.

КАМІНЬ СІДЛАЧ. Зап. в сер. XIX ст. на Катеринославщині. Афанасьєв-Чужбинський, с. 74.

ПОРІГ ЯВЛЕНИЙ. Зап. в сер. XIX ст. на Катеринославщині. Афанасьєв-Чужбинський, с. 124.

МОГИЛА СТОРОЖОВА. Зап. 1875 р. Я. П. Новицький у с. Кам'янці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 228.

МОГИЛА БЕЗЧЕСНА. Подали Ю. Вілінов та В. Шовкун як легенду, що побуває в Запорізькому р-ні Запорізької обл. К З, 18. VIII. 1984 р.

ВЕЛЕТЕНЬ-ГАЙМАН. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Благовіщенці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. від Т. Буценка. К З, 16. V. 1987 р.

ПРИГОДА ГАЙМАНА. Зап. 1963 р. у с. Благовіщенці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. від Л. Ю. Стадника. Чабаненко.

ВЕДМІДЬ-МОГИЛА. Зап. у II пол. XIX ст. Я. П. Новицький у с. Благодатному Маріупольського пов. Катеринославської губ. Драгоманов, с. 234.

МОГИЛИ ГОСТРІ. Зап. 1978 р. Є. Шамрай у смт. Куйбишевому Куйбишевського р-ну Запорізької обл. від Ф. П. Шамрай. З Д У.

МОГИЛА РОЗКОПАНА. Зап. 1965 р. у смт. Кушугумі Запорізького р-ну Запорізької обл. від Т. Бондаренка Чабаненко.

МОГИЛА НАСТИНА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від С. Сатани. Яворницький, 1889, с. 128.

МОГИЛИ БЛИЗНЮКИ. Зап. 1927 р. Д. І. Яворницький у с. Петропавлівці Павлоградського пов. Катеринославської губ. від Я. Красика Л П, с. 125.

КНЯЗІВНА БІЛОЗІРКА. Зап. у сер. XIX ст. у с. Знам'янці Мелітопольського пов. Таврійської губ. Афанасьєв-Чужбинський, с. 359.

ГОРА НАД КІНСЬКОЮ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Григорівці Запорізького р-ну Запорізької обл. від Д. Кучеренка. КЗ, 8. IX. 1981 р.

СИЛЬНІША ЗА СМЕРТЬ. Зап. 1977 р. Л. Острогляд у с. Скельках Василівського р-ну Запорізької обл. КЗ, 13. IX. 1980 р.

КАТРИНА ГОРА. Зап. 1977 р. Л. Павленко у с. Кисличуватому Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. від А. П. Третяк. ЗДУ.

ТАРАСОВЕ ГУЛЬБИЩЕ. Зап. 1963 р. у с. Скельках Василівського р-ну Запорізької обл. від Ю. Гальченка Чабаненко.

УРОЧИЩА ЗАПОРОЖЦЯ ОРЛА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Августинівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від О. Курти. Новицький, 1905, с. 72.

УРОЧИЩЕ КОЗАЦЬКИЙ ТЕРНИК. Зап. 1982 р. О. В. Діброва у с. Новотроїцькому Оріхівського р-ну Запорізької обл. ЗДУ.

УРОЧИЩЕ ЛЕВЕНЦЕВЕ. Зап. у II пол. XIX ст. Г. П. Алексеев у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Дуньки. Яворницький, 1889, с. 128—130.

УРОЧИЩЕ ЗАКЛЯТИЙ КУТ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від Лєтучого. Яворницький, 1889, с. 131.

БАЛКИ БАБУРКА, КРУТИЙ ЯР ТА СЕЛО ВОЗНЕСЕНКА. Зап. 1890 р. Я. П. Новицький у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від С. Власенка. Новицький, 1911, с. 17, 18.

ЗМІЙ З ТРЬОМА ГОЛОВАМИ. Зап. 1886 р. у с. Вознесенці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Ф. Горянця. Новицький, 1909, с. 5.

БАЛКА КИЗ-ЯР. Зап. на Мелітопольщині П. К. Дзякович від останніх степових кочівників-ногайців. З П, 14. V. 1989 р.

БАЛКА КІБ'ЯЧА. Зап. 1983 р. Н. В. Куц у с. Добрій Надії Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. від Д. І. Бойка. ЗДУ.

БАЛКА ТОМИЛОВА. Зап. 1982 р. О. В. Діброва від жителів с. Новотроїцького Оріхівського р-ну Запорізької обл. ЗДУ.

БАЛКА КОБИЛЬНА. Зап. 1879 р. у с. Царекостянтинівці Олександрівського пов. Катеринославської губ. від І. Г. Гречисенка. Новицький, 1909, с. 30, 31.

БАЛКА КНЯЖІ БАЙРАКИ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Камчатці Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. від І. Д. Яковлева Яворницький, 1890, с. 229.

БАЛКА БЕЗП'ЯТА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Діївці Катеринославського пов. Катеринославської губ. Яворницький, 1888, I, с. 46, 47.

МАРУСИНА ВЕРБА. Зап. 1973 р. В. Чабаненко у м. Запоріжжі від В. С. Люльки. П, 30. XII. 1983 р.

ПОЛОВИЦЯ — КАТЕРИНОСЛАВ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 237—239.

КРИВИЙ РІГ. Зап. 1970 р. І. П. Березовський у с. Веселі Терни Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. Л П, с. 96.

САМАРА — НОВОМОСКОВСЬК. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 248, 249.

НІКОПОЛЬ. Зап. 1884 р. у м. Нікополі на Катеринославщині від Д. С. Биковського. Новицький, 1911, с. 34—36.

ТОМАКІВКА. Зап. 1986 р. у смт. Кушугумі Запорізького р-ну Запорізької обл. від П. З. Колісника. Чабаненко.

ВЕСЕЛІ ТЕРНИ. Зап. 1970 р. І. П. Березовський у с. Веселі Терни Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. від В. Ф. Нечая. Л П, с. 104.

КОТІВКА. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губ. від С. Сатани і Я. Колваха. Яворницький, 1889, с. 123, 124.

СТАРОЖИТНІ СЕЛИЩА ПОБЛИЗУ ПОЛОВИЦІ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 247—249.

НОВІ КОДАКИ. Зап. 1827 р. у с. Михайлівці Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Л. Коржа. Стороженко, с. 247, 248.

СЛОБОДА МАРКУSOBA. Зап. у кінці XIX ст. у с. Маркусовій Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Д. Буга. Новицький, 1905, с. 148, 149.

СЛОБОДА БІЛЕНЬКА. Зап. 1887 р. у с. Біленькому Катеринославського пов. Катеринославської губ. від М. Є. Пазюка. Новицький, 1911, с. 22—24.

СЕЛО СПАСЬКЕ. Зап. у II пол. XIX ст. у с. Спаському Новомосковського пов. Катеринославської губ. від С. Пруса. Яворницький, 1888, I, с. 109.

ВЕЛИКА І МАЛА ЛЕПЕТИХИ. Зап. 1963 р. у с. Благовіщенці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. від М. П. Мастипана. Чабаненко.

ЦАРИЦИНКУТ. Зап. 1962 р. у с. Царицинкуті Василівського р-ну Запорізької обл. від М. Пшенишного. Чабаненко.

БЕНКЕТ ХИЖАКІВ. Зап. 1962 р. В. Чабаненко у с. Царицинкуті Василівського р-ну Запорізької обл. від І. Скрипника. КЗ, 5. XI. 1981 р.

СЛОБОДА КРАСНОКУТІВКА. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у смт. Малокатеринівці Запорізького р-ну Запорізької обл. від К. Різника. КЗ, 5. XI. 1983 р.

«НА ТУРКЕНІ ОЖЕНЮСЯ...» Зап. 1967 р. С. Науменко у м. Гуляйполі Запорізької обл. від М. І. Дмитренка. КЗ, 28. II. 1985 р.

НА СТАРИХ РУІНАХ. Зап. 1979 р. Г. Вольвач у с. Малій Токмачці Оріхівського р-ну Запорізької обл. КЗ, 3. X. 1981 р.

БУНТАРЕВА РОДИНА. Зап. 1979 р. Г. Вольвач у с. Малій Токмачці Оріхівського р-ну Запорізької обл. від М. Дротянка. КЗ, 3. X. 1981 р.

НАРОДЖЕНА ВДРУГЕ. Зап. 1963 р. В. Чабаненко у с. Кінських Роздорах Пологівського р-ну Запорізької обл. від І. Шингура. КЗ, 16. VI. 1984 р.

І НАЗВАЛИ ЮРКІВКОЮ. Зап. 1980 р. Л. Мороз та С. Горпинич від жителів с. Юрківки Оріхівського р-ну Запорізької обл. КЗ, 13. VIII. 1981 р.

РОЗБІЙНИЦЬКА КОРЧМА. Зап. 1951 р. З. М. Ждан у с. П'ятихатках Василівського р-ну Запорізької обл. від М. З. Демченко. ЗДУ.

ПРОВЧИЛИ. Зап. 1970 р. В. Чабаненко у с. Копанях Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. від П. З. Колісника. КЗ, 18. X. 1980 р.

Від упорядника	5
--------------------------	---

ІЗ ПРАДАВНІХ КРИНИЦЬ

Дніпро і Десна	9
Посланці Дніпра і Десни	9
Діти Лимана	10
Батькове благословення	10
Походження річок та балок	11
Змієві сліди	12
Походження могил і долин	13
З чого вийшли гори, могили та долини на Землі	14
Як діти сонце визволили	14
Бог, Христос і диявол	15
Заміри диявола	16
Походження чортів	16
Вихор	16
Як диявол дитину підмінив	17
Здобич диявола	17
Прокляття матері	18
За гріх батька-неньки	18
Покарання за гріх	19
Плата за непослух	19
Братовбивця	19
Брати на місяці	19
Праведник на горі Ахон	20
Як вийшли на небі зорі «Віз»	20
Душа людини	21
Митарства душі	21
Випадок на могилі	22
Сторожі на могилах	22
Божа покара	23
Кам'яні баби	23
Кам'яні баби із жінок	23
Гадючий вирій	23
Вовки — Юрієві собаки	24
Через що зайці стали куці	24

Песиголовці-людоді	25
Дівка й песиголовці	25
Відьма	27
Як пізнати відьму	27
Лісовик	28
Де взялися тютюн і горілка	28
Розрив-трава	29
Звідки взялися пісні	29
Від чого грім у степу	30
Весняні місяці	30
Зозуля і соловейко	31
Ластівки й зозуля	31
Зозуля, ластівка та соловейко	32
Про матір-зозулю і мачуху-відьму	33
Любов дніпрянки	34
Криниця на Лисій горі	35
Чудодійна криниця	35
Як у старовину перетворювали старих людей на молодих	35
Морська людина	39
Велені	39
Богатир і кінь	40
Богатир на лимані	40
Богатир на Азовському морі	41

ОЙ СІЧ-МАТИ

Походження й доля запорожців	45
Старі Кодаки й перші запорожці-козари	46
Чорногори-запорожці	47
Запорожці — із маленьких дітей	48
Перші запорожці біля Капулівки і писар Попович	50
Приймали усякого	51
Велике привілля	51
Життя і звичаї козаків	52
Чим займалися запорожці	53
Люди браві й чепурні	54
Запорожці в урочищі Сагайдачному	55
Запорозька старшина	56
Витівники	57
Козацькі жарти	57
Запорозька вдача	58
Богатирі	59
Довголіття в запорожців	60
Куля їх не брала	60
Погоні вони не боялися	61
Як запорожці ману напускали	61

Прикинувся вовком	62
Характерник у бою за Хортицю	62
Характерник Кравчина	63
Корж — козацький ватажок	63
Химородник Хвесько	64
Характерник Оврам із острова Білого	64
Смерть і похорон характерника	65
Хто обсадив Січ лісом	65
Боротьба з ординцями	66
Козацька сторожа в степу	67
Визволителі бранців	68
Як запорожці взяли Азов	68
Як запорожці обдурювали вельмож	69
Як запорожці перехитрили царицю Катерину	69
Як запорожці перехитрили Потьомкіна	70
Запорожці в Петербурзі	70
Як запорожці прізвища давали	73
Суд у запорожців	74
Кара за злочин	77
Покарання зрадника	78
Нерідний син кошового Чалого	79
Бретик і душоуб	80
Краще смерть	80
Козацьке оружжя	81
Одяг і зброя запорожців	81
Козацьке житло	82
І гроші в них водилися	83
Страви і напої запорозькі	83
Як запорожці голодну кутю проганяли	84
Козацький обід	84
Як дівка Христя була кошовим	85
Як запорожець провідував жінку	86
Про запорожця Ониська і його жінку	87
Підступність цариці Катерини	88
Здаватись не будемо	89
Лихо прийшло на Зелені свята	89
Це діялось проти неділі	93
Останні дні Січі	95
Про Галагана, що Січ зруйнував	96
Від кого Січ пропала	97
Сльози запорожців	97

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — БАТЬКО

Запорожці у Великому Лузі	101
Де ховалися від панської неволі	104
Кучугури	105

Фортеця на Кучугурах	105
Баштові дуби	107
Полоз	107
Прощай, батьку, Великий Луже!	108

СЛАВНІ ЛИЦАРІ

Знайда	111
Богдан Хмельницький	111
Таємниця степової балки	112
Скарби Хмельницького	113
Кошовий Сірко	113
Сірко і князь Довгорукий	114
Превеликий характерник	115
Як Сірко переміг татар	115
Його жахались вороги	116
Сила Сіркової руки	117
Заповідь Сірка	117
Сірентій Праворучник	118
Як Сірко умирав	118
Великий воїн	119
Лицар Семен Палій	119
Палій і Мазепа	121
Палій під Полтавою	123
Подвиги й характерство Семена Палія	124
Доля ватага Сагайдака	128
Кошовий Грицько Сагайдак	131
Антон Головатий	132

ЗАКЛЯТИЙ СКАРБ

Скарб на острові Стрільчому	137
Скарби на острові Кухарському	138
Скарби на островах Пурисових	138
Скарб на острові Таволжаному	138
Чому осліп лоцман	139
Скарб у Нехворощі	139
Льох із козацьким скарбом	140
Як невістка забрала свекрів скарб	140
Чим дістають скарб із землі	141
Кому давався скарб	143
Скарб на могилі Гострій	143
Сторож	144
Як чоловік п'яти позбувся	144
Могили Близнята	144
Могила Севірюга	145
Скарби на могилах Високих	146
Могила Пилипчина	146

Як Ничипір Вільхівський скарб шукав	146
Гроші з вогню	149
Чарівна скриня	149
Як Михайло Нелипа позичаву чорта гроші	150
Вовки охороняють скарб	151
Золотий глек	151

ПОНАД ШЛЯХОМ ЧУМАЦЬКИМ

Савур-могила	155
Де бере чумаків біс	157
Могила Галаганка	158
Чумацькі дарунки	159

ОБОРОНЦІ ПОКРИВДЖЕНИХ

Шевченко на Хортиці	163
Бунтар Кузьма	163
Народний месник	164
Витівка Засорина з панею	166
Втеча Засорина з острога	166
Кара	167
Визволив із біди	168

ОТАК І НАЗВАЛИ

Дві сестри	171
Дарунок милого	171
Помста	172
Ріка Орель	172
Річка Кінська	173
У хвилях Кінської	173
Золотий кінь	174
Річка Янчул	175
Річка Кумина	175
Річка Вовча	175
Річка Вовча-Кобиланка	176
Річка Чортюмлик	176
Загнаний жеребець	177
І подарує вона людям скарби свої	177
Порада чумаків	178
Сестра орлів	178
Озеро Лебедеве	179
Озеро Цареград	181
Занапащена врода	182
Озеро Панське	183
Чернече Пекло	183
Чумацьке Плесо	184

Паліївська криниця	185
Покараний змій	185
Острів Перун	185
Змієва нора	186
Пристанище ідола	187
Змій-людод	187
Острови Оврамів і Сторожовий	187
Іменем запорожця Оврама	188
Місце козацької сторожі	188
Острів Дубовий	188
Запорозьке займище	189
Острів Таволжаний	190
Острів Гавиний	190
Острів Лантухівський	191
Острів Пурисів	192
Займища запорожця Пуриса	192
Острів Кухарський	193
Змії на Хортиці	193
Зміїна скеля	194
Піймала облизня	194
Скелі Думна, Скотівська й Вошива	196
Скелі Богатирі	196
Два камені Богатирі	197
Камені Богатирі в порогах Дніпра	198
Камінь Сідлач	198
Поріг Явлений	199
Могила Сторожова	199
Могила Безчесна	199
Велетень-гайман	200
Пригода гаймана	201
Ведмідь-могила	202
Могили Гострі	202
Могила Розкопана	202
Могила Настина	204
Могили Близнюки	204
Князівна Білозірка	204
Гора над Кінською	205
Сильніша за смерть	207
Катрина гора	208
Тарасове Гульбище	208
Урочища запорожця Орла	209
Урочище Козацький Терник	209
Урочище Левенцеве	209
Урочище Заклятий Кут	211
Балки Бабурка, Крутий Яр та село Вознесенка	211
Змії з трьома головами	212

Балка Киз-яр	212
Балка Кіб'яча	212
Балка Томилова	213
Балка Кобильна	213
Балка Княжі Байраки	214
Балка Безп'ята	214
Марусина верба	215
Половиця — Катеринослав	215
Кривий Ріг	217
Самара — Новомосковськ	217
Нікополь	217
Томаківка	219
Веселі Терни	219
Котівка	219
Старожитні селища поблизу Половиці	220
Нові Кодаки	220
Слобода Маркусова	221
Слобода Біленька	221
Село Спаське	222
Велика і Мала Лепетихи	223
Царицинкулт	223
Бенкет хижаків	224
Слобода Краснокутівка	227
«На туркені оженюся...»	229
На старих руїнах	230
Бунтарева родина	230
Народжена вдруге	231
І назвали Юрківкою	233
Розбійницька корчма	233
Провчили	235
Примітки	236

Литературно-художественное
издание

САВУР-МОГИЛА
ЛЕГЕНДЫ И ПРЕДАНИЯ
НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Составитель
Виктор Антонович Чабаненко

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художник *Г. С. Ковпащенко*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічні редактори *О. М. Грищенко,*
Н. К. Достатня
Коректори *І. П. Капінус,*
Л. Г. Лященко

ИБ № 4649

Здано до складання 12.12.89.
Підписано до друку 26.04.90.

Формат 60×100¹/₁₆.

Папір друкарський № 2

Гарнітура банниківська.

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 18,315.

Умовн. фарбовідб. 36, 075.

Обл.-вид. арк. 15, 91.

Тираж 150 000 прим.

(2-й завод 75 001 – 150 000 прим.)

Зам. 9–355. Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика
«Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

**С13 Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддні-
прянищини / Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. — К.:
Дніпро, 1990. — 261 с.: іл.
ISBN 5-308-00577-X**

У збірнику вміщено легенди і перекази, записані на території
нинішніх Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і частково До-
нецької областей, які творять одну історичну область — Нижню Над-
дніпрянищину. В них відображено видатні події української історії,
ушановано імена Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія
та ін.

С $\frac{4702590100 - 047}{M205(04) - 90}$ 47.90

ББК 82.3Ук-6